

Multi functionele gebouwcomplexen in Tokyo

Dave van Eijnsbergen

Multi functionele gebouwcomplexen in Tokyo

Proefschrift

ter verkrijging van de graad doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. ir. J.T. Fokkema
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 1 februari 2008 om 10.00 uur

door

David Huibert VAN EIJNSBERGEN
doctorandus in de kunstgeschiedenis
geboren te Den Haag

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren
Prof. ir. H.C. Bekkering
Prof. dr. ir. A.C.J. Eekhout

Samenstelling promotiecommissie:

Rector Magnificus	voorzitter
Prof. ir. H.C. Bekkering	Technische Universiteit Delft, promotor
Prof. dr. ir. A.C.J. Eekhout	Technische Universiteit Delft, promotor
Prof. dr. A.M.J. Kreukels	Universiteit Utrecht
Prof. ir. C.H.C.F. Kaan	Technische Universiteit Delft
Prof. ir. J. Brouwer	Technische Universiteit Delft
Dr. H.F. Westgeest	Rijks Universiteit Leiden
Prof. ir. T. Venhoeven	Technische Universiteit Eindhoven

Copyright © Dave van Eijnsbergen
Drukwerk door Lochem*Druk*, Nederland

ISBN 978-90-9022681-1

Multi functionele gebouwcomplexen in Tokyo

inhoud

7	1	0	Hepburn connotatie en motto
8		1	Motto
9		2	Thesis
10		3	Inleiding
13	2	0	Tokyo geschiedenis
		1	Inleiding
14		2	De Edo periode en de rol van Tokugawa
16		3	Meij periode
20		4	De stad
21		5	De Tweede Wereldoorlog
22		6	Herbouw
23		7	De bevolking
24		8	De hoge grondprijs in Tokyo
25	3	0	Economie en bevolking van Tokyo
		1	Inleiding
25		2	De bevolking
25		3	De economie
26		4	De woningmarkt
27		5	Kinderloosheid en vergrijzing
30	4	0	Stadsplanning in Tokyo
30		1	Inleiding
34		2	Tokyo City Improvement Ordinance, 1888
34		3	City Planning Law en Urban Buildings Law, 1919
37		4	Fundamental Guidelines for Post Recovery Plan, 1946
37		5	New Land Readjustment Law, 1954
37		6	City Planning Law for Tokyo Metropolis, 1958
38		7	Floor Area Ratio, 1961
39		8	New City Planning Law, 1968
40		9	Herziening Building Standards Law, 1970
40		10	City Planning & Building Standards Law, 1980
42		11	Vierde Nationale Uitgebreide Ontwikkelingsplan, 1987
42		12	Het instorten van de zeepbel economie, ca. 1994
42		13	City Planning System, 1995 en 1999
43		14	De oorzaak van versnipperde stadsplanning
46		15	Lange termijnvisie bij stadsplanning
47	5	0	Spoorlijnen als basis voor infrastructuur
		1	Inleiding
51		1	Vervoer per spoor
54		2	Infrastructuur van het hedendaagse Tokyo
55	6	0	De invloed van Japanse architectuur op het westen en westerse invloed op Japan
55		1	Inleiding
57		2	Josiah Conder
58		3	Edward Morse
60		4	Frank Lloyd Wright
62		5	Antonin Raymond
64		6	Bruno Taut
66		7	Westerse invloed op Japanse architecten
66		8	De 20 ^e eeuw tot de Tweede Wereldoorlog
66		9	Kingo Tatsuno
67		10	Goichi Takeda
68		11	Wakonyosai
68		12	Internationale Stijl in Japan
68		13	Sutemi Horiguchi
69		14	Momoru Yamada
70		15	Kikuji Ishimoto
71		16	Kunio Maekawa

72		17 Wederopbouw en metabolisme
73		18 Kenzo Tange
77		19 invloed in schema
78	7	0 De rol van stadsplanners, bouwbedrijven en architecten
78		1 Inleiding
78		2 Nikken Sekkei
79		3 Takenaka Corporation
80		4 Kajima Corporation
80		5 Mitsubishi Estate
82	8	0 De projecten
82		1 Inleiding
83		2 De opvang van de toestroom van de bevolking naar Tokyo
83		3 De vraag naar kantoorruimte
80		4 Consument gerichte stad
86		5 Groeisteden rond Tokyo
87		6 Multi Use Complexes
89		7 Multi Use Complexes in de satelietsteden rond Tokyo
89		8 Tama
91		9 Chiba
92		10 Yokohama, Kannai en Minato Mirai
93		11 Tsukuba
93		12 Saitama
93		13 De keuze van de besproken complexen
94		De besproken complexen
94	9	Tsukuba Center (1984)
100	10	Spiral Building(1984)
106	11	Yebisu Garden (1994)
113	12	Saitama Shintoshin (2000)
127	13	Shiodome City Center (2003)
143	14	Roppongi Hills (2003)
154	15	Omotesando Hills (2006)
159	16	Tokyo Midtown (2007)
170	17	0 Multi use complexen in Tokyo en vergelijkbare voorbeelden in andere steden
170		1 Horton Plaza, San Diego
171		2 Canal City, Hakata
172		3 Amoreias, Lissabon
173		4 Siam Paragon, Bangkok
174		5 Senayan City, Jakarta
175		6 Europa Passage, Hamburg
176		7 Multi use complexen in vergelijking
177	18	Strategieën en Verwachting voor de toekomst
180	19	0 Conclusie en samenvatting
181		1 Invloed van de stadsontwikkeling van Tokyo op multi use complexen
184		2 Multi use complexen als veruiterlijking van de cultuur van Tokyo
186		3 Westerse tegenover Japanse tradities
188		4 Idealisme en projectontwikkeling
188		5 Relatie architect - projectontwikkelaar
189		6 Sociale functie Multi use complexen
191		7 Tot slot
193	20	Gebruikte literatuur en beeldmateriaal
201	21	Register
206		Fotoverantwoording
207		Curriculum Vitae

1.0 Hepburn connotatie, de spelling van Japanse woorden

Voor de spelling van Japanse woorden is de Hepburn connotatie gebruikt. Deze spellingwijze wordt wereldwijd het meest gebruikt bij de overzetting van Japanse karakters in romaanse letters.

Bijvoorbeeld: wordt Tokyo. Omdat beide o's lang worden uitgesproken zou de spelling eigenlijk Tōkyō moeten zijn. Deze spelling is echter niet algemeen gebruikelijk. In Nederland wordt de Hepburn connotatie onder andere gebruikt bij de aardrijkskundige namen in de Bosatlas.

Bij Japanse namen is het gebruikelijk eerst de achternaam de daarna de voornaam te vermelden. De familienaam wordt dan in hoofdletters aangegeven, bijvoorbeeld ANDO Tadao. Hier wordt echter de westerse volgorde gebruikt: Tadao Ando.

I shop, Therefore I am

(Barbara Kruger)

Whoever said money can't buy happiness simply didn't know where to go shopping

(Bo Derek)

If men liked shopping, they'd call it research

(Cynthia Nelms)

Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet,
Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgment Seat;
But there is neither East nor West, Border, nor Breed, nor Birth,
When two strong men stand face to face, tho' they come from the ends of the earth!

(Rudyard Kipling)

East is East, and West is West,
and the twain have met in numerous strange ways over the centuries.

(Marijke van der Meer)

Het belangrijkste verschil tussen de Oosterse en de Westerse beschaving is misschien wel de mate waarin die culturen in aanraking zijn geweest met het idee van absolute of transcendentale waarheid. (...) Het idee van een relatieve waarheid is in het Westen betrekkelijk nieuw. In de wetenschap komt het pas naar voren met de nieuwe natuurkundige ontdekkingen aan het begin van de 20e eeuw. Maar in het Oosterse denken is de waarheid altijd relatief geweest, dat wil zeggen afhankelijk van macht.

(dr. Reinier Herman Hesselink)

1.2 Thesis

De laatste tien jaar zijn in Tokyo enige opmerkelijke Multi functionele gebouwcomplexen opgeleverd. Zij stonden meestal niet in één van de stadscentra maar werden stadscentra. Ondanks het gebruik van eigentijdse materialen, de ontwerpen van deels westerse architecten horen ze onmiskenbaar bij het 21e eeuwse stedelijk landschap van Tokyo.

Bij mijn onderzoek tracht ik antwoord te krijgen op de volgende vragen:

- a. In hoeverre zijn de ontwerpen van deze complexen een eigentijdse veruiterlijking van het culturele verleden van Tokyo?
- b. Wat is de invloed van westerse architectuur geweest bij het ontwerpen van deze gebouwen en in hoeverre is deze geïncorporeerd in de Japanse architectuur?
- c. Wat zijn de gemeenschappelijke kenmerken van deze gebouwen en in hoeverre zijn die kenmerkend voor Tokyo?
- d. Wat is de bedoeling van de ontwikkelaar? Is het alleen geld verdienen of heeft hij ook ideële motieven en in hoeverre wordt hij gestuurd door wet- en regelgeving?
- e. Wat is de relatie tussen de ontwikkelaar en het team ontwerpers en architecten?
- f. In hoeverre zijn Multi use complexen een verrijking van de stad? Trekken deze centra het beoogde publiek en zijn zij als concept een voorbeeld voor vergelijkbare complexen in andere landen?

Dit onderzoek bestaat uit twee delen:

Allereerst wordt door middel van een literatuuronderzoek gekeken naar de ontwikkeling van Tokyo op het gebied van stadsplanning en wordt gekeken hoe dit soort complexen hun plek in de nieuwe stadsplanning krijgen. In een geschiedkundige beschrijving wordt specifiek ingegaan op invloeden die van belang waren bij de ontwikkeling van Tokyo. Gebouwen en architecten worden besproken die een inspiratie of voorbeeld waren voor de latere architecten van Multi use complexen. Vervolgens wordt gekeken naar de wetten die bepalend waren voor de stadsplanning waarbinnen ruimte ontstond voor deze complexen. Ook is extra aandacht voor de rol die openbaarvervoer speelt bij de transformatie van Tokyo van een hoofdstad van een land levend van landbouw en industrie naar een land waar technologie en innovatie centraal staan.

In het tweede deel worden de belangrijkste Multi functionele gebouwcomplexen in Tokyo besproken. Ook komen enige andere complexen aan de orde omdat zij een deels vergelijkbare thematiek hebben. Bij deze complexen wordt gekeken naar de ontstaansgeschiedenis en wordt getracht antwoord te geven op bovenstaande vraagstelling.

1.3 Inleiding

Een Multi functioneel gebouwencomplex verder in de tekst genoemd als Multi use complex is een grootstedelijk ensemble van gebouwen dat in één keer ontworpen is en meerdere functies in zich verenigt. Dat zijn in ieder geval: parkeren, recreatie in de vorm van winkels en restaurants, kantoren en veelal galeries en/of musea, woningen en hotels.¹ De winkelgebieden behorend bij een Multi use complex bepalen de uitstraling van het totale complex. Daarom is het van belang, dat zich hier winkelketens en boetieks vestigen die representatief zijn voor de gewenste uitstraling. Anders dan bij een winkelcentrum is meestal de verhuur van vierkante meters kantoorruimte de grootste bron van inkomsten.

Bij het volgend onderzoek wordt in de eerste plaats gekeken naar de eigenheid van de Multi use complexen in Tokyo. Dit gebeurt door eerst een korte stadsgeschiedenis te geven waarbij gekeken wordt hoe het klimaat ontstond voor het ontwerp en de bouw van de huidige Multi use complexen. Bijzonder is hierbij voor de rol van het openbaar vervoer die veel groter is dan in niet-Japanse steden. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre deze complexen deel uitmaken van het stedelijk landschap door middel van assimilatie en acceptatie en tot slot wordt gekeken naar de mogelijkheid of dit soort complexen een voorbeeld kunnen zijn voor niet-Japanse steden.

Japan is het enige niet-westerse land dat in ruim een eeuw evolueerde van een feodale agrarische gemeenschap tot een hoog geïndustrialiseerd land. Deze ontwikkeling begon in 1868 toen de hoofdstad van Kyoto naar Edo verplaatst werd, dat vanaf toen Tokyo heette. De dreiging om door een westers land gekoloniseerd te worden was zeer latent aanwezig.² Alleen een snelle economische en technologische ontwikkeling zou de kans op een bezetting door een vreemde mogendheid verkleinen. Deze snelle ontwikkeling was mede reden dat enorm veel kennis werd overgenomen van westerse geïndustrialiseerde landen. Dat gold ook voor stedenbouw en architectuur.

Een architect in Japan in de Edo-periode had niet de status die hij door de eeuwen heen in het westen had. Japan waar van oorsprong de landbouw centraal stond, richtte zich wat architectuur betreft op het aansluiten bij de agrarische omgeving en het gebruik maken van materialen die voorhanden waren. Wanneer men votiefbeelden ziet van gebouwen uit de Yayoi-periode, ca. 330 v.C – 300 n.C. en die vergelijkt met Minka's³, uit het begin van de 20^e eeuw is er weinig verschil zichtbaar. De verschillen tussen architectuur in het noorden en zuiden van Japan zijn terug te brengen tot regionale eigenheden, die verklaard kunnen worden door klimatologische verschillen:

The two main currents in the minka tradition flow from different sources. The northern type draws from the *tateana* pit dwellings of prehistoric times, which were heavily influenced by the culture of north-eastern Asia. The southern type is believed to reflect the dwellings of Southeast Asia and the Pacific islands.⁴

Voor deze traditionele architectuur was geen architect nodig. Een timmerman hoefde alleen bij de

¹ In literatuur wordt ook gesproken over Mixed Use Complexes.

² In de directe omgeving zag Japan hoe straffeloos landen werden bezet: Rusland bezette in 1858 noordoost China. Laos, Cambodja en Vietnam waren Frans, de Filippijnen Spaans, Hongkong, Malakka en Sarawak Engels, Indonesië Nederlands.

³ traditionele boerderijen

⁴ Minka, blz. 11

opdrachtgeving te kijken naar de grootte en eventuele specifieke eisen. Daardoor bestaat er van oorsprong geen woord in het Japans voor architect.⁵ In 1876 kwam er voor het eerst in Japan een architectuuropleiding: Technical Art School (Kôbu bijutsu gakkô). Nu werd architectuur van ambacht tot toegepaste kunst verheven. In de jaren '60 van de 19^e eeuw werd de aandacht voor Japan, dat eeuwenlang voor de buitenwereld was afgesloten enorm. In 1862 was een selectie van Japanse kunst aanwezig bij de Wereldtentoonstelling in Londen. In 1867 was bij de Wereldtentoonstelling in Parijs de eerste officiële presentatie van Japan. Vervolgens werd van overheidswege de export van Meiji-kunst gestimuleerd. In de volgende decennia was in Europa met name via de Art Nouveau⁶ en de Nabi's⁷ een enorme aandacht en waardering voor de Japanse cultuur en architectuur.⁸ Dit Japonisme bevestigde Japanse architecten in de uniciteit van hun architectuur.

Van oorsprong waren de eerste hoofdsteden Nara (710 – 794) en Heian-Kyo, later Kyoto genoemd (794 – 1868), gebouwd volgens een gridpatroon, waarbij de Chinese hoofdstad Chang'An als voorbeeld diende.⁹ Het stratenpatroon van Kyoto was volgens de oorspronkelijke planning in een strak grid. De uitbreiding van de stad in de volgende eeuwen was in oostelijke richting en niet meer volgens de oorspronkelijke strakke opzet. Als uitgangspunt dienden de rivier de Kamo en de verder oostelijk liggende bergen.

Tokyo was geen geplande stad. Het was een vissersdorp dat door shogun Ieyasu Tokugawa als vestigingsplaats gekozen werd. De uitbreiding vond min of meer concentrisch plaats.

Stadsplanning werd in de Edo-periode (1603 – 1868) en later nooit als belangrijk gezien door de Japanse regering. Het was ondergeschikt aan allerlei zakelijke belangen.

Plannen voor een betere stadsplanning zijn vanaf de invoering van de City Planning Law uit 1919 voortdurend gedwarsboemd met name door het Ministerie van Financiën. Voor de Tweede Wereldoorlog had de ontwikkeling van een machtig militair apparaat prioriteit, daarna werd mede onder druk van de Amerikaanse bezetters de economische groei het centrale thema.

In de jaren 90 en het begin van de 21e eeuw is in en om Tokyo een aantal gebieden gecreëerd waarbij werken, wonen en recreëren binnen één formule verwezenlijkt worden. Een groot deel van deze 'multi use complexen' vallen op door een zeer hoge kwaliteit van de semi publieke ruimtes. De gemiddelde Japanner woont klein, het aantal vierkante meters dat een gemiddelde Tokyoër als woonruimte tot zijn beschikking heeft is 66% van dat van een New Yorker, terwijl de woonlasten het dubbele zijn¹⁰. De semi publieke ruimtes zijn zeer ruim in vergelijking tot die in andere wereldsteden. Eén reden dat de gemiddelde Japanner zo weinig uitgeeft aan zijn welvaart en welzijn is van oudsher de druk van de regering

⁵ Het woord zôka (bouwen) werd afgewisseld door kenchiku wat later het equivalent voor architectuur werd.

⁶ Art Nouveau is een kunststroming vernoemd naar de naam van de galerie van Siegfried Bing in Parijs, 1878 – 1904. De galerie was gespecialiseerd in de verkoop van Japanse kunst. Vrienden en kopers van Bing waren bekende impressionisten en expressionisten zoals Monet en Van Gogh.

⁷ De Nabi's is een kunststroming die zich inspireerde op het werk en het ideeëngoed van onder andere Gauguin, Bernard en de Art Nouveau. De kunstenaars, Denis, Vuillard, Bonnard e.a. namen vaak zeer letterlijk de vormtaal van de Japanse prentkunst over.

⁸ Japonisme, blz. 27

⁹ Bouwkunst der eeuwen Japan, blz. 170

¹⁰ New Tokyo Life Style Think Zone, inleiding

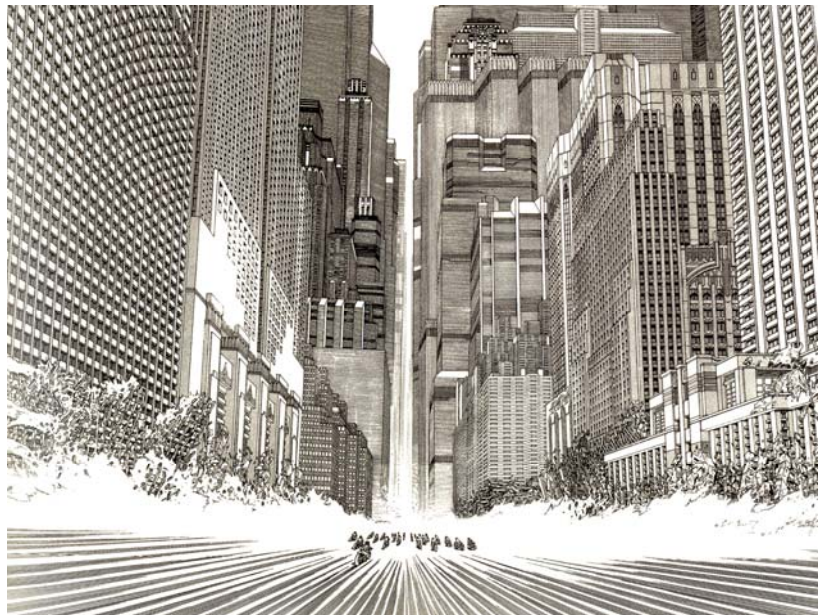
te investeren in belang van het land. Voor de Tweede Wereldoorlog was dat in het militair systeem, na deze oorlog in de wederopbouw van het land.¹¹ In de jaren '70 en '80 stimuleerde de regering te investeren in buitenlandse bedrijven en buitenlands onroerend goed.

Als voorbeelden voor deze nieuwe Multi use complexen, werden niet alleen gebouwen uit het westen gebruikt. Ook werden elementen uit de Japanse cultuurgeschiedenis overgenomen zoals Japanse tuinen. Verrassend is ook de inspiratie door Manga, Japanse stripverhalen.

Dat een eerste indruk van de stad ook onder specialisten nogal confronterend kan zijn bewijst het volgende:

“Ik schoot in de lach om de schaamteloosheid waarmee de zwevende snelwegen zich rakelings langs smerige gevels van torenhoge gebouwen bewogen. Onooglijke hoeken en gaten lardeerden het opgekropte stadslandschap alsof de plattegrond per ongeluk op een haardvuur was gewaaid. Deze adembenemende creatie overtrof Metropolis (1926) van Fritz Lang in alle opzichten. Ik dacht mij terdege op een ontmoeting met wanorde te hebben voorbereid, maar ‘wanorde’ was een veel te zachte uitdrukking voor het grootstedelijk interieur dat zich met limousinesnelheid voor mijn ogen ontvouwde. Mij werd een onafgebroken reeks bizarre scènes vertoond uit een instructiefilm voor architecten, planners, stedenbouwers en ruimtelijke ordenaars, een met veel humor gemaakte beeldreportage over de misdaden en absurditeiten die zich aandienen in de praktijk van een dolgedraaide, mensenhatende en zich het opperwezen wanende stadsarchitect. De chaotische beelden waren zo volstrekt ongelooftwaardig dat ik het raampje van de auto heb opengedraaid om me door oren en neus te laten overtuigen dat ik niet in een duivelse stadssimulator was gestapt.¹²

Kaneda en zijn bende racend door Neo Tokyo¹³. De invloed van Metropolis (1926) van Fritz Lang is evident. Deze manga van Katsuhiro Otomo waarvan de eerste publicatie plaatsvond in 1982 wordt wel gezien als het begin van een nieuw realisme in de manga. Het verhaal speelt zich af in 2019. Tokyo wordt getekend als futuristische stad. Jonge architecten inspireerden zich bij hun ontwerpen op de tekeningen van Otomo. Zo ontstond een groep architecten die in hun ontwerpen een spel speelden met het futurisme uit Europa en voorbeelden van nieuwe ontwikkelingen in de westerse metropolen. Dit waren onder anderen: Shin Takamatsu, Hiroyuki Wakabayashi en Edward Suzuki (Saitama Shintoshin).

¹¹ The Making of Urban Japan, blz. 333

¹² Rooy, Max van, De collage van Mercurius, in Pantheon, januari 2000, blz. 24

¹³ Otomo, Katsuhiro, Akira, deel 6, 1990, blz. 432 - 33

2.0 Tokyo, geschiedenis

2.1 Inleiding

De geschiedenis van Tokyo, een snelle groei van vissersplaats tot hoofdstad voor de samurai bepaalt grotendeels de structuur van de stad. De verkaveling uit de 17^e en 18^e eeuw is nog steeds te herkennen in de structuur van de stad en de vorm van het kavel van Yebisu Garden, Roppongi Hills en Tokyo Midtown is een gevolg van deze verkaveling uit de Edo-periode.

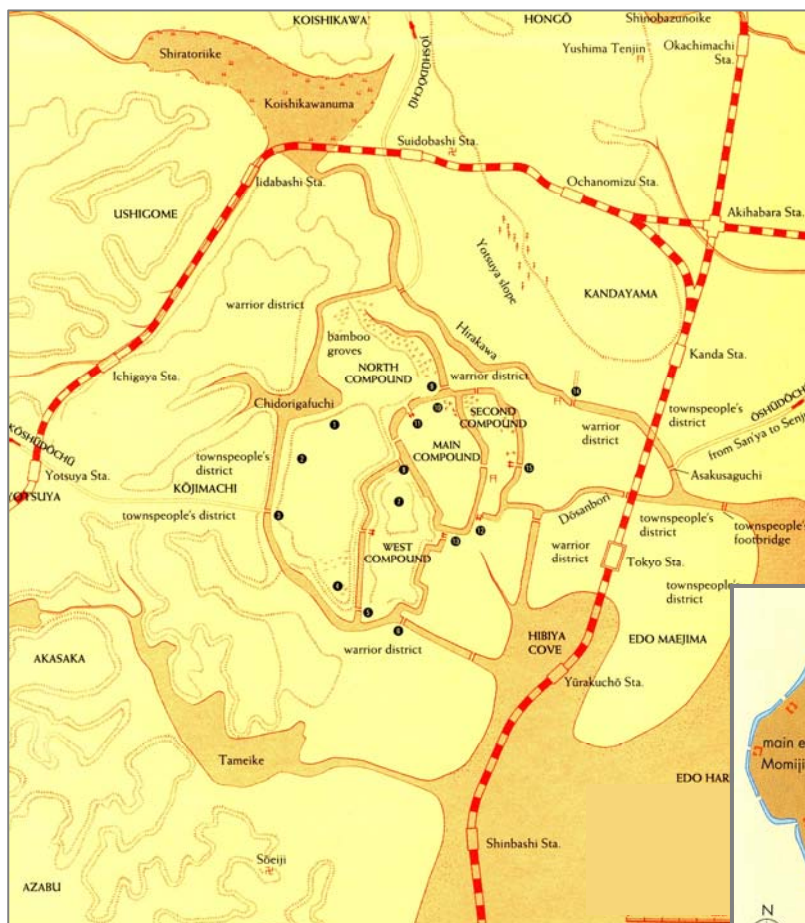
Edo als handelsstad en vermaakcentrum, detail van beschilderd kamerscherm. Gedurende de Edoperiode waren in de benedenstad veel kanalen waarlangs de kooplieden hun goederen transporteerden.

Aan het einde van de 19e eeuw en begin 20e eeuw werden veel van deze kanalen gedempt of overkluisd ten behoeve van wegenaanleg. Op één van de eilanden, de plek waar nu onder andere Sio Site ligt was een uitgaanscentrum. Dit centrum was alleen te bereiken via een afsluitbare brug. De brug op de voorgrond heeft aan de overzijde een afsluitbaar hek. De *noren*, doeken hangend voor de ingang van het gebouw rechtsboven, geven aan dat het gebouw waarschijnlijk een restaurant was. Alle gebouwen hebben in het centrum een *kura*, een gesloten, stenen opslagplaats voor voedsel. Links is de entree van een café in Roppongi Hills, met eenzelfde geslotenheid als een *kura*.

2.2 De Edo periode en de rol van Tokugawa

Waarschijnlijk is de stad gesticht in 1457 door Ôta Dôkan rond een fort. In 1600 wist Tokugawa Ieyasu (1542 – 1616) met een leger van 100.000 soldaten zijn tegenstander Ishida Mitsunari te verslaan. Dat betekende, dat Tokugawa alleenheerser over Japan werd en hij de eerste shogun¹ van het Tokugawa geslacht werd.² In 1590 maakt hij Edo tot zijn residentie. Edo was toen niet meer dan een kleine vestingstad met een vissershaven. In 1603 maakt Tokugawa Ieyasu Edo tot werkelijke hoofdstad. Hij liet tussen 1604 en 1619 een nieuw kasteel bouwen wat nu een deel is van het keizerlijk paleis. Tot 1868 bleef Kyoto waar het keizerlijk hof resideerde de officiële hoofdstad. De keizer had geen invloed op het bestuur van het land. Hij had slechts een symbolische functie. Tokugawa Ieyasu verplichtte de vrouw en kinderen van alle daimyo in Edo te wonen. De daimyo waren een soort adellijke gouverneurs. Ook zijzelf moesten, als een soort van gijzelaar, om het jaar in Edo verblijven.³ Deze plotselinge vestiging in Edo van bestuurders trok een groot aantal handwerkslieden. Zo ontwikkelde Edo zich in snel tempo tot een belangrijke garnizoensstad, entrepothaven en handelsstad. Van. De stad bestond ruwweg uit twee delen: de westelijke hoger gelegen stad: Yamanote de tuinstad, waar de daimyo woonden en de lager gelegen oostelijke stad, Shitamachi, waar o.a. de kunstenaars, arbeiders en artiesten woonden.⁴ Deze scheiding van een boven- en benedenstad is ook terug te vinden in het stratenpatroon van de stad: de wegen in de

Links, Edo in het eerste stadium van zijn ontwikkeling (ca. 1602). Ingeprojecteerd zijn de huidige spoorlijnen en stations. Landwinning vond plaats in de 17^e eeuw plaats door het storten van grond in zee. Inpoldering vond meest plaats in de 19^e eeuw, vaak met hulp van de kennis van Nederlandse ingenieurs.

Onder Edo kasteel in 1644. Op de plattegrond is de 17^e eeuwse landwinning de baai van Hibiya aangegeven.

gebied van shogun
gebied van officials
gebied van samurai

¹ Een shogun is een generaal met de leiding over Japan die zijn macht erfelijk heeft gemaakt.

² *A History of Japan 1334 – 1615*, blz. 385 - 406

³ *Japan A Short Cultural History*, blz. 447 e.v.

⁴ *Tokyo City and Architecture*, blz. 39 t/m 73

Yamanote area slingeren zich door de dalen van het heuvellandschap, de wegen in de benedenstad zijn recht volgens de vroegere verkaveling in rijstvelden. “The commoner city was planned, in regular grids with straight streets on flat ground. The samurai city was much less planned, with winding roads fitting organically into hills and valleys”.¹ Het grondgebied was verdeeld in een gebied voor de daimyo, ruim tweederde van het totale gebied (het gebied voor tempels was ca. 15%) en de woonplaats voor de anderen in de benedenstad. Dit laatste gebied dat slechts 16% van het landoppervlak besloeg werd in de 18^e eeuw bevolkt door ca. 500.000 Tokyoërs. Nieuw ontworpen centra als Sio Site en Roppongi Hills, die een zekere allure willen uitstralen, worden bewust ontworpen met een grillig stratenpatroon refererend aan de samurai stadswijk.

In de 18^e eeuw lieten veel daimyo tweede en zelfs derde huizen bouwen buiten het centrum van Edo. Daar verrezen villa's gelegen in ruime Japanse tuinen. Deze bevonden zich in een cirkel van ongeveer vijf kilometer vanuit het verblijf van de shogun gerekend.²

In 1868 werd de daimyo hun rechten ontnomen en werd hun grond geconfisqueerd. De grond werd vervolgens opnieuw uitgegeven. Doordat de vorm van de verkavelingen in de latere eeuwen niet veel wijzigde zijn nu buiten het centrum aan de westkant de grootste kavels ter beschikking voor herontwikkeling.

De meeste openbare ruimtes waren te vinden op tempel terreinen. Het groen dat rond deze tempels lag, had ongeveer dezelfde functie als de stadsparken in Europa. Er waren in deze periode ongeveer 1000 tempels in Tokyo. Concentraties waren er bij Asuka, Ueno en Shiba.³ De open ruimtes transformeerden zich na verloop van tijd tot samenkomstplaatsen en later zelfs tot uitgaanscentra. Een tempel heeft als kenmerk een lange aanloopweg met bomen aan weerszijden. Langs deze wegen kwamen winkeltjes met voedsel, andere behoeften en souvenirs. In de tempels werden regelmatig festivals georganiseerd. Alles wat nodig was voor die festivals werd in de winkels langs de route naar de tempel verkocht. Tijdens die festivals waren in de tempel of buiten de tempelpoort opvoeringen. Oorspronkelijk waren deze opvoeringen van religieuze aard, maar na verloop van tijd werd het regime daarin minder streng.⁴ Bij de

Noël Nouet, Kagurazaka. Deze prent uit 1937 laat zien dat de wijken die de Kanto aardebeving van 1923 hadden overleefd nog volledig in de traditionele stijl uit de Edo-periode waren.

¹ The Making of Urban Japan, blz. 38

² The Making of Urban Japan, blz. 34

³ Momenteel zijn deze gebieden nog steeds belangrijke parken in de dichtgebouwde stad.

⁴ In de middeleeuwen gebeurde in Europa iets vergelijkbaars. Allereerst werden voor de kerken religieuze toneelstukken opgevoerd, maar later werden ook niet religieuze toneelstukken opgevoerd. In Nederland waren de Abele Spelen uit het midden van de 14^e eeuw de eerste voorbeelden hiervan.

tempels kwamen uitgaansgebieden waar entertainers zich vestigden. In de eerste helft van de 20^e eeuw waren voornoemde gebieden nog steeds de belangrijke uitgaanscentra in Tokyo. Nu is daar Asuka nog van over. Een lange straat vol winkeltjes voert naar het tempelcomplex, er ligt nog steeds een imposante Japanse tuin en het vermaak in de omliggende wijk bestaat hier ook nog steeds. Ook Omotesando, waar het later besproken Omotesando Hills gesitueerd is, is van oorsprong een weg naar een tempelcomplex namelijk de Meiji Shrine.

Plattegrond van Edo, 1844 – 1848. Centraal ligt het kasteel van de shogun. Aan de bovenkant, het westen, zijn de grote kavels voor de woningen van de daimyo. De kleine kaveltjes tussen het kasteel en de baai zijn voor de handwerkslieden. De vlekken links en rechts van het kasteel zijn twee grote tempelcomplexen: 1. Shiba met Zojo-ji, 2. Ueno, 3. Asakusa

In 1720 woonden 1,3 miljoen mensen in Edo. Dat was ca. 7% van de Japanse bevolking. Aan het eind van de 19^e eeuw bestond de bevolking uit vijf miljoen inwoners, dat was 16 procent van de Japanse bevolking.

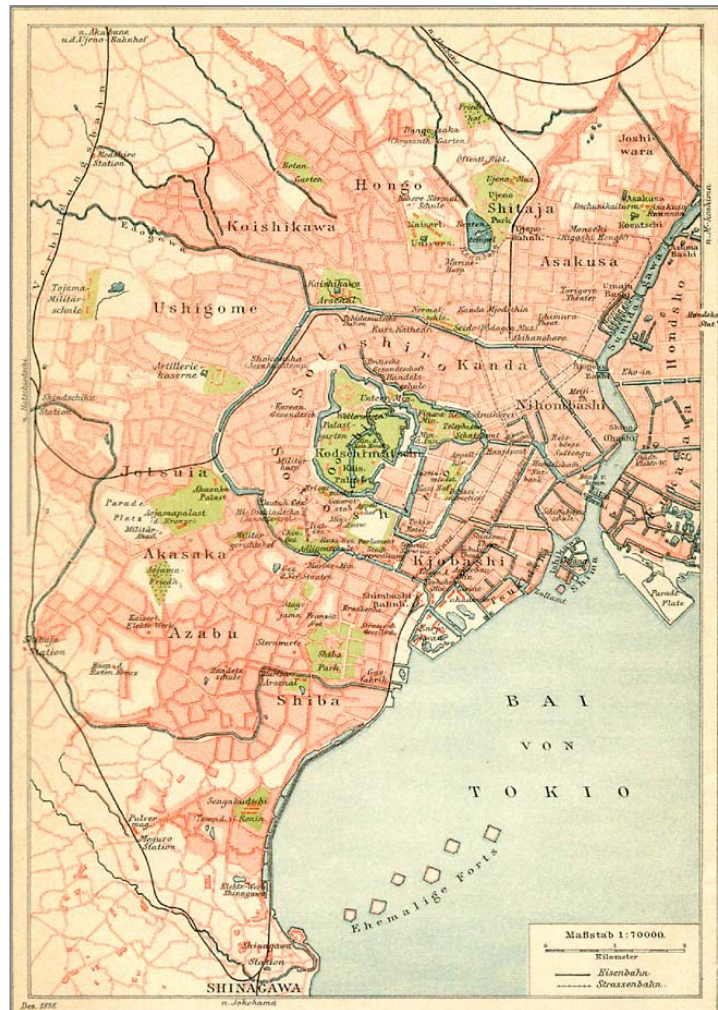
In de 268 jaar dat de Tokugawa shoguns aan de macht waren, was het land grotendeels gesloten voor invloeden van buitenaf. Zo konden zich vrijwel onafhankelijk van westerse en andere invloeden Japanse waarden op gebied van omgangsvormen, politiek, cultuur en architectuur ontwikkelen. Het totale inwonertal van Japan bleef gedurende de Tokogawa periode min of meer gelijk.

2.3 Meiji Periode (1868 – 1912)

In 1867 besteede de toen 15-jarige Mutsuhito (postuum Meiji genoemd) de troon. Op dat moment had hij alleen de ceremoniële macht, zoals zijn voorgangers dat ook hadden. In het volgende jaar kreeg hij bij een revolutie geleid door een groep jonge intellectuelen de werkelijke macht. De residentie van de keizer werd verplaatst van Kyoto naar Edo. Edo kreeg vervolgens een nieuwe naam Tokyo: hoofdstad van het oosten.

De nieuwe naam stond symbool voor een nieuwe start¹ Keizer Mutsuhito vestigde zich in het kasteel van de Tokugawa's. Hij regeerde 44 jaar tot zijn dood in 1912. Tokyo was op dat moment al de politieke, economische en culturele hoofdstad. De modernisering van de stad ging vervolgens in hoog tempo. Japan veranderde van een middeleeuwse in zichzelf gekeerde gemeenschap tot een moderne staat die politiek en economisch deel was van de wereld. Als belangrijk werd gezien, dat Japan een eenheid werd, niet alleen geografisch of politiek maar met name maatschappelijk. Ook moesten de verschillende tot de Meiji-periode onverenigbare maatschappelijke klassen tot een eenheid gesmeed worden. Het middel was de publiciteit.

In de jaren '60 van de 19^e eeuw verschenen de eerste dagbladen, gevolgd door een aantal tijdschriften in de 20^e eeuw. De lezers van dergelijke tijdschriften werden door de invloed daarvan gelijkgesteld.² De term die daarvoor werd gebruikt was *shakai*: Japansheid creëren. In het gebruik betekende het woord gemeenschap. Eigenlijk betekent de term *shakai* of *shakkei* geleend landschap. Wanneer een tuin zo werd aangelegd, dat de tuin onderdeel uitmaakte van het totale landschap werd gesproken over *shakkei*. De Japanner werd deel van de gemeenschap zoals de tuin deel werd van de omringende natuur.³ In architectuur veruitlijkte dit zich in een eenvormigheid bij het ontwerpen van scholen, militaire kampementen, treinstations, kantoren en ziekenhuizen en op het gebied van stadsplanning bij het ontwerpen van boulevards, parken naar Frans voorbeeld en in de buitenwijken tuinsteden naar Engels voorbeeld. Het Meiji regime stimuleerde zo op het gebied van stedenbouw en architectuur een meer rationele benadering dan in de Edo-periode gebruikelijk was. Tot het begin van de Meiji-periode was er in Edo nauwelijks sprake van stadsplanning. Omdat de rol van het stadsbestuur minimaal was, waren veel voorzieningen geregeld door de adel of door stadsdeelraden begeleid door

Tokyo in 1896. Het stratenpatroon is sindsdien vrijwel niet meer gewijzigd.

¹ In 1853 wist de VS. met geweld de landsgrenzen van Japan te openen. Na deze opening was de invloed van de Japanse adel verzwakt waardoor een machtsvacuüm ontstond. Een groep jonge intellectuelen, die begrepen dat de toekomst en zelfstandigheid van Japan gelegen was in een economische, technische en politieke omwenteling, wist de adel de macht af te nemen en zich een positie te verwerven direct onder de leiderschap van keizer Mutsuhito (postuum Meiji genoemd) die zij de macht teruggaven die het keizerschap eeuwen had ontleend.

² House and Home in modern Japan, blz. 4

³ Japan's Cultural Code Words, blz 250 t/m 251.

gemeentebesturen *Bakufu*. Officieel was tijdens het shogunaat tot 1868 alle grond van Japan eigendom van de staat. Bij de Meiji restauratie kwam de grond in privé handen. Dit was ook het begin van belastingheffing op onroerend goed.¹ Tijdens de Meiji periode werd het centrale gezag veel sterker. Routine-werk werd uitbesteed aan de lokale overheid, een systeem dat nog steeds bestaat. Dat betekende dat de lokale overheden verantwoordelijk waren voor wegenbouw en de aanleg van kanalen en bruggen. Een van de eerste daden van de nieuwe overheid was het onteigenen van de landgoederen van de daimyo's in en om Tokyo in 1871. Dit gold overigens ook voor de landgoederen in de rest van Japan. Landgoederen werden verkocht of aangeboden in ruil voor diensten ten behoeve van de ontwikkeling van Japan.² In principe was de aandacht van de Meiji regering voor stadsplanning niet zo groot. Alle wat grotere steden in Japan waren in de 19^e eeuw wat hun beslissingen betreft redelijk autonoom en zelfvoorzienend.³ De meeste aandacht was voor de immense politieke veranderingen. Als er al op het gebied van stadsplanning gestuurd werd was dat in Tokyo. Andere steden in de provincie namen later deze voorbeelden over.

Er waren nog nauwelijks wetten op het gebied van stadsplanning, waardoor zeer snel beslissingen konden worden genomen. Een voorbeeld daarvan is te vinden in Ginza. De ligging was belangrijk: aan de zuidkant lag destijds het kopstation Shimbashi aan de spoorlijn naar Yokohama, aan de noordkant lag Nihonbashi, het commerciële centrum van Tokyo. In februari 1872 legde een grote brand een deel van Ginza in as. Ongeveer 3.000 houten huizen werden verwoest. Het gaf de Meiji-regering een perfect excuus het belangrijkste handels- en winkelcentrum in westerse stijl te laten herbouwen. Een plan tot herbouw werd opgesteld door enige belangrijke ambtenaren van het Ministerie van Financiën en was binnen zes dagen voltooid.⁴

Nihonbashi gezien vanaf Kyobashi in Ginza, foto genomen voor de aardbeving van 1923.

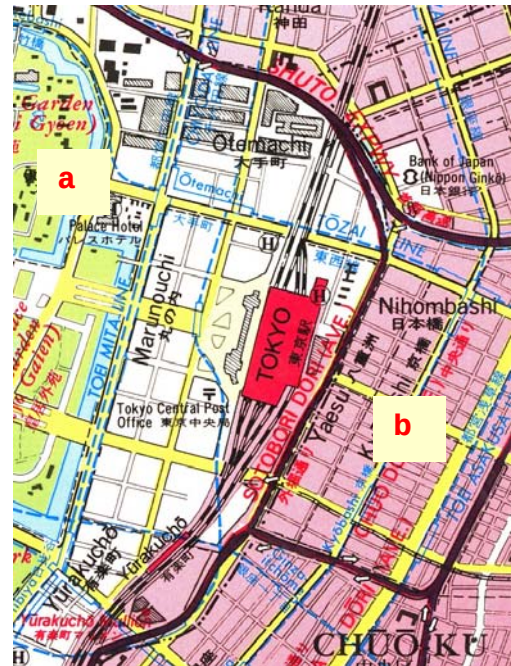
¹ Rebuilding Urban Japan after 1945, blz. 5

² Yukichi Fukuzawa, de stichter van de Keio-gijuku Universiteit beschrijft in zijn autobiografie hoe hij zijn onderwijsinstelling weet te vestigen op het landgoed van de Shimabara-clan: “We waren eenparig in de keus van dit landgoed, maar natuurlijk hoorde het goed nog aan de Shimabara-clan. Om eraan te komen was de enige manier het bestuur van de prefectuur te verzoeken het van de clan te confisqueren en vervolgens aan ons te verpachten”. De poorten gaan open, blz 199

³ Pas in de jaren '80 van de 20^e eeuw veranderde dit, toen Tokyo bleef groeien en de centrale vestigingsplaats werd voor banken, belangrijke handelsfirma's en buitenlandse bedrijven. Toen kreeg Tokyo de status van economisch en commercieel centrale stad boven de andere Japanse steden, Emerging World Cities in Pacific Asia, v.a. blz. 111

⁴ The Making of Urban Japan, blz. 61

Kern van de verandering was herbouw in natuur- of baksteen, verbreding van de straten en een westerse uitstraling. De nieuwe stad werd Ginza Brick Quarter genoemd. Leidinggevende architect was de Engelse architect Thomas Waters die Ginza herbouwde met rode baksteen. Waters was al in de jaren vijftig naar Japan gekomen. Hij gebruikte Regentstreet in Londen als voorbeeld wat betreft bouwhoogte en uitstraling en verbreedde de straten van 12,6 naar 27 meter. In 1882 kwam in Ginza straatverlichting en een paardentram. De belangrijkste kritiek op het plan was dat de oorspronkelijke bewoners en grondeigenaren de hoge bouwkosten niet konden opbrengen. Ook bleek baksteen als bouw materiaal niet erg praktisch voor Japanners die luchtige open gebouwen gewend waren. Het gebied werd echter een 'eyecatcher'. *Ginbura*, lopen door Ginza, werd in deze periode een term voor alle Japanners die zich in de etalages vergaapten aan de westerse artikelen die hier getoond werden. In feite was het belang van Ginza tweeledig: de introductie van een westerse materialisatie en van een westerse mentaliteit.

a. Tuin Keizerlijk Paleis,
b. Ginza,
in wit de wijk Marunouchi

Aan de westkant van het Tokyo Station ligt de wijk bekend onder de naam Marunouchi. In het begin van de Meiji periode werd dit gebied, waar daimyo woonden gebruikt voor militaire parades. In 1871 nam Yataro Iwasaki dit gebied samen met de leningen op het domein over. Hij noemde zijn firma Mitsukawa. Deze firmanaam werd in 1873 gewijzigd in Mitsubishi Shokai. Het onderdeel Mitsubishi Estate is tot en met vandaag de eigenaar van dit gebied. Zij ontwikkelden dit gebied en maakte het tot het financiële centrum van Japan. Josiah Conder was verantwoordelijk voor de eerste wolkenkrabber van twaalf verdiepingen: Ryounkaku, voltooid in 1890 deze lag even ten noorden van Marunouchi. Het gebouw had de eerste lift van Japan, geïmporteerd uit de VS. In het gebouw waren op de verdiepingen winkels, die producten verkochten uit de hele wereld. Bij de Kanto aardbeving van 1923 stortten de bovenste vijf verdiepingen in elkaar, waarna het gehele gebouw gesloopt werd. Wegens de westerse uitstraling, voornamelijk bepaald door het bouwen met baksteen, werd de wijk *Ichcho Rondon*, 'One Block London' genoemd. De leerling van Conder, Kingo Tatsuno, voltooid in 1914 het Central Station, geïnspireerd op het Centraal Station van Amsterdam. Nu is het station bijna het enige gebouw van Marunouchi, dat niet in handen is van Mitsubishi Estate.

Ryounkaku, Asuka, Conder, 1890

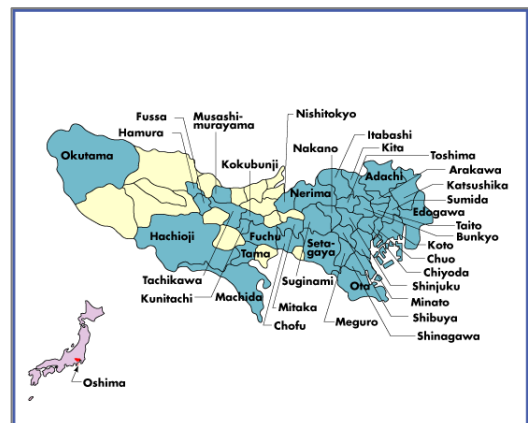

Bij de bouw van de kantoren in Marunouchi aan het begin van de 20^e eeuw was een maximale bouwhoogte van 30 meter. De gebouwen met deze hoogte die bewaard gebleven zijn, hebben nu deze als plint voor kantoren tot ca. 170 meter. Alle gebouwen kijken op het Tokyo Station.

Veel van de plaatsten waar tot 1868 de daimyo hun onderkomens hadden, werden gebruikt om regeringsgebouwen neer te zetten. Zo is de Diet (het Japanse parlamentsgebouw) gesitueerd op de plaats waar vroeger een landhuis van een daimyo was. Keizer Meiji moderniseerde de staat niet alleen razend-snel, hij annexeerde ook omliggende gebieden: 1895 Taiwan, 1910 Korea en Mantsjoerije 1931. Deze gebieden werden door westers georiënteerde Japanse architecten en stedenbouwers voorzien van een moderne infrastructuur met een regelmatig grid, terwijl in Tokyo de stadsplattegrond van de Edo periode basis voor de herinrichting bleef.

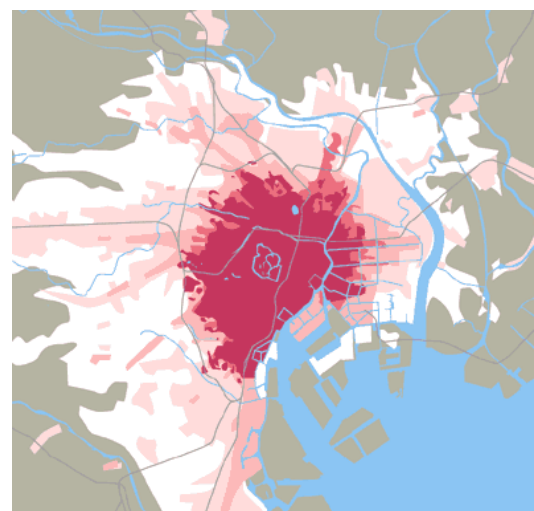
2.4 De stad

Feitelijk is Tokyo geen stad maar een metropool vergelijkbaar met een provincie. Deze bestaat weer uit 23 stadsgebieden, 26 grote steden, vijf kleine steden en acht dorpen. Elk heeft zijn eigen bestuur. Aan het hoofd staat een door middel van verkiezingen gekozen gouverneur.

stadsgebieden en steden van Tokyo op het vaste land

Het hart van Tokyo is vrijwel leeg. Het wordt ingenomen door het keizerlijk paleis. Oorspronkelijk bevond het stadscentrum van Tokyo zich aan de oostkant van het kasteel van de shogun, het huidige Ginza. Daar kwamen in het begin van de 20^e eeuw ook de eerste warenhuizen. Een tweede centrum ontstond bij de Sensoji tempel in Asakusa. Deze tempel die volgens overleveringen gebouwd is in 628 wordt met name bezocht door dagjesmensen uit de provincie. Ten zuiden van Ginza en rond de Sensoji tempel kwamen ook uitgaanswijken die de centrumfunctie van beide gebieden versterkte. In de jaren '20 van de 20^e eeuw ontstonden langs de ringspoorlijn nieuwe centra, met name op de plaatsen waar lijnen uit de provincie aansloten op de ringlijn.

■ ca. 1860 ■ ca. 1868 ■ ca. 1923
■ ca. 1945 □ ca. 1964

de uitbreiding van Tokyo tussen 1860 en 1964

In de periode voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog werd ruim 50% van de staatsuitgaven besteed aan de opbouw van het Japanse leger. Slechts 17% werd gebruikt voor ministeries en administratieve doeleinden. De bevolking kreeg te horen, dat materiële zaken niet van belang waren. Over de radio werd gezegd: 'it stands to reason that material things cannot last a thousand years'.¹ Omdat het leger bijna alle gebruikelijke bouwmaterialen opeiste, kon in de periode voorafgaande aan WO2 alleen maar in hout gebouwd worden. Architecten als Kunio Maekawa profiteerde na het einde van de Tweede Wereldoorlog van de toen opgedane kennis in houtbouw, toen er in korte tijd veel prefab houten woningen gebouwd moesten worden.

2.5 De Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn door bombardementen op woonwijken in Tokyo ca. 2,1 miljoen huizen die meest van hout waren vernield. Door de repatriëring van Japanners uit de voor de oorlog bezette gebieden, Taiwan, Korea en een deel van China, was er een directe behoefte aan 4,2 miljoen huizen. Van 1946 t/m 1952 werd het land bezet en geleid door het GHQ 'American General Headquarters'. Amerikaanse troepen werden gelegerd op terreinen, die tot de bombardementen particulier eigendom waren. De Amerikanen bezetten 18.000 hectare om in voorheen bewoond stadsgebied kampementen te bouwen: "Even after 1953, when a peace treaty between Japan and most of the Allied Powers was concluded, more than 19.000 hectare of land were forcibly expropriated with the use of bayonets and bulldozers".² De Amerikaanse bezetters waren weinig geïnteresseerd in de herbouw van het land waardoor enorme vertragingen ontstonden. Ongeveer 20% van de benodigde woonvoorraad werd door de bewoners zelf gemaakt van planken en golfplaat.³ Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog kwam een enorme stroom vaak goed opgeleide Japanners uit de voormalige koloniën in Tokyo wonen. Bombardementen hadden ongeveer 90% van Tokyo doen afbranden. Daarmee was het samen met Hiroshima en Nagasaki de meest getroffen stad van Japan. Bij de wederopbouw kon echter wel gebruik gemaakt worden van de behouden infrastructuur.

Op deze foto, genomen op 16 augustus 1945, is te zien, dat alle houten gebouwen volledig verdwenen zijn. De gebouwen in steen en beton hebben de brandbommen overleefd. Op de voorgrond is Ginza, op de achtergrond de Sumida Rivier.

¹ The Chrysanthemum and the Sword, blz. 23

² Yorifusa Ishida in Rebuilding urban Japan after 1945, blz. 20

³ De film Dodes' Kaden van de Japanse regisseur Kurokawa uit 1970 gebruikt een dergelijke krottenwijk als decor als aanklacht tegen de omstandigheden waar velen nog lang in leefden.

Foto's van Tokyo na de bombardementen door de Amerikanen in 1944 en 1945 geven een heel ander beeld dan de gebombardeerde steden in Europa. De Europese steden toonden enorme puinhopen van steen en beton. Tokyo echter was grotendeels van hout. Bewust werden tijdens harde wind woongebieden met brandbommen bestookt. De houten woningen verbrandden volledig met alles wat er zich in bevond. Het dodental van Tokyo was daardoor groter dan van Hiroshima en Nagasaki waar de stadscentra door een atoombom werden weggevaagd¹. Na het afbranden van Tokyo bleven straten en riolen gespaard over. De Amerikaanse bezetter verbood negatieve publiciteit over hun doen en laten, maar ook over de gevolgen van twee atoombommen.² Zij waren vanwege de hoge kosten tegen de plannen om Tokyo op te bouwen als een ruime modernistische stad zoals Taipei en Seoel opgebouwd waren toen deze de hoofdsteden van de Japanse koloniën waren. De onrust onder de sterk verarmde bevolking, met communistische sympathieën wekte de vrees voor een omwenteling. Dit deed de Amerikanen besluiten de financiële middelen allereerst te steken in de directe armoedebestrijding. Dit had tot gevolg dat bij de wederopbouw het oude stratenpatroon gebruikt werd. Pas in de jaren '50 kwam weer aandacht voor stadsontwerp. Het waren met name de architecten Kunio Maekawa en Junzo Sakura, zij hadden beiden bij Le Corbusier gewerkt, die het voortouw namen.

2.6 Herbouw

De stad wist het woningtekort op twee manieren te verkleinen: het herbouwen van het oude vernielde stadscentrum en de bouw van satellietsteden rond Tokyo. Er was overigens een tweede probleem dat de woningbehoefte vergrootte. Velen trokken wegens economische motieven van het platteland naar de stad. In de periode van 1955 tot 1970 veranderde de Japanse maatschappij van een agrarische naar een industriele. In deze periode verhuisden meer dan dertig miljoen Japanners naar de grote steden. Alleen al de steden Tokyo, Osaka en Nagoya kregen 9 miljoen nieuwkomers op te vangen.³ Later, toen de hoge grondprijzen het de nieuwkomers onmogelijk maakten om een woning in de stad te verwerven kwam de migratie naar voorsteden en 'new towns' op gang. Deze steden in de periferie van de stadscentra kenden soms wel een jaarlijkse groei van 30 tot 50%. Financieel gezien had dit tot gevolg, dat hoewel de Japanse regering deed voorkomen dat de landbouw de grootste hoeveelheid subsidies kreeg, in 1962 60% van de investeringen naar dergelijke stadsgebieden ging. Een ander probleem bij de wederopbouw was de kleine verkaveling. De particuliere eigenaren wilden vaak hun percelen niet afstaan.

De wijk Kyojima (centrum Tokyo) ontstond na de Kanto aardbeving. De verkaveling als vluchtelingenkamp is vrijwel onveranderd gebleven. De meeste straten zijn te smal voor autoverkeer.⁴

¹ From Marco Polo Bridge to Pearl Harbor Who was Responsible, blz. 195 t/m 197

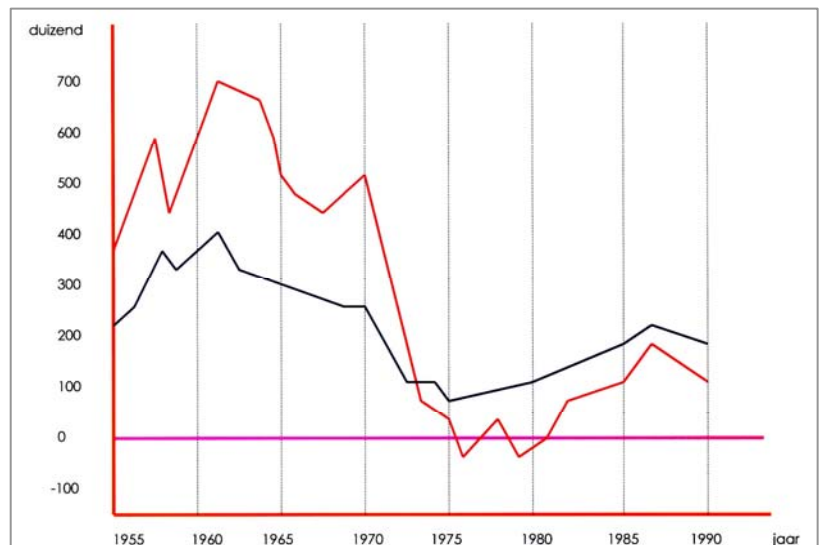
² Japan in Transformation 1952 – 2000, blz. 15

³ Emerging World Cities in Pacific Asia, v.a. blz. 102

⁴ Tokyo Inner City Project, blz. 82

Immigratie naar de belangrijkste stadsgebieden in Japan van 1955 t/m 1990, rood heel Japan zonder Tokyo, blauw Tokyo.

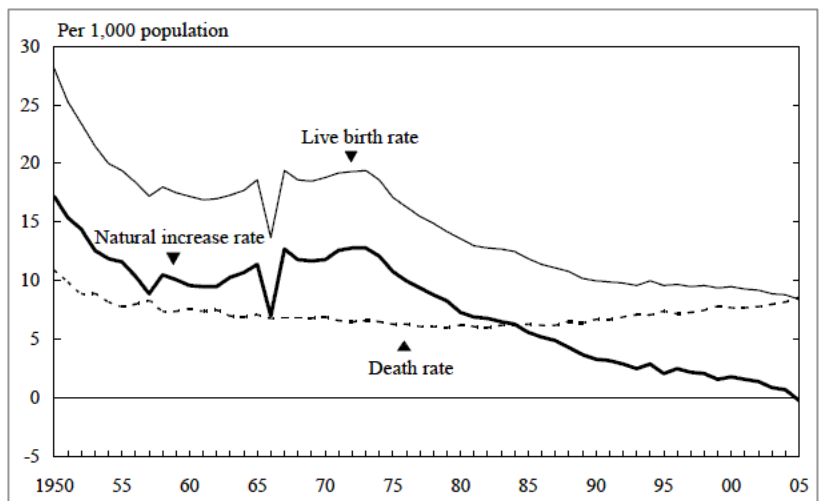
Uit het schema blijkt, dat migratie binnen jaren '70 naar Tokyo groter wordt dan naar de andere Japanse steden bij elkaar.

2.7 De bevolking

Tokyo was met 20 miljoen inwoners in 1965 de grootste stad ter wereld, wat het samen met de voorsteden Saitama en Yokohama nog steeds is. In 2006 heeft de stad ca. 35 miljoen inwoners op een oppervlakte van 14.000 km², ca. een kwart van Nederland. Na 1970 verdween de aantrekkingskracht van de stadsgebieden Osaka en Nagoya. Tokyo bleef echter zijn zuigende werking behouden. De groei kwam voornamelijk tot stand door migratie.¹ Een belangrijke oorzaak is de snelle groei van de tertiaire sector die vanaf 1990 ook de industrie als grootste werkgever verdrong. Van alle ambtenaren in Japan waren er in 1980 10% werkzaam in Tokyo, in 1995 was dit 14%. In 1984 hadden 34 van de 500 belangrijkste bedrijven ter wereld hun hoofdvestiging in Tokyo, in 1999 waren dat er 63. Ter vergelijking: in 1999 waren dat in New York 25 bedrijven, Londen 29 bedrijven en Parijs 26 bedrijven.²

In de grafiek is duidelijk te zien dat de groei van de Japanse bevolking stagneert. In 2005 en 2006 liep het bevolkingsaantal zelfs terug. 2006 had wel een hoger geboorte cijfer dan de vorige jaren maar het sterftecijfer overtrof het geboortecijfer.³

¹ Emerging World Cities in Pacific Asia, blz. 105 e.v.

² The Global City, blz. 109

³ Bron: Japans ministerie van Gezondheid, Werk en Welzijn

Amsterdam en Tokyo op ongeveer dezelfde schaal waarbij Amsterdam ligt aan het IJsselmeer en Tokyo aan de Tokyo Bay. Binnen de cirkel van de Randstad wonen ca. 5 miljoen mensen, binnen die van Tokyo 35 miljoen. Kenmerkend is, dat groter Tokyo om de baai gesitueerd is en de Randstad rond het groene hart.

In feite zou men kunnen stellen dat de stad uit drie lagen bestaat:

1. de vroegere hoofdstad, vestigingsplaats van de shogun die gegroeid was tot centrale hoofdstad,
2. de stad die het centrale knooppunt werd van wegen en spoorwegen,
3. de centrale stad van handel, industrie, internationale betrekkingen, technische innovatie, eigentijdse culturele ontwikkelingen.

2.8 De hoge grondprijs in Tokyo

Mede door de grondbelasting werd de grondprijs voor een woning belangrijker dan de woning zelf. In Nederland was in de jaren '90 gemiddeld een woning drie keer zoveel waard als de grond waarop de woning staat. In Japan was dit precies andersom. In de jaren '60 t/m de jaren '80 steeg de grondprijs met name in Tokyo extreem. Bekend is het verhaal dat wanneer de grond van Chiyoda-ku, de residentie van de Japanse keizer, voor dezelfde vierkante meterprijs verkocht zou worden als deze in het naastliggende Ginza het meer zou opbrengen dan de grondprijs van heel Canada. De extreme vraag naar kantoorruimte in centraal Tokyo was daar één van de oorzaken van. In de jaren '70 en '80 werden nog veel wijken van Tokyo gekenmerkt door traditionele woningbouw en een traditioneel Japans gezinsleven. De oudere bewoners werden echter uitgekocht, de traditionele woningen werden vervangen door eigentijdse kantoren. [New development tries to create more space, not place¹](#), waarbij mede bedoeld wordt dat de vergroting van de hoeveelheid kantoorruimte ten koste gaat van de woonvoorraad.

Na het instorten van de Japanse zeepbel economie begin jaren negentig zijn grondprijzen soms wel 85% gedaald.² Het gevolg hiervan is, dat een grote groep mensen die door de extreme grondprijs niet in staat waren een woning in de stad Tokyo te verwerven en noodgedwongen naar één van de voorsteden verhuisden nu weer terug komen. Dit zijn met name gepensioneerden. Dat heeft weer tot gevolg, dat na vijftien jaar daling in 2005 de grondprijzen weer gestegen zijn. Deze terugkomers met een goed pensioen zijn een belangrijke doelgroep voor de projectontwikkelaars van Multi use complexen.

¹ [Emerging World Cities in Pacific Asia](#) blz 135

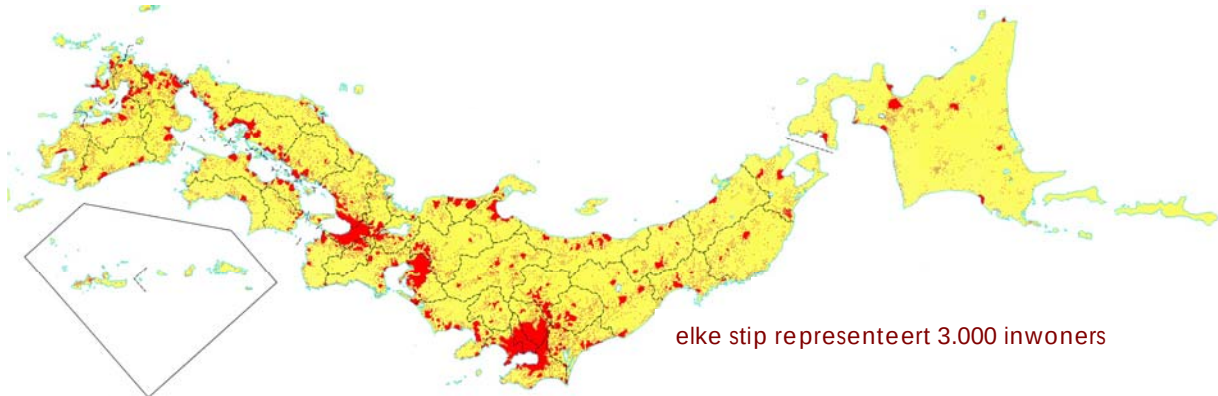
² Genoemd door Richard van Rooij, Colliers Halifax Real Estate Consulting, tijdens lezing op 6 februari 2006 in de Nederlandse Ambassade in Tokyo.

3.0 De economie en de bevolking van Tokyo

3.1 inleiding

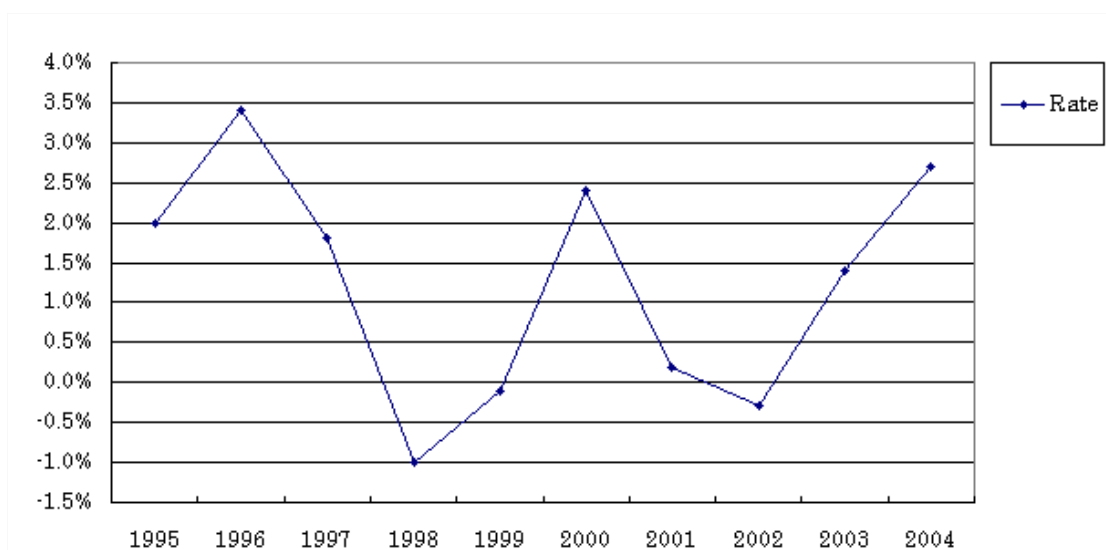
In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de bevolkingsdruk op Tokyo door economische veranderingen.

3.2 De bevolking

Japan heeft een grondoppervlak van 377.801 km². Dat is iets groter dan Duitsland (357.022 km²). Echter, maar 30% van het land is bewoonbaar. De bevolking van Japan telt 127,5 miljoen inwoners¹, dat is een bevolkingsdichtheid van 336 per km². Wanneer rekening gehouden wordt dat maar 30% van het land bewoonbaar is, wordt de bevolkingsdichtheid voor de bewoonbare gebieden 1.008 inwoners per km². Ter vergelijking: de bevolkingsdichtheid van Nederland is 385 inwoners per km². In 2005 is, twee jaar eerder dan verwacht, het bevolkingsaantal licht gedaald. Deze daling heeft zich ondanks een lichte geboortestijging voortgezet. De schattingen zijn, dat de bevolking na 2006 sterk zal dalen. Nu al kent Japan meer dan 30.000 inwoners die ouder zijn dan honderd jaar. Aan het eind van de 21^e eeuw zal Japan dan nog maar 46 miljoen inwoners tellen. Stadsplanning zal dus rekening moeten houden met een sterk vergrijzende en afnemende bevolking.

3.3 De economie²

Na een economische groei tussen 1970 en 1990 van meer gemiddeld meer dan 6% stortte de Japanse economie in 1996 in. De groei rond 2000 was tijdelijk, niet gebaseerd op blijvende economische hervormingen. Sinds 2002 is er weer een herstel. (In Japan wordt een economische groei onder 3% recessie genoemd.)

¹ Teikoku's Complete Atlas of Japan, blz. 41

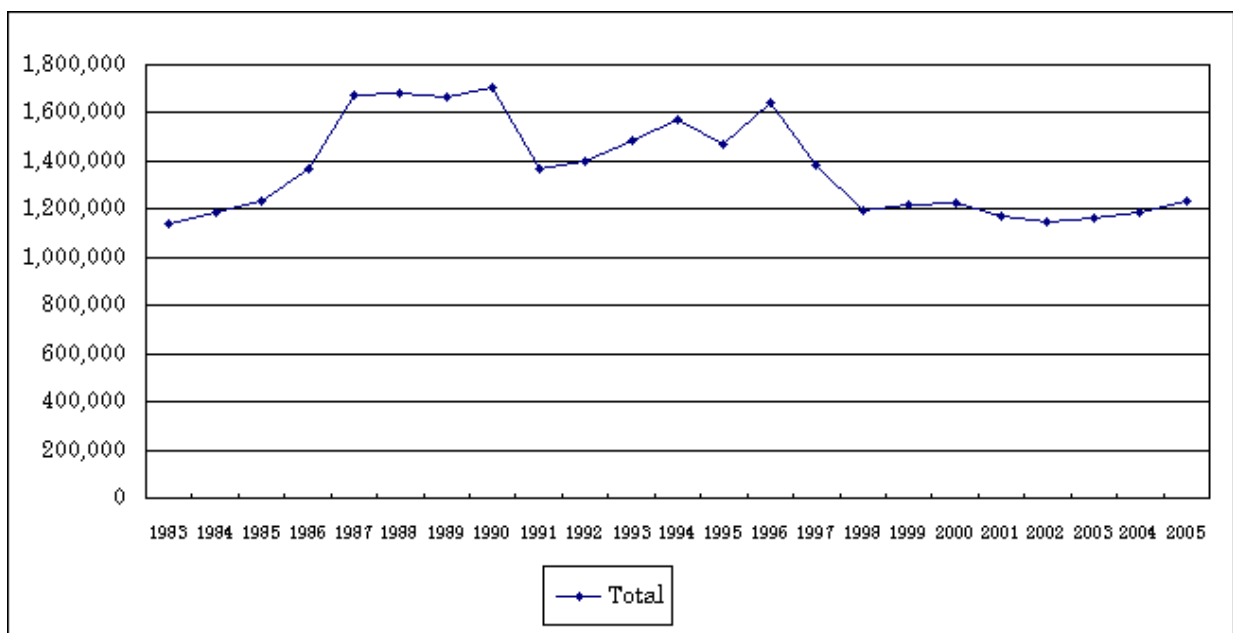
² bron: <http://web-japan.org/stat/stats/05ECN24.html>

Japan is na de Verenigde Staten, China en India de sterkste economie ter wereld. Op basis van het GDP¹ staat Japan zelfs op de tweede plaats.² Tussen de jaren '60 en jaren '80 was de economische groei van Japan de hoogste ter wereld. Midden jaren '90 kwam door het instorten van de 'bubble economy' een einde aan de extreme groei. De groei van het GDP zakte van gemiddeld 4% in de jaren '80 naar 1,5% per jaar in de tweede helft van de jaren '90. Herstel kwam in 2003 toen de economie weer met 2% groeide. Deze groei zette zich de afgelopen jaren door.³

Tussen 1965 en 1990 was de industrie de grootste werkgever in Japan. Dit veranderde in 1990. Vanaf dat jaar zijn kantoren de grootste werkgever. Dat had grote gevolgen voor een stad als Tokyo, waar vrijwel alle hoofdkantoren van de multinationals staan. Het aandeel van de bevolking van Tokyo steeg, geme-ten naar de totale bevolking van Japan, van 19,1% in 1960 naar 26,3% in 2000.

3.4 de woningmarkt

In de jaren '50 en '60 van de 20^e eeuw trokken zoals genoemd veel mensen van de rurale regio's naar stadsregio's. Die trek stopte enigszins bij de oliecrisis van 1974. De snelle economische groei gaf een enorme druk op de woningmarkt van Tokyo. De stijgende grondprijs maakte het velen financieel onmo-gelijk om in de stad te wonen. Om Tokyo werden verschillende satellietsteden gebouwd. Toen na het instorten van de economie in 1996 de grondprijzen enorm zakten, werd het weer mogelijk om in de stad te wonen.

De ontwikkeling van de huizenprijs van 1983 t/m 2005. Duidelijk is te zien hoe vanaf 1996 de prijs van hui-zen meer dan 29% daalde. Dit werd veroorzaakt door de sterk dalende grondprijs en een kleine deflatie.⁴

¹ Gross Domestic Product (GDP), is een rekenmethode waarbij het totaal van geproduceerde goederen en verleende diensten in een land in één jaar wordt gebruikt om de levensstandaard te berekenen (Bruto Nationaal Product).

² bron: www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ja.html#top

³ De Bank of Japan voorspelt in 2007 opnieuw een economische groei van 2%.

⁴ bron: <http://web-japan.org/stat/stats/05ECN65.html>

Dat was ook omdat er hoger gebouwd mocht en kon worden. De bouwhoogte in 1919 was 31 meter, dat werd in 1974 100 meter en is nu afhankelijk van de bestemming en de omliggende bebouwing boven de 200 meter. In 1995 werd nog 31% van de nieuwbouw in het centrum van Tokyo gerealiseerd, dat is nu 72%. Het gevolg is dat sinds 2005 de grondprijzen weer stijgen. De behoefte om naar de stad terug te keren heeft voor een enorme bouwenergie gezorgd: zo is het betongebruik in Japan momenteel twee keer zo hoog als in de Verenigde Staten. De laatste zeven jaar zijn in Tokyo gemiddeld jaarlijks 80.000 nieuwe appartementen opgeleverd.

Voor het platteland zijn de gevolgen dramatisch. Omdat alleen de elf grootste steden van Japan groeien en de totale bevolking van het land afneemt ontstaat er in de rurale gebieden een enorme leegstand en economische achteruitgang. Locale warenhuizen worden gesloten en kleinere gemeentes veranderen in spooksteden. De regering wil zich niet bemoeien met lokale politiek en de lokale politiek heeft geen antwoord voor de zuiging naar de grote steden. In de stad Tokyo wonen momenteel 5.748 mensen per km².

Kurashiki, ca. 400.000 inwoners, 758 km. van Tokyo was vroeger een belangrijk industrie centrum. Linksboven het in 2006 gesloten warenhuis Mitsukoshi, rechtboven het warenhuis in het station zelf. Verschillende afdelingen zijn reeds verlaten. (foto 31-12-'06)

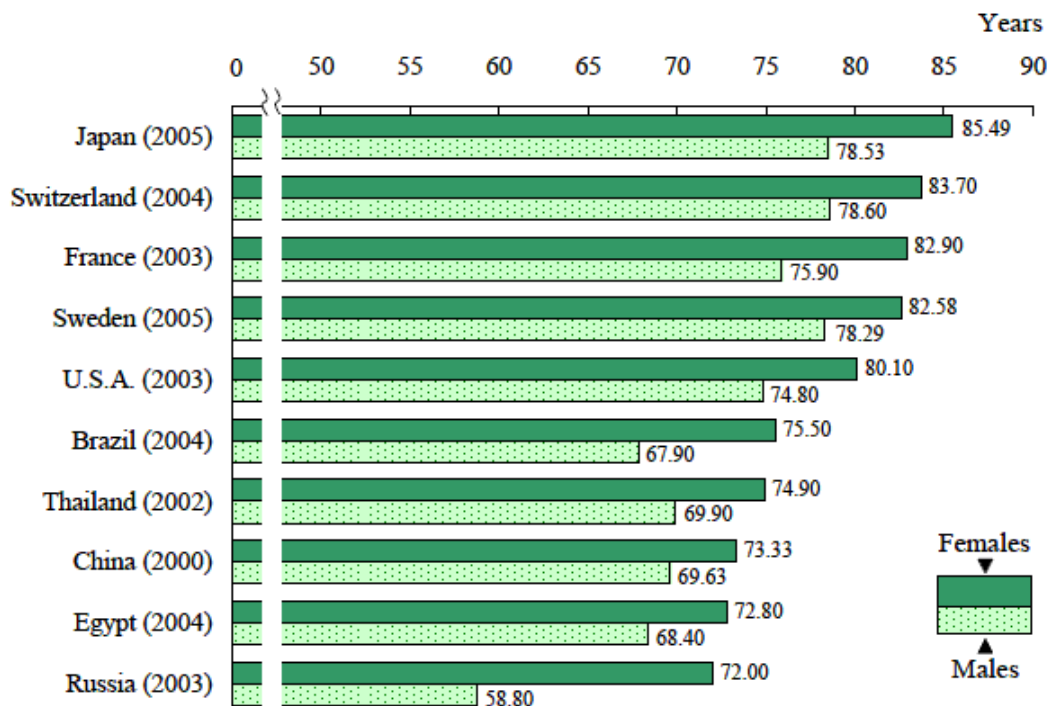
3.5 Kinderloosheid en vergrijzing

In 1999 waren 21 miljoen Japanners boven de 65. Dat was c.a. 15%. De verwachting is dat in 2015 25% van de bevolking ouder is dan 65. Het geboorte percentage in 1947 was 4.54, dat is gezakt tot 1.34 in 1999¹. Er zijn verschillende oorzaken:

- o In de meeste huishoudens werken man en vrouw. Vroeger woonden grootouders in. Zij zorgden dan voor de opvang en opvoeding van de kinderen. De kleine hedendaagse behuizing laat het wonen van drie generaties onder één dak niet meer toe. Ook is de samenleving zodanig veranderd, dat velen kiezen om zelfstandig te wonen in plaats van bij de ouders.
- o Veel Japanse vrouwen kiezen liever voor een carrière dan voor de functie van huisvrouw. Eén op de zeven Japanse vrouwen trouwt niet. In een stad als Tokyo is dat percentage veel hoger.

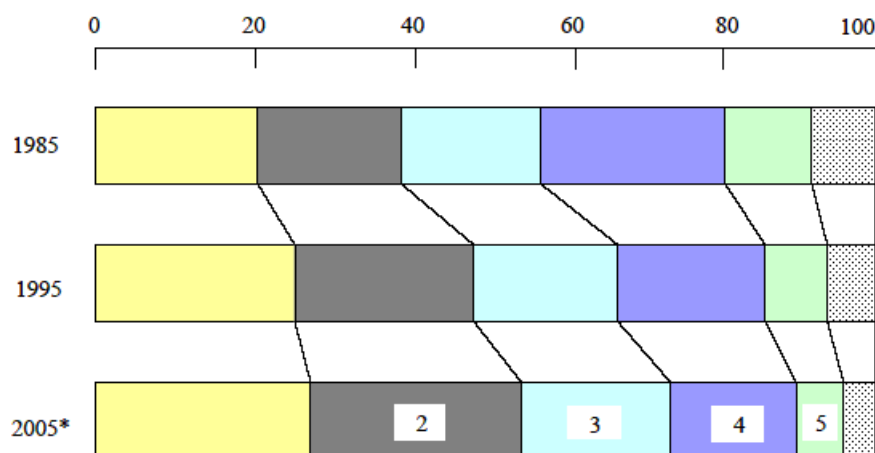
¹ Japan in Transformation 1952 – 2000, blz. 79

- o Japanners worden ouder dan alle andere volkeren in de wereld, waardoor een sterke vergrijzing ontstaat met als gevolg een steeds groter percentage niet werkenden.
- o Japan is geen immigratieland. Alleen via gemengde huwelijken komt een klein aantal niet-Japanners in het bezit van een permanente verblijfsvergunning. Het percentage buitenlanders in Japan is ca. 1%. Dit zijn meest gemitigreerde Brazilianen, Chinezen en Taiwanese van Japanse oorsprong.

Schema met gegevens gemiddeld sterfjaar van mannen en vrouwen in Japan gerelateerd aan andere landen.¹ In Nederland is de levensverwachting voor vrouwen 81.6 en voor mannen 77.2 jaar.

Het gevolg van deze afname van de Japanse bevolking is, dat in Japan niet meer gebouwd hoeft te worden voor een groeiend bevolkingsaantal of voor grote gezinnen. Veel gepensioneerden met een goed pensioen zoeken nu het comfort van Tokyo, waar zij meest ook vandaan kwamen of hun hele leven werkten.

schema van de hoeveelheid personen die in één huis wonen.

In geel zijn de éénpersoonshuishoudens aangegeven.²

¹ Bron: Japan Ministerie van Gezondheid, Werk en Welzijn.

² Bron: Japan Ministerie van Gezondheid, Werk en Welzijn.

De grote groep werkende alleenstaanden zoekt een kleine comfortabele behuizing niet te ver van een metro- of treinstation. Deze grote groep één- en tweepersoonshuishoudens met een behoorlijk bestedingsbudget zijn momenteel een zeer belangrijke doelgroep voor projectontwikkelaars.

De nieuwe wijk Shinome met appartementencomplexen ontworpen door o.a. Riken Yamamoto, Toyo Ito en Kengo Kuma en waarvan de eerste complexen in 2003 opgeleverd zijn, speelt volledig in op deze vraag:

- o luxe betrekkelijk kleine appartementen,
- o de flats zijn gesitueerd in een rijk tuinachtig landschap gesitueerd op parkeergarages,
- o in de plint bevinden zich kleine supermarkten,
- o kinderdagverblijven, een muziekschool e.d.,
- o op loopafstand ligt het metrostation Tatsumi, acht minuten van de Yamanote Ringlijn.

Ook de Multi use complexen spelen in op deze vraag naar luxe, comfortabele woningen met werk recreatie en goede winkelvoorzieningen binnen het complex.

Deze wervingsposter toont dat de reistijd van Shinome naar Ginza slechts 8 minuten bedraagt.

4.0 stadsplanning in Tokyo

4.1 inleiding

In vergelijking tot de stadsplanning in Europese steden lijkt stadsplanning en met name lange termijn-planning in Tokyo vrijwel te ontbreken. Buitenlandse bezoekers en onderzoekers en ook Japanse stedenbouw specialisten klagen allen over het gebrek aan structuur bij de huidige stadsplanning. Livio Sacchi zegt daarover: “Tokyo appears vast, uncontrollable, incomprehensible, chaotic, ugly”.¹ Sacchi en anderen nemen de steden in hun vaderland als uitgangspunt. De westerse, historische stadsontwikkeling is norm en Japanse steden worden daarmee vergeleken “The result is that Tokyo is now a labyrinthine, magma-like whole, apparently built without order, hierarchy or form. A double, suspended network of railroads and highways, created to reduce traffic at intersections, is superimposed on a sort of intricate grid made of small, continual, almost topologically deformed rotations, as if the grid itself had been designed on a sheet of rubber which was then stretched and pulled in various directions”.² Tokyo kent niet de transparantie van een westerse stad waar het centrum een kerk (Dom in Utrecht) of een kasteel (Den Haag) is en de straten vanuit dit centrum uitwaaien. Er is niet één centrum. Er zijn er verschillende en elk van die centra breidt zich op een eigen wijze uit en richt zich op een eigen doelgroep.

Plattegrond van Tokyo met daarop aangegeven culturele instellingen als theaters, musea enz. Dergelijke functies kunnen als indicatie voor een stadscentrum gebruikt worden. Duidelijk is de clustering in vijf gebieden:

1. Ikebukuro
2. Shinjuku
3. Shibuya
4. Ueno en Asakusa
5. Marunouchi en Ginza

De tuinen en parken van Tokyo zijn grijze vlekken.

Angst voor verandering zonder visie is natuurlijk iets wat altijd en overal voorkomt. In onderstaand fragment van een roman van Haruki Murakami, momenteel één van de belangrijkste Japanse romanciers, wordt het in 1992 op een kenmerkende manier verwoord: “In a couple of years you won’t recognise Tokyo. There’s no shortage of capital. The Japanese economy’s booming, stocks are up. And banks are bursting at the seams with cash. If you have

¹ Tokyo City and architecture, blz. 13

² Tokyo City and Architecture, blz. 96

land as collateral, the banks will lend you as much as you could possibly want. That's why all these buildings are going up one after another. And guess who builds them? Men like me."

"I see," I said. "But if all those buildings are built, what will happen to Tokyo?"

"What will happen? Well, it'll get more lively, more beautiful, more functional. Cities reflect the way the economy's going, after all."

"That's all very well, but Tokyo's already choked with cars. Any more skyscrapers and the roads will turn into one huge car park. And how's the water supply going to be maintained if there's a dry spell? In the summer, when people all have their air conditioners on, they won't be able to keep up with the demand for electricity. The power plants are run by fuel from the Middle East, right? What happens if there's another oil crisis? Then what?"¹

Anderen zien juist een rigide stadsplanning als beperking van de creativiteit van het individu. Fumihiko Maki zegt hierover: "The city has not been built with standard houses or buildings. Instead, each element of the city announces its own identity through chance or intention. Many people who come to Tokyo say it is exiting because of this heterogeneity and density".²

links het pad naar de ingang van de keizerlijke villa Katsura (v.a. 1617), rechts het tuinpad van Huis ten Bosch (v.a. 1645 Pieter Post en 1734 Daniël Marot). De betreffende tuin is na overlijden van de opdrachtgever niet uitgevoerd, maar wel gerealiseerd bij de Japanse replica in district Nagasaki. De uitgangspunten bij de aanleg van beide tuinen zijn niet vergelijkbaar. Bij Huis ten Bosch is niet alleen symmetrie bepalend: ook wordt getoond hoe de mens meester is over de natuur. Bij de villa Katsura wordt juist getracht de tuin in harmonie met de natuur aan te leggen.

Oorzaken van het 'andere' aanzien van Tokyo in vergelijking tot westerse steden:

Maki verwoordt het met een voorbeeld dat duidelijk een andere wijze van kijken naar ruimtegebruik aan-toont: 'I have little interest in Western Baroque gardens. That is because they do not possess an interior viewpoint. Yet many gardens attached to Japanese Buddhist temples are superb. Unlike Baroque gardens, they change in appearance as the observer moves, and the way scenes overlap suggest space. A physical impression is created. Culture is at bottom what is generated by intensity of concern of

¹ *South of the Border, West of the Sun*, blz. 112 - 113

² *New Tokyo Life Style Think Zone*, blz. 178

of interest with respect to a phenomenon'.¹

Florence Kluckhohn beschrijft het als volgt: 'The first value orientation is man's relation to nature. There are three possibilities for man's relationship with nature which include: subjugation to nature, harmony with nature and mastery over nature. The first option, "subjugation to nature" or reverence of nature means that man has the impression that natural forces control man and man must accept these forces and not attempt to change them. Harmony with nature" refers to man not controlling or trying to conquer nature but rather, both man and nature live together as one and are accepting of each other's forces. Man values nature and respects it, man has a harmonious relationship with nature. Lastly, "mastery over nature refers to man's intent to control nature. Man seeks to do this by creating development projects to lessen the impact of natural phenomena. In other words, man attempts to influence the impact nature might have on a culture through management, or preventing or protecting oneself from the power of nature.

The Japanese culture's relationship with nature is that of harmony with nature. The Japanese people respect nature and don't attempt to manage or control nature but instead, they feel a spiritual bond with nature and this is evident through various practices. For example, Japanese gardening, such as rock gardens, express their belief in living harmoniously with nature. Such appreciative origins date back to the beliefs of ancient Shinto, a widely practiced religion in Japan. Their appreciation for the simplicity of nature is apparent in the structure and design of rock gardens'.²

Zij schrijft verder, in haar vergelijking van haar Amerikaanse cultuur tot de Japanse: The United States doesn't live in harmony with nature but rather, attempts to master nature. This is evident through the way people respond to natural phenomena such as, hurricanes. People try to manage and protect themselves and their belongings by boarding up their houses, taping windows, moving furniture and evacuating. Man's relationship with nature affects communications because a certain program with developmental projects might aim to control nature. The Japanese might not as readily accept a program that attempts to master nature as the Americans do. A communications practitioner must be aware that a project needs to respect nature and adhere to the Japanese belief of living harmoniously with nature'.

Florence Kluckhohn geeft hierbij een fundamentele andere wijze in Japan aan van het benaderen van een opdracht. Zij beschrijft het volgens een ander uitgangspunt dat in Japan gehanteerd wordt. Daarmee geeft zij ook aan, dat Japanse cultuur en ook stedenbouw moeilijk is te beoordelen met westerse normen.

De voor westerlingen ongebruikelijke stadsplanning wordt voor een groot deel door het verleden bepaald. Tokyo (Edo tot 1868) was totdat de shogun Ieyasu Tokugawa het tot de feitelijke hoofdstad van Japan maakte, een cluster van dorpen.³ De snelle aanwas van de bevolking in de 17^e en 18^e eeuw

¹ The Japan Architect 16, Fumihiko Maki, blz. 11

² Variations in Value Orientations

³ The Making of Urban Japan, blz. 63

was deels gecentreerd rond deze dorpen. Nu zijn dit 23 stadsgebieden.¹ Deze zijn tot en met vandaag nog steeds vrij zelfstandig, ook op het gebied van stadsplanning. De wederopbouw na de grote brand van 1872, de Kanto aardbeving van 1923 en de bombardementen van 1944 en 1945 is grotendeels gebeurd op basis van de historische stadsindeling. Tijdens het ontwikkelen en de bouw van Ginza Brick Quarter in de tweede helft van de 19^e eeuw werd duidelijk, dat er een regelgeving moest komen op het gebied van stadsontwikkeling. Tot dat moment was de regelgeving nog afkomstig uit de Edo periode, 1603 – 1868, zelfs voor insiders vaak onbegrijpelijk. Ruwweg werd de kaveling en grootte van gebouwen bepaald door de volgende factoren:

- a. De grootte en hoogte werden bepaald door de grootte van het perceel: hoe kleiner het percentage van het bouwoppervlak van het perceel was hoe hoger gebouwd mocht worden, in de Edo-periode was de maximale hoogte drie bouwlagen.
- b. De breedte van de straat: hoe breder de straat was, des te hoger gebouwd mocht worden. Wegens brandgevaar waren in de Edo-periode al straten verbreed van 6 naar 12 meter.
- c. Fictieve diagonale lijnen die de richting waar de zon vandaan kwam aangaven² bepaalden mede de maximale bouwhoogte.

Foto van F. Beato op Edo vanaf de Atago-heuvel, (1864). De lange daken en binnenplaatsen duiden de villa's van de daimyo aan. Tussen de villa's was betrekkelijk veel ruimte voor groen.

¹ Vaak wordt de Engelse term 'ward' gebruikt.

² Er werd gesteld, dat elk huis een raam op de zon moest hebben waar futons (traditionele dekbedden) te luchten konden worden gehangen.

- d. De grootte van de kavels waren historisch bepaald: de kavels in de heuvelachtige bovenstad waren groot, omdat daar de adel woonde. De kavels in de benedenstad waren smal en diep. Daar woonden de winkeliers en handwerkslieden.
- e. Topografische elementen als hellingen, heuvels en dalen bepaalden mede de kavelvorm.

Vervolgens waren er nog andere regels afkomstig uit de Edo-periode. Zo moest een huis aan de straatzijde een veranda hebben van minsten twee meter diep, opdat bij brand ladders tegen het dak gezet konden worden¹. Deze regel zorgde ook voor een grotere breedte van het straatprofiel ter hoogte van de eerste verdieping.

4.2 Tokyo City Improvement Ordinance (TCIO), 1888

In 1888 werd om voornoemde reden de Tokyo City Improvement Ordinance (Tokyo Shiku Kaisei Jôrei) aangenomen de eerste wet van Japan op het gebied van stadsplanning. Zij was aanvankelijk bedoeld voor herinrichting van bestaande stedelijke gebieden. Deze wet was noodzakelijk gebleken bij de wederopbouw van Ginza na de brand van 1872. Aanvankelijk was ze gericht op wegen, rivieren, bruggen, spoorwegen, publieke parken, markten, crematoria en begraafplaatsen. Daar kwam in 1890 nog de aanleg van waterwerken bij ².

4.3 City Planning Law (CPL) en Urban Buildings Law (UBL), 1919

In 1919 was de TCIO basis voor de City Planning Law, waar voor de volgende 30 jaar de kaders voor de stadsontwikkeling stonden aangegeven. Toen pas kwam een nationale regelgeving voor de particuliere bouw. Deze wet was tevens de basis voor latere wetten op dit gebied. Het belangrijkste probleem waar Tokyo voor gesteld stond was het omvormen van de stad van een gebied bewoond door daimyo en hun hofhouding tot een industriële stad. Doordat eerst de stad verlaten werd door de adel met alle personeel was er tussen 1850 en 1890 nauwelijks bevolkingsgroei. Daarnaast werd de bebouwing verdicht omdat de stad nog maar beperkte uitbreidingsmogelijkheden had.³ Nu was er een wet bedoeld voor de begeleiding van de groei. Het was met name Hiroshi Ikeda, werkzaam bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, die invloedrijk was bij het opstellen van deze wet. Ikeda had Europa en de Verenigde Staten op studiereis bezocht om te kijken hoe regelgeving en uitvoering daar waren.⁴ De City Planning Law bestond uit vijf delen:

het gebruik van land.

1. Er waren drie soorten gebieden aangewezen: woonzones, commerciële zones en zones voor zware industrie. Dit systeem was allereerst bedoeld om de gebieden met zware industrie te beschermen⁵.

2a. De wet voor stadsbebouwing.

In deze wet werd niet alleen de hoogte van een gebouw bepaald, ook waren er regels betreffende veiligheid, materiaalgebruik, minimum raamvlak, luchtcirculatie e.d.

2b. het systeem betreffende rooilijnen.

¹ Edo, the city that became Tokyo, blz. 111

² Bureau of City Planning Tokyo Metropolitan Government

³ De komst van regionale spoorlijnen aan het einde van de 19e eeuw verschafte de stad nieuwe uitbreidingsmogelijkheden.

⁴ The Making of Urban Japan, blz. 115

⁵ In het verleden was gebeurd dat bij sterk vervuilende fabrieken zich arbeiders vestigden, die vervolgens klaagden over de vervuilde leefomgeving.

Hier werd grotendeels het Duitse voorbeeld overgenomen. Straten moesten minimaal 2.7 meter breed zijn en de rooilijnen aan beide zijden lagen dus 2,7 van elkaar. Trottoirs zaten niet in het programma.

2c. het aanwijzen van voorzieningen.

Bedoeld is hier de infrastructuur: brede doorgaande wegen die geschikt waren voor gemotoriseerd verkeer, de aanleg van parken, het rioolstelsel e.d.

2d. landaanpassing of –herinrichting.

Deze wet gaf aan, dat landeigenaren verplicht konden worden 30% van hun grond af te staan voor wegaanleg, parken enz. Op lange termijn is deze wet van groot belang gebleken.

De gevolgen van deze wet waren groot: ook bebouwde gebieden werden op den duur heringericht, er kwam een organisatie voor betere sociale woningbouw en er werd een grote groep stadsplanners opgeleid.

	beperkingen wat betreft grondgebruik	maximaal percentage van bebouwing	maximale hoogte	hoogte van een gebouw gerelateerd aan de breedte van de weg
woonzones	verboden voor: fabrieken met meer dan 15 werknemers, of machines met meer dan 2 pk, of stoom boilers, of parkeergarages met meer dan 5 parkeerplaatsen, theaters, bioscopen, samenkomstplaatsen, opslagplaatsen voor goederen, crematoria, abattoirs en vuilverbranders	60%	19,7 meter	de hoogte van een gebouw wordt bepaald door de breedte van de weg. Straatbreedte x 1,25.
commerciële zones	verboden voor: fabrieken met meer dan 50 werknemers of machines met meer dan 10 pk, crematoria, slachthuizen en vuilverbranders	80%	30,3 meter	idem, straatbreedte x 1,5
industriële zones	geen beperkingen op het gebied van gebruik van land wat inhield dat hier ook gewoond mocht worden.	70%	30,3 meter	straatbreedte x 1,5
onbenoemde gebieden	geen beperkingen op het gebruik van land behalve voor zeer grote fabrieken en bedrijven die de gezondheid zouden kunnen schaden of gevaarlijk zijn	70%	30,3 meter	straatbreedte x 1,5

De City Planning Law (CPL) was tot de Kanto aardbeving van 1923 vooral gericht op de inrichting van het buitengebied. Vervolgens werden herinrichtingsplannen opgesteld voor de getroffen gebieden in Tokyo. In de jaren '30 en '40 werd de wet toegepast voor de bouw van militaire installaties en na de Tweede Wereldoorlog voor de herbouw van de gebombardeerde steden. In de jaren '60 en '70 werd de CPL gebruikt voor de planning van grootschalige woningbouwprojecten. De overheid had op deze wijze de mogelijkheid zelf plannen te initiëren in plaats van te wachten op particulier initiatief. Alleen al in Tokyo waren bij de uitvoering van de herinrichting van de stad meer van 6000 uit diverse vakgebieden mensen betrokken.¹

Shimbashi Station voor en na de aardbeving van 1923

¹ The Making of Urban Japan, blz. 131

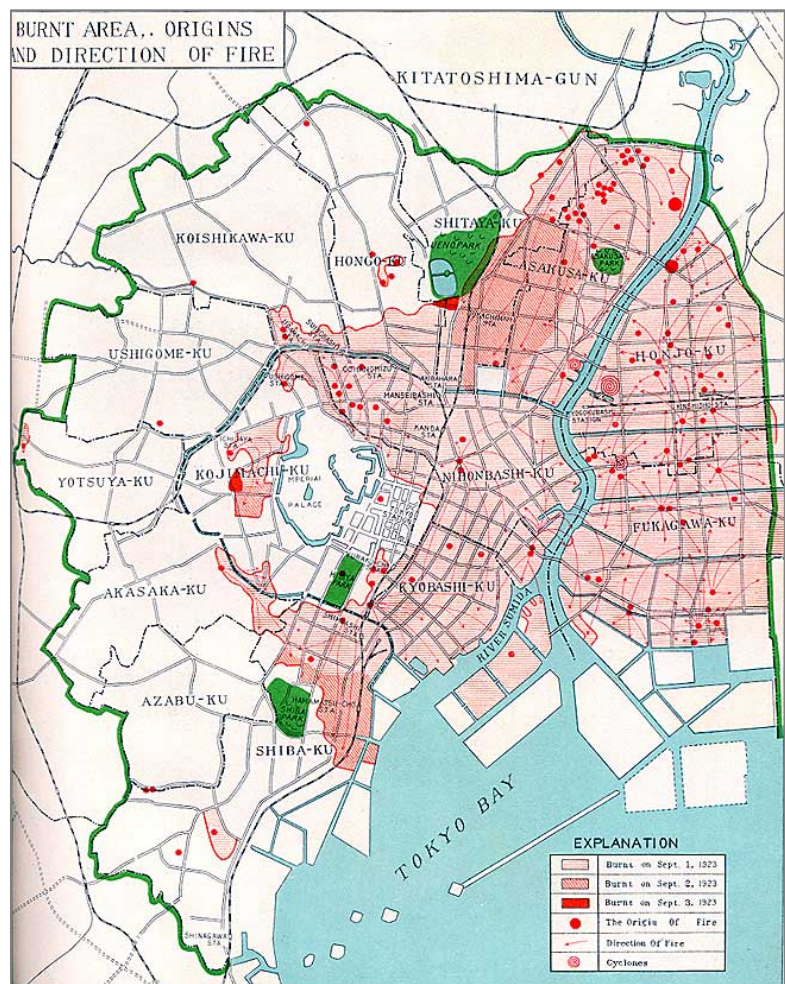
Na de Kanto aardbeving in 1923 was 44% van de bebouwing van Tokyo door brand verwoest. De regering gebruikte deze ramp als aanleiding om de stad te reorganiseren. Tussen 1924 en 1930 werden projecten uitgevoerd die meer dan 3.600 hectare besloegen. Zo werd 114 km. weg aangelegd met een breedte van 22 meter. De politiek dat 10% van de stad moest zijn voor groenvoorzieningen bleef gehandhaafd. Zo kwamen er 55 nieuwe publieke parken. Het doel was om groene gordels tot in de stad te brengen. Om de woningnood na de aardbeving zo snel mogelijk te lenigen werd de Dojun-Kai Foundation opgericht. Zij bouwden 15 appartementencomplexen met in totaal 2.501 units, een druppel op een gloeiende plaat.¹

Omotesando, appartementen uit 1926 naar Bauhaus voorbeelden uit Duitsland. Complex gesloopt in 2003. Zie verder hoofdstuk 15.

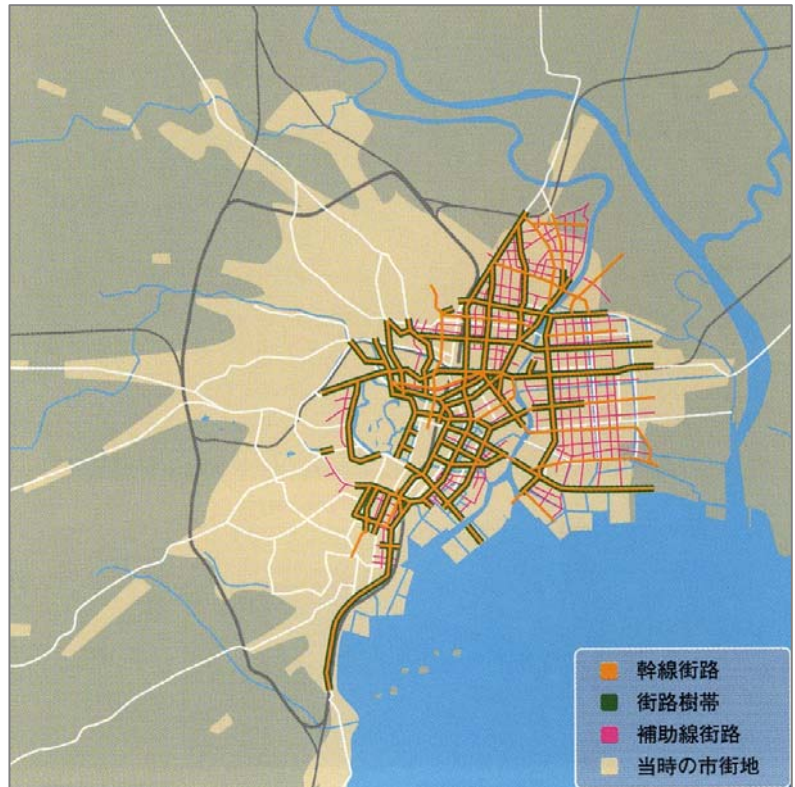
Ook delen van de stad die niet getroffen waren werden bij de herontwikkeling betrokken. De uitvoering stuitte op financiële problemen, immers het land investeerde op dat moment in een enorm bezettingsleger in Mantsjoerije. Slechts 6,8% van de ambitieuze plannen zijn werkelijk uitgevoerd. Een andere reden dat zo weinig werd uitgevoerd was dat onteigenen van grond zeer moeizaam ging. De meeste straatverbredingen die wel uitgevoerd zijn bevonden zich in winkelcentra en industriële gebieden.

De roze gebieden geven de gebieden van de stad aan die na de aardbeving verbrand zijn. De kleurverschillen geven de dagen aan dat de wijken verbrandden. De rode stippen geven de brandhaarden aan van waaruit de branden zich verspreidden.

¹ Deze complexen met een zichtbare invloed van Bauhaus uit Duitsland zijn inmiddels alle vervangen. Het laatste blok dateerde uit 1926 stond op Omotesando en is in 2004 gesloopt om plaats te maken voor Omotesando Hills ontworpen door Tadao Ando en opgeleverd in 2006. Als herinnering is een replica gemaakt van één appartementenblok.

De stadsplanning na de Kanto aardbeving met in geel de ontworpen 22 meter brede 'boulevards'. De branden legden door de westen wind een groot deel van de oostkant van de stad in as. De bedoeling was juist daar het aantal doorgaande wegen te vergroten.

4.4 Fundamental Guidelines for Postwar Recovery Plan, 1946

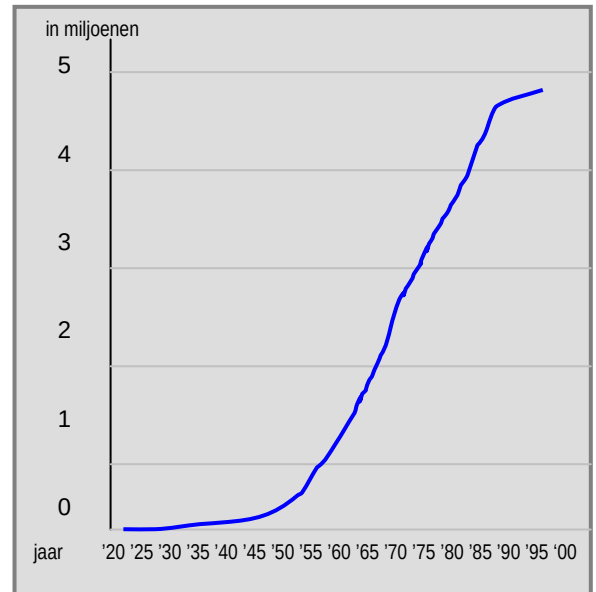
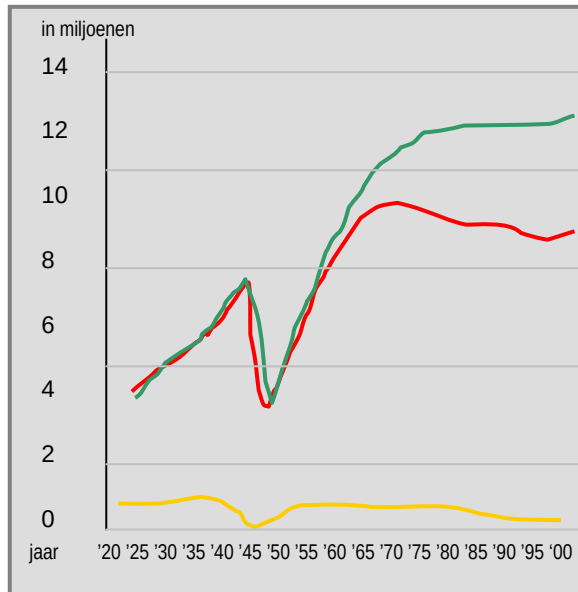
In 1946 na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog waarbij de meeste woningen door brandbommen waren verwoest kwam een nieuwe regeling: 'Fundamental Guidelines for Postwar Recovery Plan'. Als basis werd het plan gebruikt voor de wederopbouw na de Kanto Aardbeving. Kern was dat satellietsteden rond Tokyo 3,5 miljoen inwoners moesten opvangen. De stad zelf maakte door remigratie een sterke groei door. In 1947 woonden er 3.82 miljoen mensen. Nieuwe plannen in 1949, die bedoeld waren voor heel Japan en rekening hielden met de benauwde financiële situatie van Japan, torpedeerden veel ambitieuze plannen van twee jaar eerder. Herstel vond echter versneld plaats door de snelle groei van de Japanse economie.

4.5 New Land Readjustment Law 1954

In 1954 kwam een nieuwe landhervormingswet die het makkelijker maakte om landbouwgrond te gebruiken voor stadsuitbreiding. Ook werd het door deze nieuwe Land Readjustment Law minder moeilijk stadscentra te herontwikkelen. Eén van de veranderingen was de mogelijkheid particulieren te laten participeren bij de ontwikkeling van gebieden. Er stonden samenwerkingsverbanden tussen lokale overheden en landeigenaren. Deze laatste werden overgehaald door hen te laten delen in de winst.

4.6 City Planning Law for Tokyo Metropolis, 1958

Het eerste plan voor Tokyo als wereldstad werd gepresenteerd in 1958. De stad werd in drie regio's verdeeld: de bestaande stad, de omringende voorsteden en de groene zones. Regels werden opgesteld voor bevolkingsdichtheid en industrie. Weinig waarde werd gehecht aan woon- en leefkwaliteit. Ook werd de infrastructuur versterkt. Met name voor de Olympische Spelen van 1964 werden spoorlijnen, een monorail van vliegveld Haneda naar centraal Tokyo en snelwegen aangelegd.

links: de explosieve bevolkingsgroei van Tokyo: — het gehele departement, — groter Tokyo, — de binnenstad. Te zien is dat de binnenstad ondanks de totale groei ontvolkt.
rechts: het autobezit in Tokyo. Strenge milieumaatregelen en de wet, dat men in Tokyo alleen een auto mag hebben wanneer men aantoonbaar een eigen parkeerplaats heeft, remde de groei in de jaren '90.¹

4.7 Floor Area Ratio, 1961

In 1961 werd het Floor Area Ratio (FAR) systeem ontwikkeld. Het FAR kijkt allereerst naar de functie van een gebouw. Er waren drie hoofdcategorieën: wonen, commercieel of industrieel. Vervolgens wordt gekeken naar de hoeveelheid grond van het perceel waarop gebouwd wordt: Building Coverage Ratio (BCR). Wanneer het FAR en het BCR beide 100% is, dan is de grond volledig bebouwd op één verdieping. Is bijvoorbeeld de FAR 200% en BCR 50%, dan staat op het perceel een gebouw van vier verdiepingen en de helft van de grond is niet bebouwd. Voor alle nieuw te ontwikkelen projecten zijn bestemmingsplannen waarbij hoogte en volume vastliggen.

Wanneer hoog gebouwd wordt moet de hoeveelheid open gebied groter zijn: de regel komt erop neer dat een gebouw dat twee keer zo hoog is als in de oorspronkelijke regelgeving twee keer zoveel ruimte om zich dient te hebben.²

		Type of Districts : <i>j</i>	
		Dense (Small)	Sparse (Large)
Type of Buildings : <i>i</i>	High		
	Low		

In feite is dit systeem het belangrijkste element bij stadsontwikkeling. Steden worden verdeeld in twee soorten gebieden: Urban Promotion Area (UPA) en Urban Controlled Area (UCA). Het zijn met name de gebieden vallend onder UPA, die door lokale overheden gestimuleerd worden voor stadsontwikkeling. Buiten deze UPA en UCA vallen speciaal beschermde gebieden zoals bossen en landbouwgebieden. Ongeveer een vierde van heel Japan is aangewezen als stadsontwikkelingsgebied. Hier woont 92% van de totale

¹ gegevens: <http://www.mid-tokyo.com/25index.html.en>

² Keiuke Matsuhashi, Application of Multi-Criteria Analysis to Urban Land-Use Planning, Interim Report International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria, december '97

Japanse bevolking. Hierbinnen is weer een scheiding tussen “Urbanised Area” en “Urban Controlled Area”. Het eerste gebied betreft de huidige stadsgebieden die thans herontwikkeld worden. Dit betreft in totaal 1,4 miljoen hectare, dat is 4% van Japan. Hier woont ongeveer 66% van de Japanse bevolking, ca. 82 miljoen mensen.¹

Elke verandering van grondgebruik is afhankelijk van toestemming van de overheid. Hoewel de regels zeer strikt lijken, kunnen zij basis voor aangepaste afspraken zijn. Wanneer meer ruimte gebruikt wordt voor woningbouw mag van de regels afgeweken worden.²

Het eerste gebouw dat volgens de nieuwe regelgeving de hoogte in mocht was het Mitsui Kasumigaseki gebouw, ontworpen door Yamashita Sekkei Inc, gelegen in de wijk Chiyo-da-ku en voltooid in 1968. Het 153 meter hoge gebouw bevat winkels en cafés op de benedenverdieping. In het basement en op de derde en twaalfde 33e en 35e verdieping bevinden zich restaurants. Een medisch centrum bevindt zich op de 12e verdieping. De voltooiing van dit gebouw opende de mogelijkheid grootschalig in Tokyo hoog te bouwen. De eerste kavels daarvoor kwamen vrij in West Shinjuku.

Dat de regels onderhandelbaar zijn blijkt uit de bouw van Sio Site (2003). Zo mocht op één van de herontwikkelde gebieden veel hoger gebouwd worden (220 m.) dan de vastgestelde hoogte, omdat naast de kantoortorens twee woontorens verwezenlijkt werden.³

4.8 New City Planning Law, 1968

In 1968 werd het systeem voor de aanwijzing van landgebruik gewijzigd. De grootste verandering was een verfijning van het schema voor landgebruik uit 1919. Deze New City Planning Law (*Shin Toshi Keikaku Hô*) behelsde onder andere de nieuwe regelgeving om van landbouwgrond stadsuitbreidingsgebieden te maken (*Senbiki*). Dat Tokyo zich anders dan vergelijkbare westerse steden ontwikkelde en ontwikkelt, wordt voor een groot deel bepaald door een veel lager percentage privé autobezit (zie schema op blz. 38). Slechts een zeer klein percentage van de Tokyoërs had in 1968 een eigen auto. Een fijnmazig spoorwegnet verbond stadscentra en werkgebieden met woongebieden. Het wegennet was verhoudingsgewijs slecht en er was maar weinig parkeerruimte. Gebruikmakend van deze *Senbiki* werden rond Tokyo drie satelliet steden ontworpen: Kanagawa, Saitama en Chiba.

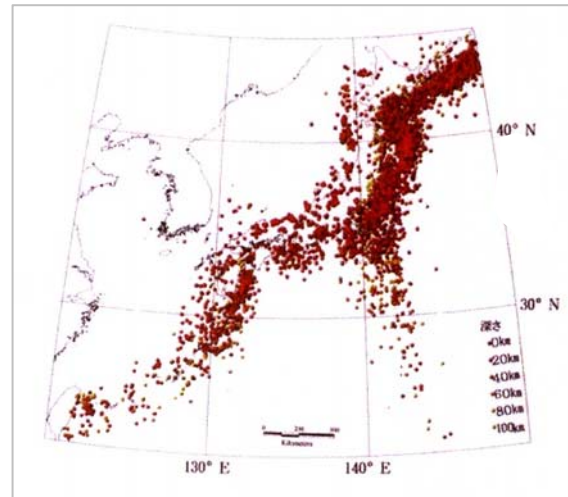
¹ Bron: Takayuki Goto, directeur Land Use Coordination, Ministry of Construction in presentatie tijdens conferentie Asia City Development Strategy, Tokyo juli 1999

² Transition in City Planning in Tokyo, www.toshikei.metro.tokyo.jp, 2004

³ de FAR wordt gevisualiseerd op de site <http://www.mid-tokyo.com/25index.html> en

4.9 Herziening Building Standards Law, 1970

In 1970 werd de Building Standards Law veranderd. Tot deze verandering was het officieel niet toegestaan hoger te bouwen dan tot 30 meter. Nieuwe bouwtechnieken maakten het mogelijk hogere gebouwen te ontwerpen die aardbevingsbestendig zijn. Aansluitend moesten er wetten komen die omwonenden van hoge gebouwen garandeerden dat zij voldoende bezonning zouden houden.

Elke stip is het epicentrum van een aardbeving in Japan de laatste 70 jaar. De regelgeving betrof mede de eis, dat alleen constructeurs met een licentie verantwoordelijk mogen zijn voor het constructieve ontwerp van gebouwen.

4.10 City Planning & Building Standards Law, 1980¹

In 1980 kwam er een nieuwe City Planning en Building Standards Law. Deze was bedoeld om een meer precieze invulling te geven aan de vorige wet. De uitwerking was in het District Planning System beschreven. Hiermee kon grotere controle uitgeoefend worden op ontwikkeling en constructie van gebouwen en omliggende gebieden. Voor elk district in het hele land werden regels opgesteld voor kleine parken, wegen door het district, de plaats, vorm en de functie van gebouwen en het gebruik van grond. Het betrof details betreffende:

1. constructie,
2. het ontwerp van gebouwen en het ontwerpen van de omliggende ruimte,
 - a. de inrichting van het ontwikkelde gebied bv. wegen,
 - b. het design waarbij ook materiaalkeuze werd bedoeld.

Tot de invoering van deze wet was er in Japan in vergelijking tot westerse landen een enorme vrijheid. Nu moest er een masterplan komen met een wegenplan, gespecificeerde publieke ruimtes zoals parken en andere faciliteiten voor de bewoners uit het gebied. Bij de uitvoering van nieuwe bouwplannen was het vereist dat 90% van de bewoners en landeigenaren akkoord ging. Het bleek een wet te zijn, die vaak verlamdend werkte bij projecten waarbij veel landeigenaren uitgekocht moesten worden. Landeigenaren ontvingen een bonus wanneer zij land afstonden voor de verbreding van wegen. Deze District Planning had vier doelen:

1. een lange termijnvisie te ontwikkelen betreffende het karakter van een te herbestemmen gebied,²
2. het behoud van karakter van historische gebieden,³
3. de mogelijkheid tot de herontwikkeling van specifieke gebieden zoals industriële zones,
4. verbetering van bestaande gebieden.

¹ Deze wet wordt inmiddels regelmatig aangepast, rekening houdend met actuele problemen. Zo is in 2003 een verandering aangenomen betreffende het maximum aan formaldehyde wat zich in een gebouw mag bevinden.

² te vergelijken met bestemmingsplannen in Nederland

³ dit was een uitbreiding van de wet van 1919 'Law for Preserving Scenic Historic and Natural Monuments' waar naast gebouwen ook tuinen, parken en ook archeologische vindplaatsen onder vielen.

Lokale overheden ontwikkelden plannen in samenwerking met de betrokkenen (community based planning, *machizukuri*). Begin jaren tachtig werden deze regels, die nauwelijks ruimte gaven voor nieuwe ideeën door premier Nakasone versoepeld¹. Hierdoor ontstond de mogelijkheid om grotere en hogere volumes te bouwen dan volgens de strikte regelgeving toegestaan was. In feite werden de drie spelers op de onroerend-goedmarkt bediend: Real Estate Association (grote ontwikkelaars), Urban Development Association (de ontwikkelaars van privé spoorwegaatschappijen) en de National Federation of Land and Building Agents (de kleine en middelgrote ontwikkelaars). Deze wet werd in 1992 verder uitgewerkt waarbij het aantal categorieën voor het gebruik van grond verfijnd werd van acht naar twaalf.

Niettemin werden de Japanse steden in de jaren '80 niet gekenmerkt door boulevards, parken en andere ruimtelijke elementen, maar door een vitale chaos, een verborgen orde, door Japan liefhebbers 'cultural preferences' genoemd². Een

monumentale geplande stad, zoals dat in het westen bekend is, is Japan niet eigen. Het zijn zoals genoemd de naoorlogse bezetters, die plannen voor een modernistische opbouw frustreerden. In de Japanse koloniën waren in de eerste helft van de 20^e eeuw nieuwe steden ontworpen geïnspireerd op de idealen van de International Style. Maekawa werkte als stagiair bij Le Corbusier, Kikuij Ishimoto bij Walter Gropius³. Zij en anderen brachten deze ideeën naar Japan. In de koloniën werden nieuwe steden gesticht volgens een strak grid. In 1942 woonde 20% van de Japanners in de koloniën Korea, Manchoerije en Taiwan⁴. Seoul was de zevende stad van Japan, Dalian de achtste en Tapei de elfde. Dit waren alle drie geplande steden. De invloed van de stadsplanologie was te vergelijken met die van de Engelsen in Brits Indië en van de Fransen in Noord Afrika en Frans Indo-China.⁵ Deze stadsplanners kwamen na de

Sendagaya, Shibuya-ku. Op de achtergrond Roppongi Hills. De vierbaans weg op voorgrond gaat niet alleen onder een parkeerplaats door, ook ondertunnelt hij een begraafplaats, reden dat de straat de naam "ghost tunnel" kreeg. Zichtassen ontbreken in dit gebied volledig of berusten op toeval.

¹ De Britse eerste minister Margareth Thatcher en de president van de Verenigde Staten Ronald Reagan stimuleerden beiden een grotere rol van de vrije markt economie en een kleinere rol van de overheid. Premier Yasuhiro Nakasone nam deze ideeën over.

² Rebuilding Urban Japan after 1945, blz. 157, Made in Tokyo, blz. 104

³ zie hoofdstuk: De invloed van Japanse architectuur op het westen en westerse invloed op Japan.

⁴ Onder de Japanners was het een ideaal om net als westerse landen een belangrijke koloniale mogendheid te worden. Deze koloniën zouden allereerst een overloop zijn voor het dichtbevolkte Japan en daarnaast ontwikkeld worden volgens de laatste ideeën op gebied van techniek en architectuur. Zo was de infrastructuur van Taiwan tot in de jaren '90 van de 20^e eeuw volledig aangelegd door de Japanners. Over deze rechtvaardiging van het kolonialisme schrijft Sakamoto: "Ik droom dat Japan op een dag net zo'n groot keizerrijk zal zijn als Groot Brittannië in het verleden geweest is." De hartslag van miljoenen, blz. 230, Who was Responsible, blz. 31 t/m 42

⁵ Rebuilding Urban Japan after 1945, blz. 158

Tweede Wereldoorlog allen terug naar het vaderland en wilden niets liever dan hun kennis en ervaring ten dienste stellen voor de wederopbouw van Japan, maar werden zoals eerder genoemd beperkt door de bezetter.

Na kolonisering van Taiwan door Japan in 1895 stichtten de Japanners een nieuwe hoofdstad Taipei aan de noordkant van het eiland. Kenmerkend was een strak grid met genummerde straten en wijken. Het paleis van de gouverneur generaal uit Japan werd ontworpen door Uheiji Nagano en voltooid in 1919.

4.11 Vierde Nationale Uitgebreide Ontwikkelingsplan, 1987

In 1987 werd dit plan geïnitieerd door de afdeling National Land Agency van de centrale regering. Het plan geeft een toekomstvisie tot 2010 en wijkt nogal af van voorgaande plannen. Kern van de verandering is, dat het vorige plan, gebaseerd op een stabiele groei en ontwikkeling, vervangen werd door één waarbij ingespeeld werd op veranderingen van het leefpatroon en het consumptiegedrag.¹ Reden voor dit nieuwe plan is de enorme groei van Tokyo met randgemeenten tot ca. 30 miljoen inwoners en de problemen die uit een dergelijke groei voortvloeien. Meer nog dan eerst wordt geïnvesteerd in vernieuwde infrastructuur met als doel de leefkwaliteit te verbeteren. Nieuwe ondergrondse trein- en metrolijnen, een ringweg rond de stad, deels aangelegd over en in de Baai van Tokyo zijn de direct zichtbare resultaten van deze plannen.

4.12 Het instorten van de zeepbel economie midden jaren '90

Door het instorten van de zogenoemde zeepbel economie in 1990 zakte de grondprijs. Hierdoor werd de aanschaf van grond in stadscentra weer mogelijk. Dit is het moment dat er nieuwe initiatieven ontstonden om centraal hoge gebouwen te realiseren. Waren de grotere bouwopdrachten tot dat moment voor een belangrijk deel van de overheid, vanaf ca. 1995 waren veel grote opdrachten particulier.² Architecten werden meer gedwongen rekening te houden met de particuliere opdrachtgever en zijn smaak: "Capitalism has created an urbanism with its own rules, a natural cityscape that simultaneously uses and creates its own commercial context. This kind of development is unique to large metropolitan areas".³

4.13 City Planning System, 1995 en gerelateerde wetten op het gebied van decentralisatie 1999

In 1995 kwam een nieuw 'City Planning System'. Kern hiervan was dat de staat en lokale overheden nauwer zouden gaan samenwerken om bijvoorbeeld door middel van decentralisatie de band met de bevolking te versterken. Deze decentralisatie had tot gevolg dat de rol van de lokale overheden bij stadsplanning opnieuw groter werd. In feite kunnen lokale besturen nu zelf beslissingen nemen over bouwplannen tot de grootte van een hectare en herontwikkelingsplannen tot drie hectare. Vervolgens

¹ Aangetoond werd dat Tokyo de belangrijkste consumentenmarkt ter wereld was met een besteding van ca. 30.000 US\$ per persoon per jaar. *Emerging World Cities in Pacific Asia*, blz. 121

² Tokyo International Forum voltooid in 1996, ontworpen door Rafael Viñoli wordt wel gezien als laatste grote overheidsopdracht.

³ Mariko Terada in: *Japan. Towards Totalscape*, blz. 19. Het instorten van de zeepbel economie is natuurlijk relatief. De groei van de economie was tot midden jaren '90 jaarlijks boven de 5%. Een groei van rond de 3% werd vervolgens ervaren als recessie.

zijn de regels voor besluitvorming vereenvoudigd. De hoogte van een gebouw werd gekoppeld aan het grondoppervlak van het gebouw in relatie tot de grootte van de kavel.¹

4.14 De oorzaak van versnipperde stadsplanning

Tokyo is van oorsprong verdeeld in een groot aantal kaveltjes, die al sinds de Edo periode in particuliere handen zijn. Veel grondeigenaren verlenen geen medewerking aan de verkoop van hun grond, omdat grond als een waardevol bezit gezien wordt, met name ook voor het nageslacht. In de benedenstad waar vroeger de kleine middenstand gevestigd was zijn de kavels vaak zeer klein. Mede oorzaak is ook, dat bij vererving de kavels vaak gesplitst werden. Dit betekent dat tussen 70 en 80% van de traditionele buurten kavels heeft die kleiner zijn dan 100 m².²

Als belangrijkste oorzaak van kleinschalige en verbrokkelde ontwikkelingen wordt genoemd dat initiatieven meestal particulier zijn en alleen beperkte gebieden betreffen. De lokale overheid stelt zich over het algemeen zeer terughoudend op en controleert meest het nakomen van het ingewikkelde systeem van regels. De aanleg en onderhoud van lokale wegen, stoepen, parken, straatverlichting en het schoonmaken van de straat was geen taak voor de lokale of centrale overheid maar voor particulieren. Overheids-campagnes stimuleerden het oprichten van wijkorganisaties die deze taken op zich namen.

Particulier initiatief heeft op een dergelijke schaal een enorm financieel risico. Ontwikkelaars zullen om deze reden op safe spelen en kiezen voor architecten, die in het verleden bewezen hebben dat zij succesvol zijn.

Doordat de stad tot 1868 bestond uit huizen met hooguit drie verdiepingen en de bevolkingsgrootte boven het miljoen was, was de stad enorm uitgestrekt. Achter de huizen bevonden zich vaak ook nog kleine groentetuintjes. Edward Morse, een bioloog werkend voor de Todai Universiteit aan het einde van de 19^e eeuw, heeft tekeningen gemaakt van huizen, tuinen en inrichtingen. Dankzij zijn werk weten we nu veel over de architectuur van de late Edo periode. De structuur met de kleine steden (cho) is voor een groot deel bewaard gebleven. Achter de hoofdstraten met hoge bebouwing liggen nog steeds de kleinere straatjes met een dorpsachtige bebouwing. Chokai, een soort wijkraden, bevestigen en behouden de kleinschalige structuur van deze gebieden. Deze wijkraden stammen deels nog uit de periode van het Tokugawa shogunaat en worden in het kader van de terughoudende overheid nog steeds gestimuleerd. Een ander gevolg van deze kleinschaligheid met lokale bemoeienis en controle is dat Japan een criminaliteitscijfer heeft van ongeveer een 25^e van het Nederlandse. Een cho bestaat uit tussen 2.000 en 5.000 personen. Nu met de komst van grote projecten waarbij veel kleine eigenaren hun huis kwijt raken, zoals bij Roppongi Hills, dreigen deze cho te verdwijnen.

Toen in de tweede helft van de 19^e eeuw de grenzen geopend werden, kwamen allereerst de invloeden van koloniale architectuur uit Brits Indië en Frans Indo-China en de Spaanse Filipijnen. Later werd de invloed van westerse steden als New York en Londen heel groot. Toen na de aardbeving in Kobe van 16 januari 1995 bleek dat gebouwen waarvan gedacht werd dat die aardbevingsbestendig waren toch

¹ Transition in City Planning in Tokyo, www.toshikei.metro.tokyo.jp

² Suzuki Akira, Spookstad Tokio, in Archis 1999,5 blz. 28

ernstig beschadigd waren, werden nieuwe aardbevingsbestendig eisen opgesteld betreffende de veiligheid met name bij hoge gebouwen.

Marunouchi Street, het financiële district. Duidelijk is de maximale bouwhoogte van 31 meter te zien. Geen van de afgebeelde gebouwen hebben de Kanto aardbeving van 1923, de Tweede Wereldoorlog en de vernieuwingswoede uit de jaren '60 en '70 overleefd.

Tot begin jaren '90 werden de meeste openbare gebouwen ontworpen met een formule waarbij eenvoud en een laag bestedingsbudget centraal stonden. Mede door de economische groei en de interesse voor architectuur bij de Japanse bevolking veranderde dit¹. Middelgrote ontwikkelaars zochten in het oog springende ontwerpen om daarmee publiciteit te krijgen. Het waren met name zelfstandige architecten die in de jaren '70 met een onafhankelijk bureau begonnen waren, die hiervan profiteerden. Vanaf nu werden voor het ontwerp van openbare gebouwen architecten met een eigen visie gevraagd waarbij het Tokyo het Metropolitan Gymnasium ontworpen door Fumihiko Maki (1990) een eerste voorbeeld was. Toen vervolgens de economie instortte, werden de opdrachten minder, maar de gevraagde kwaliteit bleef hetzelfde.²

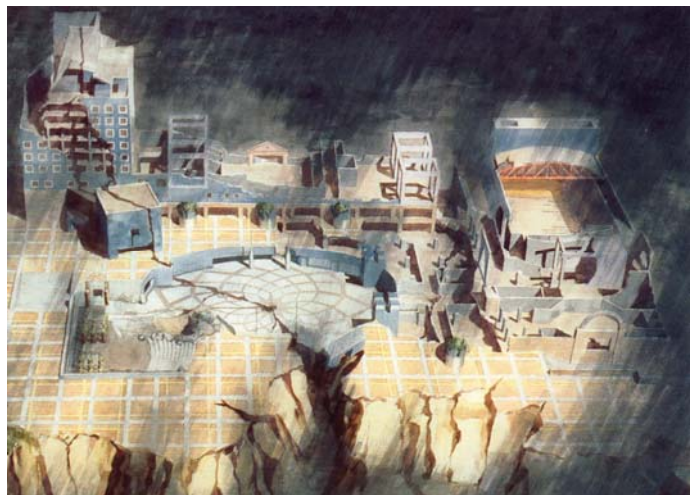
Fumihiko Maki, Metropolitan Gymnasium, 1990, een sporthal voor scholen en verenigingen. De vorm van het dak refereert aan een samuraihelm.

¹ De grote interesse in Japan wordt gewekt door het onderwijs, waar ruim aandacht wordt besteed aan oude en nieuwe architectuur en gevoed door veel artikelen in dagbladen en tijdschriften en de vele Japanse architectuurtijdschriften.

² Hiroshi Watanabe, GA Document 33, blz. 8 - 13

Bij het ontwerp van gebouwen richt de regelgeving zich voornamelijk op de constructie, of deze aardbevingsbestendig is, op naleving van de voorschriften van de brandpreventie en op het gebruik van de ruimte. Het zijn maar weinig architecten die mede door voorgaande beperkende maatregelen boven de middelmaat kunnen uitstijgen: “For every outstanding building by a top architect (..) there are thousands more that are at best mediocre. Given the number of buildings involved, only a very small percentage of highly committed architects really succeeds in exploiting this greater freedom.”¹

Een vroeg voorbeeld van een complex dat meerdere functies in zich herbergt is Hibiya City in het zaken-district van Tokyo ten westen van Tokyo Station ontworpen door Mitsubishi Estate en opgeleverd in 1981. Wel moet opgemerkt worden, dat in dit gebouw zich meest kantoren bevinden. Uit 1983 dateert het Tsukuba Civic Center Building ca. 50 km. ten noorden van Tokyo ontworpen door Arata Isozaki. Het bevat winkels, een informatiecentrum, een wijkgebouw, een theater en een hotel.² Spiral Building in één van de belangrijkste winkelgebieden van Tokyo, Omotesando, is voltooid in 1985 naar een ontwerp van Fumihiko Maki. Dit gebouw bevat winkels, een galerie, restaurants, kantoren en een woning³. In de buurt van Ebisu Station aan de Yamanote Line ligt Yebisu Garden Place. De nieuwbouw uit 1994 is ontworpen door Kume Sekkei. In het complex bevinden zich kantoren, een hotel, winkels en het Yebisu Beer Museum. Genoemde gebouwen en complexen worden later afzonderlijk besproken.

Tsukuba na de, binnen tien jaar voorspelde, alles verwoestende Kanto aardbeving. Impressie van architect Arata Isozaki.

De rol van de overheid bij de ontwikkeling van Multi Use Complexes

Om diverse redenen wordt de bouw van gebouwencomplexen met verschillende functies gestimuleerd.

De redenen daartoe zijn:

- Door de verschillende functies wordt ook de belasting over verschillende schijven gespreid.
- Een wijk met alleen kantoren, zoals Nishi Shinjuku is 's avonds uitgestorven. Hier blijft het dag en nacht leven.
- De appartementen zijn dikwijls luxe en aantrekkelijk om in te wonen waardoor hogere huren gevraagd kunnen worden. Ook de status van de gebouwen maakt dat verhoudingsgewijs hogere huren gevraagd kunnen worden.

¹ In *Detail Japan*, blz. 10 t/m 11

² *Arata Isozaki Architecture 1960 – 1990*, blz. 148 t/m 163 en *Contemporary Architecture of Japan 1958 – 1984*, blz. 202 t/m 205.

³ *Contemporary Japanese Architects*, blz. 122 en 123

Ook voor de huurder is het wonen in dergelijke complexen interessant:

- Winkels en andere luxe voorzieningen en kantoren zijn naast de deur.
- Goed openbaar vervoer is op loopafstand.
- Daar wonen geeft status.

Het is vaak de overheid die meewerkt om te grond te verkrijgen. Dat geldt met name bij de verschillende stationsgebieden.

4.15 Lange termijnvisie bij stadsplanning

Vaak wordt door het ontbreken van een lange termijnvisie een angstbeeld opgeroepen voor de toekomst. De stad slibt dicht; de files worden met de dag langer. Werknemers worden gedwongen steeds verder buiten het centrum te gaan wonen, waardoor de reistijd sterk toeneemt. Omdat het proces sluipend is heeft niemand in de gaten dat de grens van het acceptabele overschreden is. Een metafoor wordt opgeroepen door Hiroo Yamagata: “When you put a lobster in water and start heating the water slowly...” Well, you know the story: It doesn’t notice when the water becomes hot enough to be dangerous and gets boiled without realising it. We who live in Tokyo are like that. We’re in hot water but don’t know it.”¹

¹ New Tokyo Life Style Think Zone, blz. 30

5.0 Spoorlijnen als basis voor infrastructuur

5.1 inleiding

Bij het ontwikkelen van Multi Use Complexes is de situering nabij een metro- of spoorstation essentieel. Bij de positionering van een nieuw centrum wordt altijd de reistijd met het openbaar vervoer naar de centra van Tokyo in minuten aangegeven.

In de Edo periode was het vervoer in Japan te voet en met kleine boten. Na de Meiji restauratie in 1868 moest vanwege de industrialisering maar ook op militair gebied snel een adequaat vervoersnet worden aangelegd. In deze periode werden in veel omliggende koloniën spoorlijnen aangelegd. De Iwakura missie, een groep van 50 officials en 59 studenten die onderzoek deed in Amerika en Europa op het gebied van democratie, onderwijs, legeropbouw, industrialisatie en cultuur en vertrokken was in december 1871, had een groot deel van de reis met de trein gedaan.¹ Zij realiseerden zich de voordelen van een goed spoorwegnet. De eerste spoorlijn was een lijn tussen Tokyo en de haven van Yokohama (ca. 30 km.). Deze werd in 1874 voltooid en was in 1877 doorgetrokken tot Kyoto (ca. 520 km.). De spoorlijn werd aangelegd met Britse techniek en Brits geld. Alles moest geïmporteerd worden omdat Japan destijds nog niet over voldoende kennis betreffende spoorwegaanleg beschikte.²

Prent van houtsneede uit 1874 van Shimbashi Station in Tokyo door Utagawa Kunitsuru.

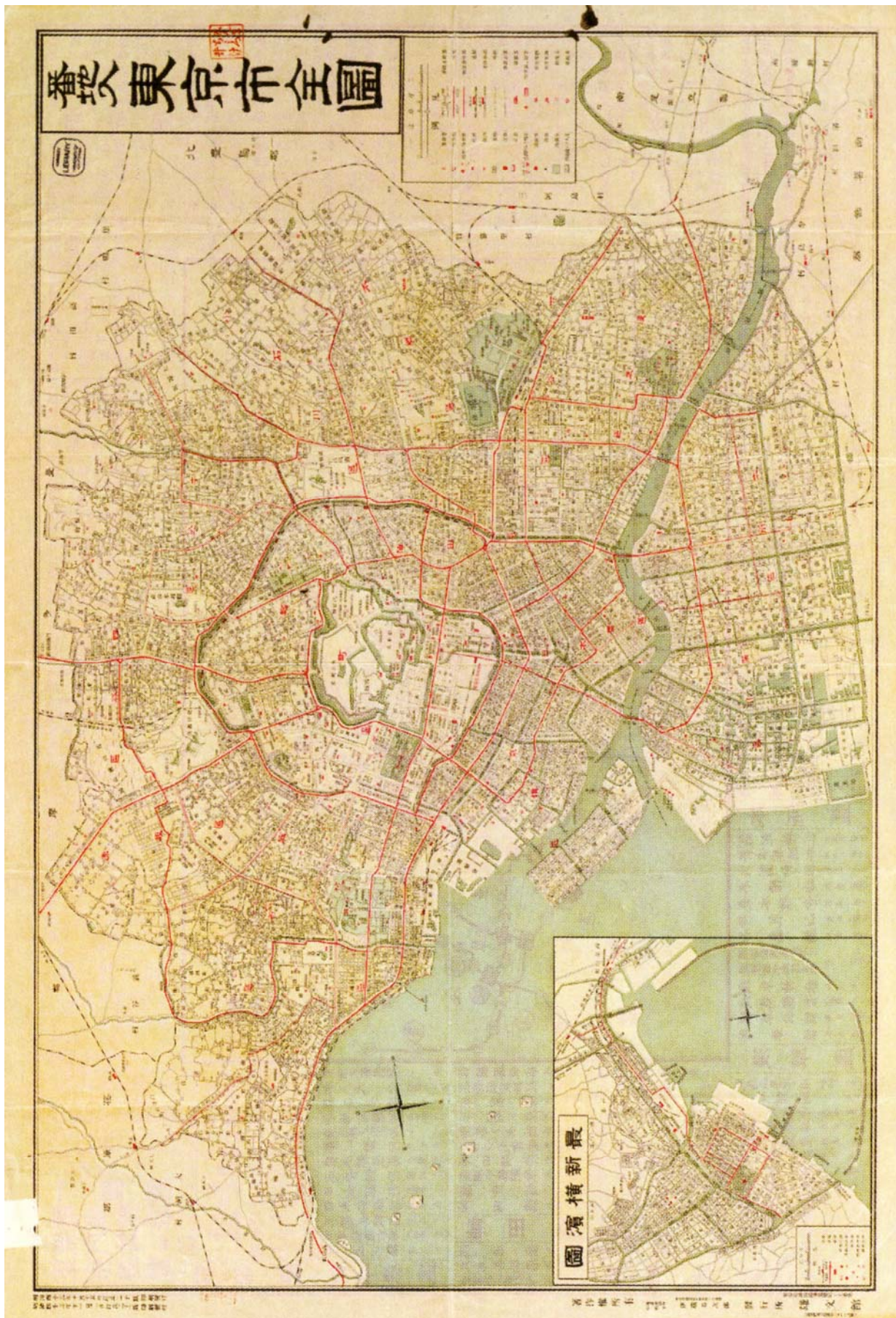
De aanleg van het spoornet was zo enorm kostbaar, dat het plan veel minder snel werd uitgevoerd dan de bedoeling was. Vanaf 1880 stapten privé spoorwegmaatschappijen in de markt en in 1902 was 4.843 km. spoorlijn in handen van privé spoorwegmaatschappijen terwijl maar 2.071 km. door de overheid was aangelegd.³ In 1906 werden alle privé lijnen genationaliseerd op een aantal lokale lijnen na.⁴ Deze lokale lijnen werden tramlijnen genoemd en vielen buiten de nationalisatie. Eén van de argumenten voor nationalisatie was dat het Japanse leger gebruik maakte van het spoorwegnet. Troepenbewegingen moesten niet door privé ondernemingen gecontroleerd worden. Uiteindelijk werd in 1906

¹ The Making of Urban Japan, blz. 49

² Het Engelse vervoersysteem werd voor Japan als voorbeeld genomen. Dat is de reden dat in Japan links wordt gereden.

³ The Making of Urban Japan, blz. 60

⁴ House and Home in Modern Japan, blz. 133

Plattegrond van Tokyo uit 1910 met Yokohama als inzet rechtsonder. In rood zijn alle doorgaande wegen aangegeven. Dit stratenpatroon is vrijwel onveranderd gebleven ondanks de verwoestingen in 1923, 1944 en 1945. Ook op deze kaart is al te zien dat een groot deel van de spoorlijnen in Tokyo voltooid is (de zwart-wit gestippelde lijnen). De spoorlijn links langs het water is een deel van de huidige Yamanote Line.

91% van de spoorwegen genationaliseerd. Dit waren in feite alle doorgaande lijnen. De privé ondernemingen behielden de lijnen naar de voorsteden. Dit netwerk bouwden zij later weer uit.

Het Tokyo City Improvement Ordinance (TCIO) plande in de periode 1888 – 1919 ook de uitbreiding van het spoorwegnet. De lijn van Shinbashi werd doorgetrokken naar Ueno en de bouw van het Tokyo Station werd geëntameerd. Dit station moest de verbinding leggen tussen alle lijnen van verschillende maatschappijen naar de provincie. Zo beging de TCIO niet de fout die in Europese steden als Londen en Parijs werd begaan waar elke maatschappij een eigen kopstation had.¹

In het begin van de 20^e eeuw werd een elektrisch tramnet aangelegd van verschillende buitenwijken naar de stadscentra van Tokyo. Deze centra werden daardoor aantrekkelijk als winkelgebied, waarna de eerste grote warenhuizen geopend werden: Shirokiya en Matsuya.

In de jaren '20 werden diverse spoorlijnen aangelegd naar landontwikkelingsgebieden: het was een combinatie van spoorwegaanleg en landontwikkeling voor tuinsteden. Particuliere spoorwegmaatschappijen stapten in deze ontwikkeling. De investeringen konden betaald worden van het geld, dat deze maatschappijen in 1906 ontvingen, toen de landelijke particuliere lijnen genationaliseerd werden. Het eindstation werd steeds zo dicht mogelijk tegen het centrum van Tokyo gelegd of bij een station van de ringlijn. Voorbeelden zijn de Seibu Line beginnend bij Shinjuku, de Tokyu Line² beginnend bij Shibuya en de Tobu Line beginnend bij Asakusa. De treinen hadden aan het eindpunt buiten de stad een natuurgebiedje, een pretpark of een dierentuin vaak ook weer ontwikkeld door de spoorwegmaatschappijen. Op deze wijze vervoerden de spoorwegen door de week passagiers naar hun werk en in het weekend dagjesmensen naar de provincie.

Links het tijdschema en de verschillende stops van de in 2005 voltooide Tsukuba Line, een privé spoorlijn tussen Akibabara aan de Yamanote Line en het eindstation Tsukuba. Met de sneltrein duurt de afstand van 60 km 45 minuten. Dat is een gemiddelde snelheid van 80 km. per uur. Hitachi ontwikkelde voor deze lijn nieuwe treinstellen (rechts): een vorm van lightrail. De trein rijdt ca. 130. km per uur. De nieuw aangelegde tussengelegen stations worden nu ontwikkeld als nieuwe woongebieden.

¹ The Making of Urban Japan, blz. 71

² Tōkyu is nu niet alleen een spoorwegmaatschappij, maar ook projectontwikkelaar en daarnaast bezitten zij ook warenhuizen.

De kracht van het huidige Tokyo op het gebied van infrastructuur is het perfecte openbaar vervoer. De eerste metrolijnen dateren uit de eerste helft van de 20e eeuw. Nog steeds groeit het aantal ondergrondse spoor- en metrolijnen. Zo werd op 24 augustus 2005 door de privé spoorwegmaatschappij Metropolitan Intercity Railway Company een lijn geopend van Akahabara in Tokyo naar Tsukuba ca. 60 kilometer buiten de stad. Bij de aanleg van een ondergrondse trein zijn er minder problemen wat betreft eigendom, dan bij de aanleg van wegen. De eigendom van grond geldt wettelijk tot een diepte van 50 meter, daaronder kunnen vrij spoortunnels geboord worden. Bij de aanleg van nieuwe wegen om de stad te ontsluiten stuit men steeds opnieuw op problemen van onteigening. Om deze reden werden in de jaren '60 veel nieuwe wegen boven bestaande aangelegd of boven kanalen. De grond hiervan is immers ook van de gemeente.

Voorbeeld van gestapelde wegen in Shinjuku aan de Koshu-Kaido Dori. Ondergronds bevinden zich nog drie metrolijnen.

In de jaren '50 en '60 namen door de economische groei de bestedingen van de bevolking toe. Om deze reden ontstonden bij stations winkelgebiedjes, *shōtengai*. Deze groei was min of meer spontaan en niet gecoördineerd. De grootte van dit soort winkelcentra werd bepaald door het aantal reizigers dat het station dagelijks bediende. De winkeleigenaars verenigden zich in belangenverenigingen, *shōtenkai*. Deze winkeliersverenigingen waren verantwoordelijk voor de verbetering van deze stationsgebieden: zij zorgden voor voetgangersbruggen, overdekte passages, verlichting, versiering e.d. Het waren ook deze verenigingen, die dit soort projecten financierden.

Winkelgebied bij Shibuya station. Naast winkels voor dagelijkse boodschappen zijn er ook eenvoudige restaurantjes, foto rechts.

5.2 Vervoer per spoor

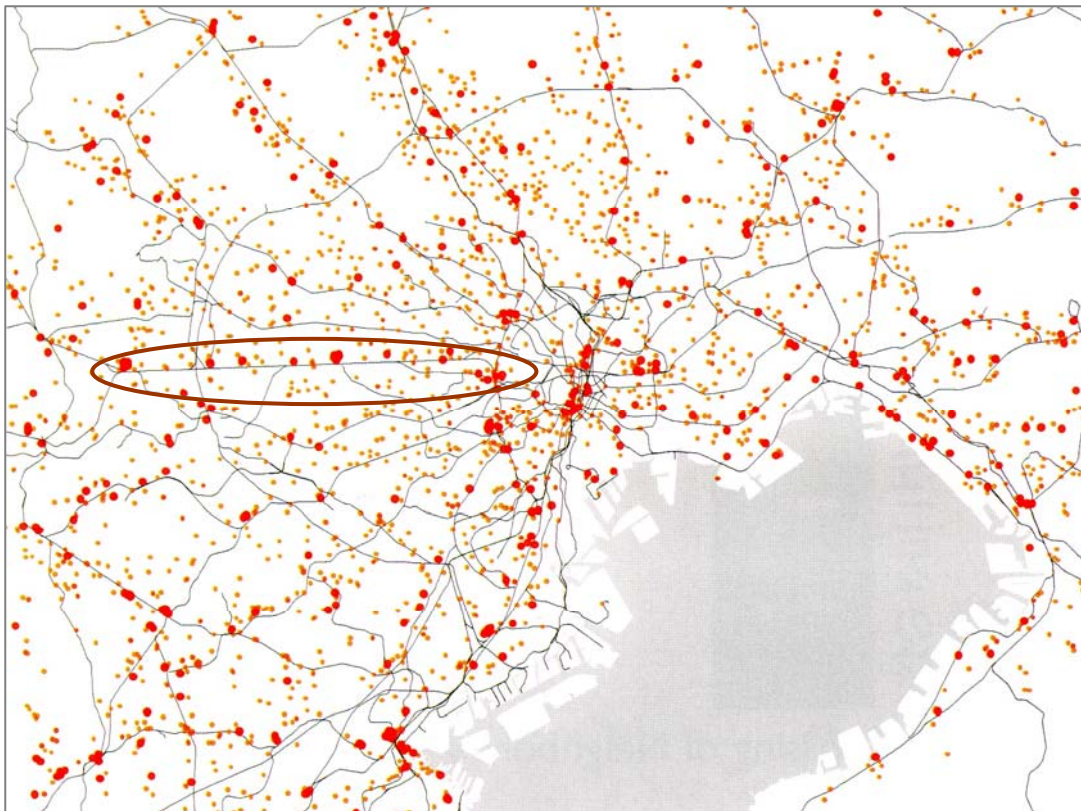
Tokyo kent het meest dichte railvervoersnet van alle wereldsteden. Dit vervoer is in handen van:

- De geprivatiseerde Japan Railways East (JR East). JR East is de grootste spoorwegmaatschappij ter wereld. Behalve de Shinkansenlijnen, (de hoge snelheidstreinen) beheert JR ook de Yamanote ringlijn, de Keihin-Tohoku Lijn tussen Yokohama en Saitama, de Chuo Lijn ten westen van Tokyo, de Sobu Lijn naar Chiba en zij heeft een meerderheidsbelang in de monorail naar het vliegveld Haneda
- De Tokyo Metro, vroeger Eidan geheten. Deze wordt gerund door het nationale en lokale bestuur.
- Toei metro. Deze wordt gerund door het lokale bestuur. Zij beheren ook de laatste tramlijn van Tokyo, de Arakawa tramlijn

Negen privé spoorlijnen:

- Keihin Kyuko Electric Railway (*Keikyu*) - van Shinagawa Station naar Kanagawa en Haneda Airport.
- Keisei Electric Railway - van Ueno Station naar Chiba (inclusief Narita International Airport).
- Keio Electric Railway - van Shinjuku Station naar West Tokyo.
- Odakyu Electric Railway - van Shinjuku Station naar Kanagawa, Odawara en Hakone.
- Seibu Railway - van Shinjuku Station en Ikebukuro Station naar West Tokyo.
- Tobu Railway - van Ikebukuro Station en Asakusa Station naar Saitama, Ibaraki en Tochigi.
- Tokyo Kyuko Electric Railway (*Tokyu*) - van Shibuya Station naar West Tokyo en Kanagawa.
- Tsukuba Express van Akihabara Station naar Tsukuba in gebruik genomen najaar 2005.

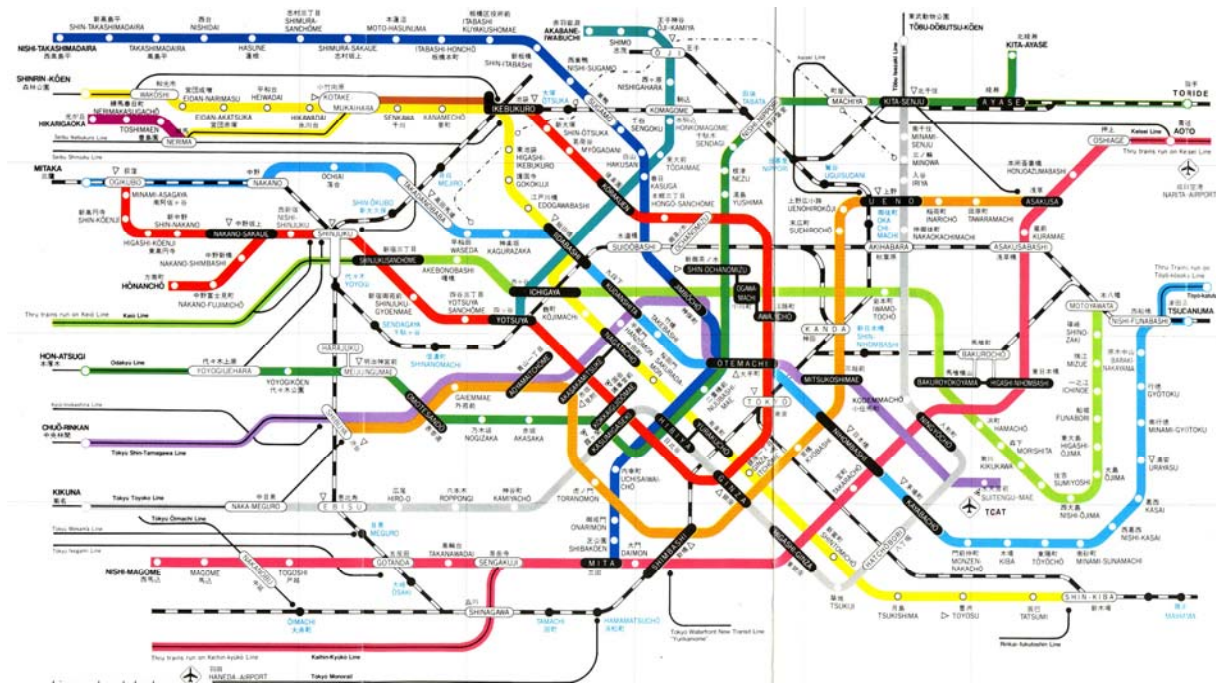
Alle private lijnen zijn verbonden met een station aan de Yamanote Ringlijn die daardoor de belangrijkste spoorlijn in Tokyo is. De ca. 35 kilometer lange ringlijn maakt de cirkel in circa 62 minuten. Het is een samenvoeging geweest van verschillende spoorlijnen, waarvan de oudste uit 1885 dateert. In 1925 was de ringlijn compleet.

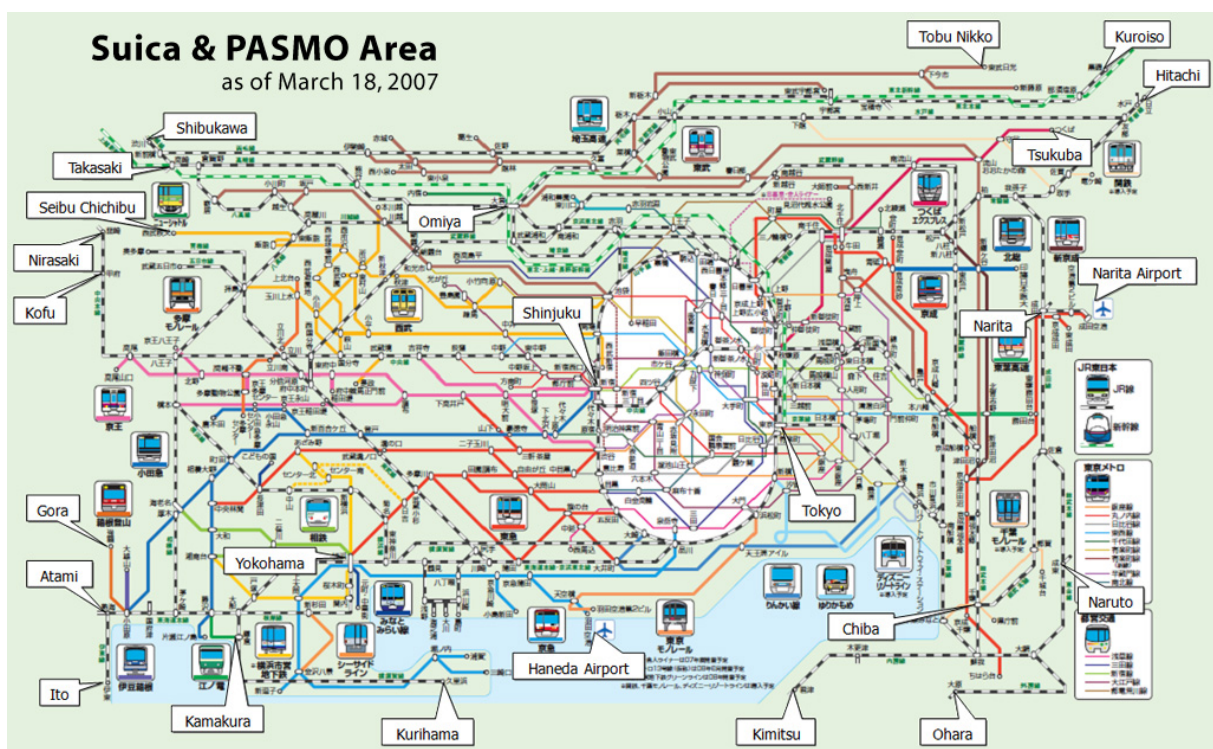
Plattegrond van Tokyo met in oranje winkels met een vloeroppervlak van meer dan 1.000 m² en in rood de winkels met meer dan 10.000 m² vloeroppervlak. De zwarte lijnen zijn spoorlijnen. Duidelijk is te zien dat de meeste grote winkels aan spoorlijnen gesitueerd zijn. De Chuo Lijn is als voorbeeld omcirkeld. Gegevens: Yukio Sadahiro, Universiteit van Tokyo.

Schema van het spoorwegennet (Japan Railways = is J.R.) van Tokyo begin jaren '90. Centraal is de Yamanote ringlijn, die alleen doorsneden wordt door de Chuo Line. Goed te zien is dat vanuit de Yamanote Line allerlei spoorlijnen uitwaaiieren. De belangrijke knooppunten aan de Yamanote Line zijn in rood aangegeven. De privé spoorlijnen zijn in rood en blauw aangegeven, de JR-lijnen zijn zwart. De metrolijnen zijn op deze plattegrond niet aangegeven.

Plattegrond van het metronetwerk van Tokyo. De 13 lijnen beheerd door de gemeente en het rijk zijn in kleur. De JR Yamanote ringlijn en de andere JR lijnen zijn zwartwit geblokt. De overige dunne lijnen zijn privé spoorlijnen.

Sinds maart 2007 is het mogelijk bij kaartautomaten van Suica & Pasmo kaartjes te kopen die overstapmogelijkheid geven op alle metro en treinlijnen. Bovenstaand kaartje is niet zozeer bedoeld om de overstapmogelijkheden aan te geven als wel om te laten zien voor welke regio deze kaart bedoeld is.

De Chuo Line was een van de eerste relatief lange lijnen vanuit het platteland naar het centrum. De stations kwamen in landbouwgebieden. Rond deze stations werden goedkope huurwoningen gebouwd.

Dagelijks reizen 12,7 miljoen mensen van de buitengebieden naar de stad.¹ Als voorbeeld: de drie centrale stadsgebieden Chiyoda, Chuo en Minato hebben 268.000 bewoners. Er werken dagelijks 2,7 miljoen mensen die vrijwel allemaal met de metro of de Yamanote spoorlijn komen. De metro van Tokyo met een spoorlengte van 248 kilometer vervoert dagelijks 7,2 miljoen passagiers.²

5.3 infrastructuur van het hedendaagse Tokyo

Stations waar verschillende lijnen hun halte hebben zijn uitgegroeid tot stadscentra. Op deze plekken bouwen projectontwikkelaars clusters van wonen, winkelen, kantoren en ontspanning. Sommige van deze centra bestaan al lang maar vernieuwen zich steeds, andere centra worden gecreëerd op dergelijke knooppunten. Het gebeurt ook dat om nieuwe centra te ontwikkelen langs bestaande spoorlijnen nieuwe stops gecreëerd worden. Een voorbeeld daarvan is het station van Saitama Shintoshin aan de Tohoku Line. Deze verschillende centra worden later afzonderlijk besproken. Momenteel zijn er negen Multi Use Complexen in ontwikkeling of net opgeleverd. De eerste van deze complexen dateren uit het midden van de jaren tachtig.

¹ De NS in Nederland vervoerde in 2006 gemiddeld dagelijks 1,1 miljoen reizigers.

² Ter vergelijking: Londen heeft een metronet van 392 kilometer en vervoert dagelijks ruim twee miljoen passagiers. Haruya Hirooka, Japan Railway & Transport Review 23, maart 2000 blz. 22

6.0 De invloed van Japanse architectuur op het westen en westerse invloed op Japan

6.1 inleiding

Eigentijdse Japanse architectuur laat zich wat vormtaal betreft, oppervlakkig gezien, vergelijken met de architectuur in willekeurig welke stad ter wereld waar dynamische groei te vinden is. Vanaf het begin van de Meiji-periode (1868) tot heden hebben Japanse architecten gekeken naar de ontwikkelingen in het westen. Met name werden westerse architecten populair, die ook geïnteresseerd waren in Japanse architectuur.¹ Interessant zijn daarom die westerse architecten die nadat zij Japanse elementen overnamen weer voorbeeld werden voor Japanse architecten, die bewust of onbewust in deze architectuur een herkenbare inspiratiebron vonden. In dit hoofdstuk wordt een aantal westerse architecten besproken, die de ideeën achter Japanse architectuur in Europa en de VS. geïntroduceerd hebben en Japanse architecten die door onderzoek naar westerse architectuur elementen van die architectuur in hun eigen werk implementeerden. Invloed van typisch Japanse architectuur kenmerken op het westen, wordt later herkend bij Japanse architecten die westerse architectuur bestuderen. Zo komen de indeling van ruimte, de verbinding van binnen en buiten en andere verwesterde Japanse stijkenmerken weer terug in Japan.

Samen met de Japanse architect Arata Endo en Makoto Minami ontwierp Frank Lloyd Wright in 1924 in Ashiya bij Kobe het Yamamura House² met een mix van westerse en Japanse stijlen. Het skelet is van gewapend beton. Binnen zijn de muren deels aangesmeerd met klei, zoals bij traditionele Japanse huizen. De ontvangstkamer heeft een tokonoma, een hoek van de kamer met een met planken waar kunstvoorwerpen tentoongesteld kunnen worden en een open haard terwijl de open haard voor Frank Lloyd Wright een westerse vertaling was van de Japanse tokonoma (rechts).

De belangstelling voor westerse architecten beïnvloed door Japan en Japanse architecten die zich door het westen lieten beïnvloeden is groot getuige het grote aantal boeken dat afgelopen decennia in Japan hierover verscheen.³ Ook zijn er regelmatig overzichtstentoonstellingen van het werk van de hierna genoemde architecten.⁴ De huidige generatie Japanse architecten noemt met name Le Corbusier, maar ook Kunio Maekawa en Kenzo Tange als hun grote beïnvloeders. Kisho Kurokawa zegt:

'Japanese architects learnt everything through American and European culture particularly Le Corbusier

¹ Een uitzondering is Le Corbusier. Vanaf de bouw van het Hiroshima Peace Center, ontworpen door Kenzo Tange en voltooid in 1955, is de invloed van Le Corbusier in Japan enorm geweest. De piloti waarop het gebouw rust, verwijzen naar bijvoorbeeld Pavillon Suisse uit 1933 in Parijs. Le Corbusier zelf is nooit naar Japan geweest.

² Yamamura House (nu Yodoko Guest House), 3-10 Yamate-cho, Ashiya, Hyogo

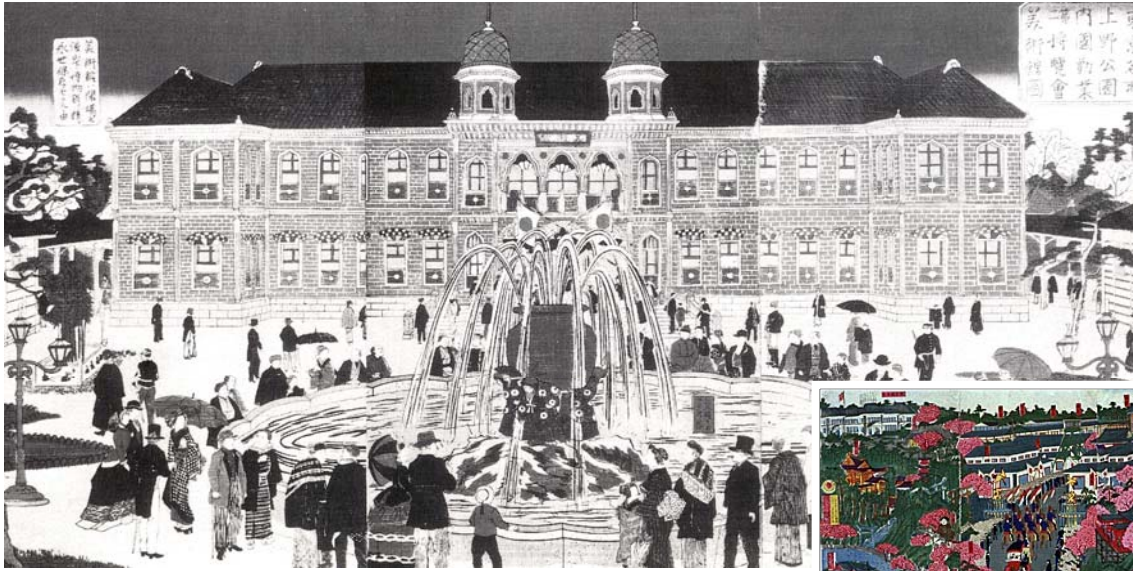
³ Bijvoorbeeld: het twaalfdelige standaardwerk over Frank Lloyd Wright dat in 1984 in Japan bij Global Architecture verscheen.

⁴ Zo werd in 2006 werd Maekawa herdacht met een overzichtswerk en een reizende tentoonstelling.

Westerse architecten

6.2 Josiah Conder

De eerste architect uit het westen die naar Japan kwam was de Engelsman Josiah Conder (1852 Londen – 1920 Tokyo). Hij kwam in Tokyo aan in 1877, waar hij waar hij professor werd aan de Engineering Department of the Imperial University in Tokyo. Zijn studenten, zoals Tatsuno Kingo waren de eerste Japanse architecten die geleerd hadden te werken met westerse technieken. Conder publiceerde enige artikelen over Japanse architectuur voor the Royal Institute of British Architects. Dit waren de eerste wetenschappelijke artikelen over Japanse architectuur in Engeland.

Tokyo Imperial Museum in Ueno, Josiah Conder, 1881, houtdrukken

Hij werkte tijdens zijn verblijf in Japan ook als uitvoerend architect. Het architectenbureau dat hij in 1888 opende was het eerste architectenbureau in Japan. Van zijn hand zijn in en om Tokyo meer dan 70 gebouwen voltooid. Hij ontwierp onder andere het Tokyo Imperial Museum¹ (1881, verwoest tijdens de aardbeving van 1923). Het ontwerp was een variant op de oriëntaalse interpretatie van de Venetiaanse gotiek, een stijl die in zwang was in Brits Indië en die Conder kende via Burges² en zijn eigen architectuuropleiding in Londen en de Nikolai Orthodox Cathedral (1891 de façade is beschadigd tijdens de aardbeving van 1923 en hersteld in 1929 door Shinichiro Okada).³ Ook was hij verantwoordelijk voor de eerste gebouwen van Mitsubishi in Marunouchi.

ontwerpen van Conder: Nikolai Cathedraal, 1891 in Tokyo, Mitsui Club, 1913 in Tsunaten, 1917 in Tokyo

¹ Sinds de Tweede Wereldoorlog wordt het museum National Museum genoemd.

² William Burges, de eerste architect waar Conder bij werkte na zijn afstuderen, was destijds een belangrijk architect in England werkend in de Victoriaanse stijl, Landscape Gardening in Japan, blz. 230

³ The Making of a Modern Japanese Architecture 1868 – present, blz 35 t/m 38

Van zijn gebouwen zijn er maar weinig bewaard gebleven. Zijn invloed gold zijn Japanse studenten. In Europa en de VS werd hij bekend door zijn bestudering van Japanse tuinen en planten. In 1891 publiceerde hij *Flowers of Japan and the Art of Floral Arrangement*. *Landscape Gardening in Japan* was voor het eerst gepubliceerd in 1893 en wordt gezien als standaardwerk voor landschapsarchitecten¹. Beide werken worden nog steeds uitgegeven.

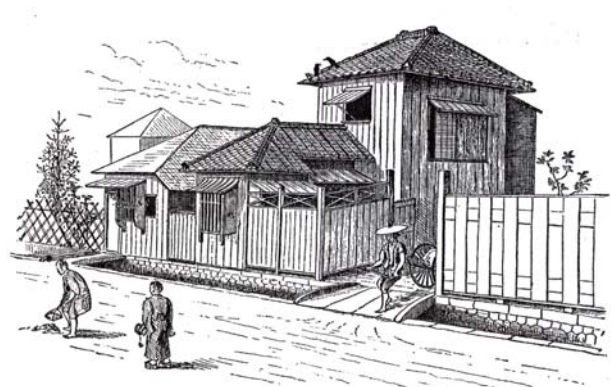
Conder concludeerde dat Japanse landschapstuinen universele kwaliteiten hebben en dus in principe overal aangelegd kunnen worden. Hij onderscheidde de veelheid van Japanse tuintypes, zodat niet alleen de Zentuin bekendheid kregen. Zijn onderzoek is zeer belangrijk geweest ook voor Japanse tuinarchitecten. Zijn tekeningen en beschrijvingen hebben in een periode van veronachtzaming van eigen cultuurgood laten zien hoe Japanse traditie in te passen is in eigentijdse ontwerpen.² De Japanse tuin van Roppongi Hills is daar uiteindelijk weer een uitwerking van.

Links 'Hill Garden – Rough Style' een voorbeeld van één van de tuintypes besproken door Conder, Rechts de Japanse tuin van Roppongi Hills, gemeenschappelijke kenmerken zijn: de geslotenheid door een muur, niet rechte paden en een grillig gevormde vijver.

6.3 Edward S. Morse

In 1877 vertrok de Amerikaanse bioloog Edward Morse (1838 – 1925) naar Japan om armpotigen, een klasse van ongewervelde dieren, te gaan bestuderen. Hij werd gevraagd om college zoölogie aan de Imperial University van Tokyo te geven. Zo werd hij een collega van Josiah Conder. Tijdens zijn verblijf van vier jaar in Japan hield hij een dagboek bij en maakte vele pentekeningen. Morse bestudeerde Japan aan de vooravond van de westerse invloed. Terug in de Verenigde Staten werd hij directeur van het Peabody Museum in Salem, het museum waar hij een deel van zijn collectie keramiek had ondergebracht. De Peabody Academy of Science stimuleerde hem zijn onderzoek naar traditioneel Japanse woonvormen en leefstijlen te publiceren. *Japanese Homes and their surroundings* verscheen in 1885 en is een uniek boek over Japanse architectuur en leefstijl dat nog steeds in druk is.

Straat in Kanda Ku, Edward Morse

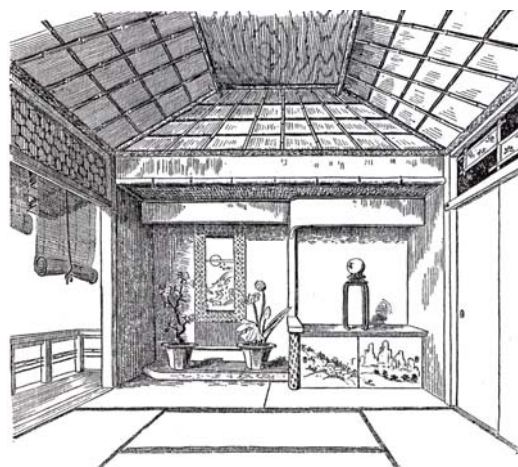
¹ *The Japanese Influence in America*, blz. 65

² In *Landscape Gardening in Japan* bespreekt en ordent Conder alle tuintypen, die hij in Japan ontdekte.

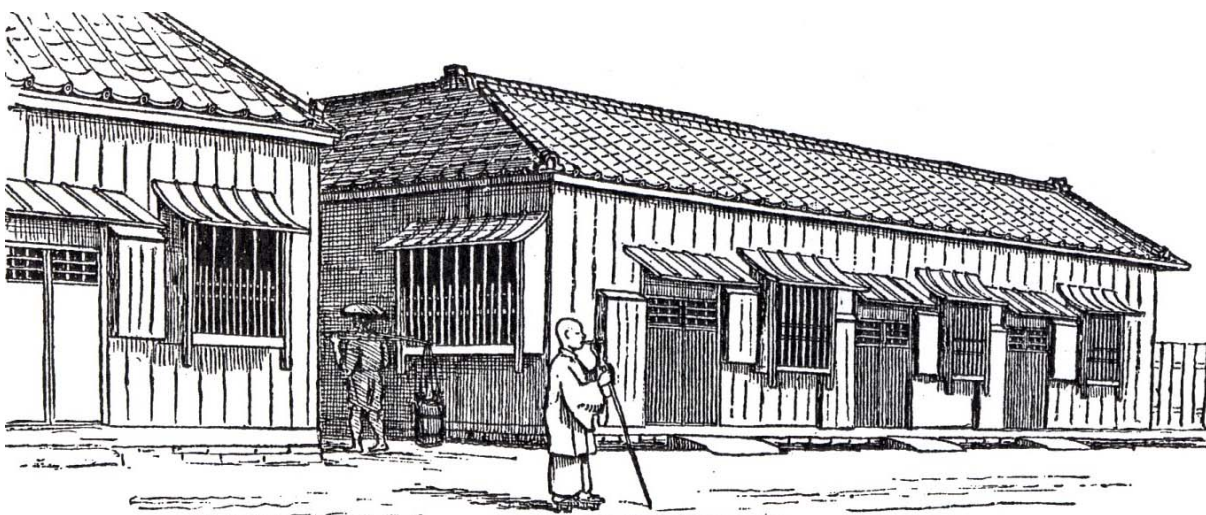

links: straat in de buitenwijken van Morioka, [Japanese Homes and their Surroundings](#), blz. 61
rechts: Haniwa-huismodel, 5^e eeuw, Tokyo National Museum

In het huidige Japan noemt vrijwel elke Japanners zich middle class. Morse beperkte zich in zijn onderzoek tot deze middle class in de 19^e eeuw. Dankzij het onderzoek van Morse is nu nog veel bekend over de traditionele leefstijl uit de 19^e eeuw. Momenteel is er onder goed opgeleiden een sterke hang om af en toe terug te vallen op de pseudo eenvoud van deze leefstijl. Betere restaurants worden deels ingericht als traditionele huizen en in resorts worden traditionele huizen gebouwd of van elders daarheen verplaatst om een weekend de complexiteit van het moderne leven te ontvluchten. Een voorbeeld is Villa Murata in Oita waar naast bestaande traditionele huizen enige andere huizen uit andere andere delen van Japan verplaatst zijn met centraal gelegen een in traditionele stijl ontworpen restaurant.¹ Bij de besproken Multi Use Complexes zijn traditionele restaurants te vinden, waar tegemoet gekomen wordt aan een tijdelijke hang naar het verleden.

Gastenverblijf in woning in Tokyo, blz. 146
[Japanese Homes and their Surroundings](#)

rijtje eenvoudige huurwoningen in Tokyo, blz. 53, [Japanese Homes and their Surroundings](#)

¹ [GA Japan](#) summer 1993, 04, blz. 177 t/m 190, [Nederland Japan Hout](#) 2003, blz. 20

6.4 Frank Lloyd Wright

Frank Lloyd Wright (1867 – 1959) heeft zich lange tijd sterk laten beïnvloeden door Japanse kunst en architectuur. Zijn vader verzamelde reeds Japanse prenten. De eerste confrontatie met Japan was de Wereld Tentoonstelling van 1893 in Chicago. Daar bevond zich het Japanse paviljoen een interpretatie van de

boven: Hôdô of Fenixhal, oorspronkelijk gebouwd als verwerkelijking van het hemelse paradijs van Amida Boeddha, 1053, Byodo-in, Uji, Kyoto prefecture¹. Keizer Mutsuhito (Meiji) gaf opdracht aan de architect verbonden aan het hof, een paviljoen te ontwerpen geïnspireerd op de Hôdô voor de World's Columbian Exposition van 1893 in Chicago,
onder: Japanse Paviljoen Wereldtentoonstelling Chicago, 1893,

Fenixhal van het Byodo-in tempelcomplex in Uji daterend uit 1053. Dit complex was gebouwd met de ideeën van de symmetrie van de shinden stijl een architectuurstijl uit 9^e t/m 12^e eeuw die gekenmerkt wordt door een sterke symmetrie.² Veel huizen uit de vroege periode van Wright waren symmetrisch van grondvorm, waren sterk horizontalistisch en hadden grote overstekken. Dat nam hij over van deze tempel op de World's Columbian Exposition. In 1905 bezocht hij voor het eerst Japan waar hij niet alleen de belangrijkste architectuur bekeek, maar ook een indrukwekkende verzameling prenten van o.a. Hiroshige aankocht³. Bij Wright is daarna vaak te zien dat hij balans verkiest boven symmetrie. Frank Lloyd Wright wist in zijn architectuur de Japanse ideeën over vorm, materiaal, verhouding van binnen met buiten

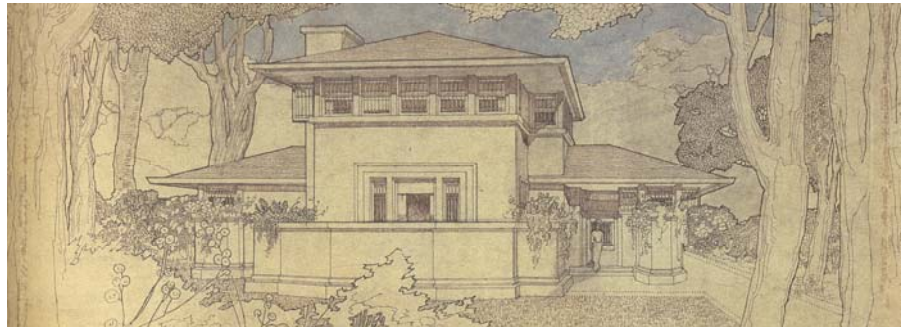
¹ Heian Temples: Byodo-in and Chuson-ji, blz. blz t/m 78

² The Japanese Influence in America, blz. 76

³ Bij zijn overlijden had Frank Lloyd Wright rond 6.000 Japanse prenten. Helaas heeft zijn weduwe de collectie niet behouden maar beetje bij beetje verkocht, Frank Lloyd Wright and the Art of Japan, blz. 14

te herinterpreteren. Het maakte veel van zijn huizen goed bewoonbaar en gevoelsmatig ook enigszins exotisch. Hij herinterpreteerde aangepast aan klimaat en eigentijdse eisen Japanse architectuur in zijn prairie houses.

F. Lloyd Wright, K.C.
DeRhodes House, South
Bend, Indiana, 1906

Frank Lloyd Wright zei zelf over de Japanse architectuur: *Becoming more closely acquainted with things Japanese, I saw the native home in Japan as a supreme study in elimination – not only of dirt but the elimination of the insignificant. So the Japanese house naturally fascinated me and I would spend hours taking it all to pieces and putting it together again. I saw nothing meaningless in the Japanese home and could find very little added in the way of ornament because all ornament as we call it, they get out of the way the necessary things are done of by bringing out and polishing the beauty of the simple materials they used in making the building. Again you see, a kind of cleanliness. At last I found one country on earth where simplicity, as natural is supreme. (...) Strangely I found this ancient dwelling to be a perfect example of the modern standardising I had myself been working out*¹.

In Japan werd de invloed van Japanse esthetiek en de liefde voor de harmonie met de natuur van Frank Lloyd Wright herkend. Het gevolg was, dat hij in Japan elf opdrachten kreeg om daar te bouwen. Daarnaast kreeg hij ook de opdracht om de ambassade van de VS in Japan te ontwerpen.² Uiteindelijk heeft hij zes gebouwen in Japan kunnen realiseren. Het belangrijkste was het Imperial Hotel uit 1923. Wright is tijdens de bouw lange tijd in Japan geweest en heeft in die periode een aantal Japanse architecten die bij zijn projecten betrokken waren direct beïnvloed.³ Dit waren met name Makoto Minami, Aisaky Hayashi en Arata Endo. Ook Kameki Tsuchiura en Chikata Kurata zijn geschoold door Frank Lloyd Wright.

Frank Lloyd Wright is niet alleen zeer sterk beïnvloed geweest door Japanse voorbeelden, hij heeft ook sterk een stempel gezet op de ontwikkeling van Japanse architectuur. In 1911 kreeg hij de opdracht om in Tokyo vlakbij het Tokyo Station het Imperial Hotel te ontwerpen. De bouw begon in 1917 en de voltooiing vond plaats in 1922, een paar

façade Imperial Hotel, Tokyo, Frank Lloyd Wright, 1922

¹ *An Autobiography*, blz 219 en 220

² niet uitgevoerd

³ Ongeveer een derde van de tijd dat de bouw van het Imperial Hotel duurde, verbleef Frank Lloyd Wright in Japan, *The Making of a moderne Japanese Architecture*, blz. 81

maanden voor de Kanto aardbeving van 1923. Het team dat aan het ontwerp werkte bestond naast Wright uit de ingenieur Julius Floto¹ en de tekenaars Arata Endo, Goichi Fujikura, William Smith en Rudolph Schindler.² Tevens waren de architecten Antonin Raymond en Kamiki Tsuchiura bij de bouw betrokken.

Koshien Kaikan bij Kobe, Arata Endo, 1930

Arata Endo (1889 – 1951) werd sterk beïnvloed door het werk van Lloyd Wright. Belangrijk is Mukogawa Gakuin Koshien Hall (1930), gebouwd als Koshien Hotel in Koshien bij Kobe. Het horizontalisme en de symmetrie zijn duidelijk ontleend aan het Imperial Hotel.

Over het ontwerp van het Imperial Hotel zei Frank Lloyd Wright zelf:

“I have sometimes been asked why I did not make the opus more 'modern.' The answer is that there was a tradition there worthy of respect and I felt it my duty as well as my privilege to make the building belong to them so far as I might. The principle of flexibility instead of rigidity here vindicated itself with inspiring results.”³

Het Imperial Hotel overleefde de aardbeving van 1923 maar werd in 1965 gesloopt. De grondprijs van Marunouchi was te hoog voor een gebouw dat voor het grootste deel uit twee verdiepingen bestond. Het gebouw voldeed ook niet meer aan de eisen van een eigentijds hotel en luchtvervuiling tastte de lavasteen aan. In 1980 is de hal en de lobby gereconstrueerd in Meiji Mura, een Openluchtmuseum bij Nagoya.⁴

6.5 Antonin Raymond

Ook werkte de Tsjechische architect Antonin Raymond (1888 – 1976) voor Frank Lloyd Wright bij de bouw van het Imperial Hotel⁵. Raymond ontmoette Lloyd Wright in 1915 in de Verenigde Staten en werd in 1919 door Wright gevraagd als uitvoerend architect in Tokyo bij de bouw van het Imperial Hotel. Toen na oplevering van het hotel Lloyd Wright terugging bleef Raymond achter en startte in Tokyo zijn eigen bureau. Ruim 40 jaar bleef hij werkzaam in Japan, alleen tussen 1941 en 1948 was zijn kantoor gesloten. Raymond heeft grote invloed gehad bij de combinatie van moderne technieken en traditionele elementen. Ook introduceerde hij in Japan het ideeëngoed van Le Corbusier.⁶ Een verschil tussen Raymond en Lloyd Wright was dat de laatste Japanse ideeën gebruikte voor zijn eigen ontwerpen, maar overigens vond dat het Japanse huis een leefstijl representeerde, die niet op westerse architectuur geënt kon worden. Raymond daarentegen had het idee dat het wel mogelijk was om de Japanse leefstijl over te nemen en

¹ König, Reinhard, Das Erste Haus, Das Kings-Road-House von Rudolph Schindler, in Traversin 2004, blz. 5

² Ook Schindler heeft in deze periode een sterke beïnvloeding gehad door Japan. Zijn eerste huis dat hij ontwierp in Hollywood, het Kings-Road House, heeft tussen de woonkamer en de tuin shoji (met papier beplakte schuifwanden).

³ Wright, Frank Lloyd Sixty Years of Living Architecture: The Work of Frank Lloyd Wright, blz 8 t/m 9

⁴ Frank Lloyd Wright's Imperial Hotel, blz. 11 t/m 22

⁵ Raymond was vanaf 1926 ook consul voor Tsjechië in Japan

⁶ In Detail Japan, blz. 33

woonde met zijn echtgenote in een traditionele minka. Ook Bruno Taut en zijn echtgenote woonden tijdens hun verblijf in Japan in een minka. Raymond ontwierp huizen, kantoren, benzinestations in de International Style zwaar leunend op het ideeëngoed van Le Corbusier. Hij ontwierp de ambassades voor de Sovjet Unie, de Verenigde Staten en Frankrijk. Zijn populariteit beperkte zich tot de kring van architecten en liefhebbers van recente westerse architectuur en design, die zich door het modernisme lieten beïnvloeden. Zijn eerste opdrachten kreeg hij in 1923 na de aardbeving. Vrij snel werd de invloed van de Internationale Style en met name Bauhaus in het werk van Raymond herkenbaar.¹

Tokyo Golf Club, Asaka, Saitama Pref. 1930, Raymond, façade van beton, onherkenbaar verbouwd door de Amerikaanse bezetters, die er een mess van maakten voor luchtmacht officieren.

Sanatorium Zonnestraal, Hilversum, 1926 – 28, Bijvoet en Duiker. In Japan gaf Horiguchi een grote bekendheid aan de Nederlandse ontwikkelingen in de architectuur. Invloed hier is niet uit te sluiten.

Raymond was één van de eersten die beton in Japan introduceerden als materiaal voor woningbouw. In de jaren '50 van de 20e eeuw had het werk van Le Corbusier, geïntroduceerd door Raymond onder jonge Japanse architecten een voorbeeldfunctie. Toen werd het gebruik van beton ook als huid van een gebouw zeer aanvaard.²

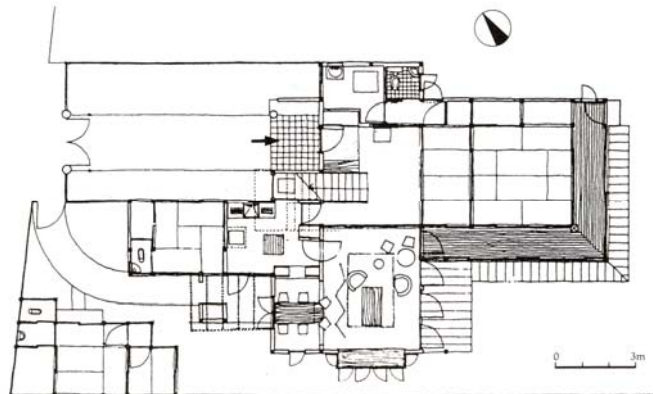

links Raymond, Kisuke Akaboshi House, Tokyo, 1932, rechts H. en W. Luckhardt, Villa Kluge, Berlijn, 1928

¹ The Making of Modern Japanese Architecture, blz. 13

² Belangrijk wat materiaalgebruik betreft is het bij Tange besproken Hiroshima Peace Center (Kenzo Tange 1955). Het bouwwerk is van gewapend beton, waarbij aan de buitenzijde de afdruk van de houten bekisting duidelijk te zien is, daarnaast is bij het ontwerp ook gebruik gemaakt van Japanse invloeden: de azekua-zukuri stijl, de stijl die oorspronkelijk gebruikt werd voor opslagplaatsen.

Een omkering in het werk van Raymond kwam in 1927 toen Raymond een eenvoudig huis ontwierp waar de Japanse en westerse leefstijl gecombineerd werden. Dit Hamao Huis in Tokyo had voor een deel traditionele Japanse kamers met tatamimatten en daarnaast westerse kamers.¹

Raymond, Hamao House, Tokyo 1927 – 1928. De veranda met shoji op de benedenverdieping is Japans, de openslaande ramen op de eerste verdieping zijn westerse. Op de plattegrond is aan de rechterkant de indeling gebaseerd op tatami's te zien.

Het belang van Raymond geldt met name door de invloed die hij had op Japanse architecten die bij hem werkten zoals Kunio Maekawa tussen 1930 en 1935.²

6.6 Bruno Taut

In 1933 emigreerde Bruno Taut (1880 – 1938) naar Japan. In Berlijn was hij aanvankelijk professor aan de Technische Hochschule. Hij werd aangesteld bij 'the Crafts Research Institute' in Sendai en schreef in deze tijd veel over de Japanse cultuur. Taut vergeleek het modernisme met de keizerlijke villa Katsura in Kyoto. Ook hij propageerde een moderne architectuur in Japan die geïnspireerd was door de Japanse traditie met gebruikmaking van de traditionele constructietechnieken. Hij was in feite een tegenstander van het klakkeloos imiteren van traditioneel Japanse voorbeelden.³ Hij heeft de theorieën van het modernisme in Japan uitgedragen en daarnaast heeft hij gepubliceerd over de hoogtepunten uit de Japanse architectuurgeschiedenis. In 1937 verscheen van zijn hand: *Das japanische Haus und sein Leben*. In dit boek toonde hij de uniciteit van o.a. Katsura villa uit de 17^e eeuw en Ise Shrine uit de derde eeuw aan. Hij is degene geweest die de Japanse architectuur esthetiek beschreven heeft, waardoor in Japan de aandacht voor het culturele verleden gecreëerd werd.

Taut ziet een verband tussen de traditionele houtskeletbouw en betonconstructies. Hij schrijft daarover dat: "Einer ausgewählten

Katsura Detached Palace, 1617, de verbinding van binnen met buiten.

¹ Antonin Raymond, blz 130 e.v.

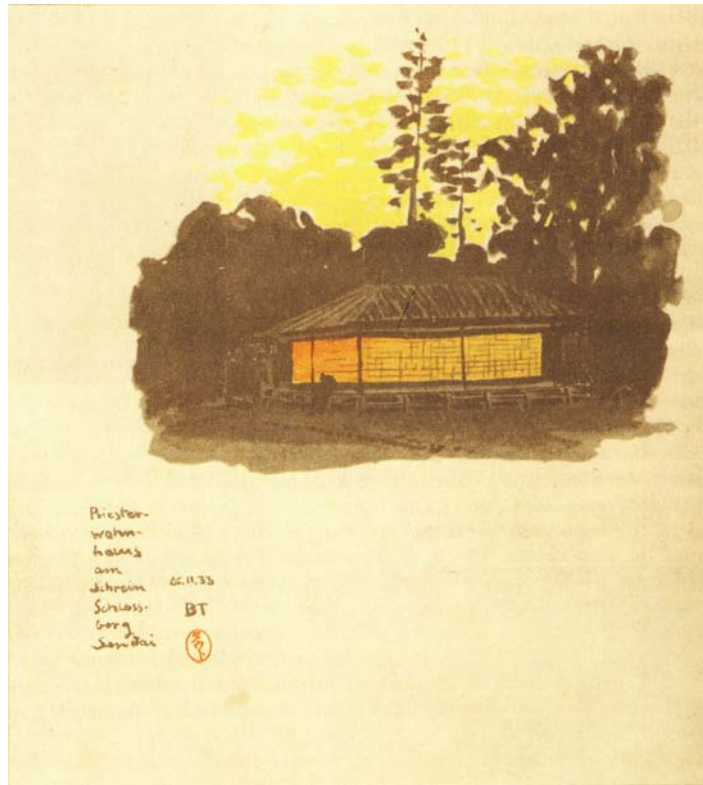
² The Work of Kunio Maekawa, blz. 302

³ In Detail Japan, blz. 33

historische, auch in der Gegenwart erbauten Holzarchitektur unmittelbar die 'Moderne' in Stahlbauweise gegenüber, die in der Einfachheit und Klarheit ihrer Durchbildung als eine Fortsetzung der traditionellen Architektur angesehen und ebenso in die internationale Bewegung eingereiht werden konnte".¹

Het belang van Taut is met name dat hij de architectuur van de shoin stijl² in Japan ziet als een stijl gerelateerd aan de Internationale Stijl.

De aquarellen van Bruno Taut, gepubliceerd in Das japanische Haus und sein Leben, getuigen van zijn liefde voor het elementaire in de Japanse architectuur: Huis van een priester bij zonsondergang, Sendai (1933).

Kort na de Tweede Wereldoorlog gaan verschillende westerse architecten naar Japan. Velen publiceerden over hun ervaringen daar. Centraal stond steeds de waardering voor het Japanse esthetisme. Walter Gropius bezocht Japan in 1954. Net als Bruno Taut was hij bijzonder geïmponeerd door villa Katsura, maar hij had ook kritiek: 'Though its intimate spaces, its pavements, and its plantings are of enchanting beauty, the overemphasis on playful details sometimes impairs the continuity and coherence of the spatial conception as a whole'.³

Antonin Raymond, Walter Gropius en Edward Stone in Tokyo in 1954

De Zwitserse architect Werner Blaser bezoekt Japan in 1953. Hij schrijft onder andere over villa Katsura: 'Vollkommene Beispiele für Wohnbauten sind die kaiserliche Katsura-Villa und die kaiserliche Shûgaku-in-Villa des 17. Jahrhunderts in Kyôto. Hier haben die Japanischen Handwerker mit der grössten künstlerischen Sorgfalt und Sicherheit ein Meisterwerk der Material- und Formbeherrschung geschaffen'.⁴

¹ Ich Liebe die japanische Kultur, blz.7

² De Shoin Stijl of shoin-zukuri betekent bibliotheek of studeerkamer. De stijl ontwikkelde zich aan het eind van de 16^e eeuw in Zentempels. Kenmerk is een grote eenvoud en standaardisering van de maten op basis van de tatamimat. Architecture in the Shoin Style, blz. 147 t/m 199

³ Katsura Villa, blz. 9

⁴ Japan Wohnen + Bauen, blz.25

De geïdealiseerde esthetiek van de Japanse architectuur beschreven door deze architecten maakte klassieke Japanse architectuur tot een voorbeeld voor veel latere architecten. Daarnaast deed het Japanse architecten extra beseffen hoe belangrijk hun culturele erfgoed op architectuurgebied is.

6.7 westerse invloed op Japanse architecten

De invloed het westen op Japanse architectuur vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw is onmiskenbaar. Totdat de grenzen geopend werden werd Japanse architectuur gekenmerkt door het gebruik van hout. Introductie van nieuwe technieken uit het westen in de tweede helft van de 19^e eeuw maakte het mogelijk te bouwen met meer dan twee verdiepingen. Daardoor kon de bebouwing van Tokyo verdicht worden. Tijdens de Kanto aardbeving van 1923 bleek, dat de bakstenen huizen die gekopieerd waren van voorbeelden uit de westerse koloniën in Azië vaak slechter bestand waren tegen aardbevingen dan de traditioneel houten gebouwen. Dit dwong Japanse architecten te kijken naar constructies die dergelijke aardschokken zouden kunnen opvangen. Na 1923 wordt daarom steeds meer gekozen voor gebouwen met een betonnen skelet. Er is dan

Uchibori Dori, Marunouchi, Tokyo, foto tweede helft 19^e eeuw, links de gracht rond het keizerlijk paleis

sprake van twee stromingen: enerzijds wordt Japan gepresenteerd als een land dat deel uitmaakt van de moderne wereld met als bindende factor in de architectuur de internationale stijl, anderzijds was er een sterke behoefte aan architectuur met een eigen, Japanse identiteit. De westerse invloed kwam op twee wijzen: allereerst gingen Japanse architecten naar Europa om zich daar te laten informeren over de laatste ontwikkelingen. Zij kwamen terug met ideeën eerst gebaseerd op het Europees eclecticisme en vervolgens met alle ontwikkelingen binnen het modernisme. Daarnaast informeerden Japanse architecten zich door middel van publicaties over westerse architectuur of volgden zoals eerder genoemd een opleiding bij een westerse architect die in Japan verbleef. Een architect als Kenzo Tange ontving voor hij lid werd van CIAM¹ alle informatie uit tweede hand.

6.8 De 20^e eeuw tot de Tweede Wereldoorlog

In de jaren '20 waren in Japan diverse architecten actief op zoek naar het gebruik van nieuwe vormen en nieuwe materialen. In de jaren dertig werd hun rol kleiner om pas in de jaren '50 opnieuw een belangrijke rol te spelen. In feite gebeurde in Europa hetzelfde. In de jaren dertig was na de beurscrash een conservatisme ontstaan die een gezicht kreeg door het Duitse nationaal socialisme. Echter in Nederland gebeurde hetzelfde. Rietveld, een gevierd architect in de jaren '20 kreeg in de jaren '30 nauwelijks nog opdrachten. Zijn herontdekking vond plaats in de jaren '50 in dezelfde periode als Maekawa in Japan hernieuwde belangstelling kreeg.

6.9 Kingo Tatsuno

De architect Kingo Tatsuno (1854 – 1919) studeerde aan het Imperial College of Engineering waar hij

¹ CIAM, (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) opgericht in 1928 was voor de Japanse architecten een middel om hun kennis betreffende recente ideeën op het gebied van moderne architectuur bij te houden.

onder andere les kreeg van Josiah Conder. Tatsuno was de eerste die als architectuurstudent in 1879 na zijn afstuderen naar Engeland ging. Hij en de anderen die volgden werden geconfronteerd met de eclectische stijlen die met name in Engeland mode waren. Hij kreeg in Londen les van William Burges. Burges was bekend om zijn neo-gotische gebouwen. Behalve deze voorbeelden bracht deze eerste generatie architecten die hun opleiding in het westen genoten hadden, het idee mee, dat elk land een eigen herkenbare architectuur moest hebben.

*As political subalterns, they sought to negotiate their way through this international arena with a national style of public architecture in with the Western was equated with function and the native with aesthetics.*¹

Tatsuno keerde in 1883 terug naar Japan. Bekende ontwerpen van zijn hand zijn: Bank of Japan (1896) in een Italiaanse neorenaissance stijl en vervolgens het Tokyo Station (1914) een bakstenen gebouw geïnspireerd op het Amsterdamse Centraal Station. Het gebouw representeert zich in feite als een folie te vergelijken met het kasteel in het later besproken Yebisu Garden Place.

links, ansichtkaart van Tokyo Station, Tatsuno 1914. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is er een verdieping afgeschoten. Deze wordt tussen 2007 en 2010 door Mitsubishi Estate herbouwd als compensatie voor de bouwhoogte voor de tegenoverliggende nieuwe Marunouchi Building (2003) dat met de bouwhoogte van 173 meter de oorspronkelijk vastgestelde bouwhoogte van 30 meter overschrijdt.

6.10 Goichi Takeda

Goichi Takeda (1872 – 1938) hoorde tot de tweede generatie Japanse architecten die zich lieten beïnvloeden door het westen. Hij vertrok in 1901 naar Europa waar hij onder andere de Glasgow School of Art, Art Nouveau gebouwen in Brussel en Parijs en Wenen bezocht. Hij werd de eerste professor design in Japan en ontwierp zelf gebouwen in de stijl van Hoffmann en Mackintosh. Hij ontwierp villa's voor de rijke middenklasse, villa's in de stijl van de Wiener Secession.² Zijn gekozen Europese voorbeelden waren meest niet-monumentaal en sloten aan bij de rustieke architectuur van Japanse theehuizen. Deze stijl wordt sukiya architectuur genoemd, afgeleid van de esthetiek van theeceremonie. Later ontwierp hij veel overheidsgebouwen en kantoren in een eclectistische stijl. Van zijn hand zijn o.a. het stadhuis van Kyoto (1927), de faculteit architectuur van de Kyoto Universiteit (1922) en de Mainichi Newspapers Kyoto Branche (1928). Het belang van Takeda is dat hij zeer bewust koos voor ingetogen westerse voorbeelden. Zijn architectuur sluit daarom in sfeer aan bij de traditioneel Japanse. Architecten als Kisho Kurokawa

hoofdingang stadhuis
Kyoto, Takeda, 1927

¹ *House and Home in Modern Japan*, blz. 112

² Kiyomizu Junsei, in Kyoto, 1912 *The Architectural Map of Kyoto*, blz. 74

Kurokawa zijn opgegroeid met deze architectuur waarbij gezocht wordt naar een eigentijdse verschijningsvorm van traditie. Takeda is op deze manier van groot belang geweest als schakel tussen traditie en modernisme. Zijn invloed betreft ook de huidige generatie architecten.

Tokyo Imperial Museum, Ueno, Tokyo, Watanabe, 1937, Hoofdingang

6.11 Wakonyosai

Aanvankelijk was de op het westen geïnspireerde architectuur in Japan gericht op Europese neostijlen. Rond het begin van de jaren '20 waren in Japan bij architecten en opdrachtgevers twee stromingen te signaleren. De eerste werd *wakonyosai* genoemd: Westerse technologie, Japanse geest. Met westerse technieken en het toepassen van betonskelet constructies werden eclectistische gebouwen ontworpen. Deze stroming werd met name populair in de jaren dertig, toen net als in Duitsland en Italië gezocht werd naar een eigen identiteit in de architectuur. Het bekendste gebouw uit deze stroming is ongetwijfeld het Tokyo Imperial Museum, wat nu het Tokyo National Museum heet (Hitoshi Watanabe, 1937). In feite was deze stroming niets meer dan een nieuw eclecticisme, maar nu met historische Japanse voorbeelden. De dakvorm met dakpannen werd overgenomen van boeddhistische tempels en was een kenmerk voor deze stijl. Deze architectuurstijl werd *teikan-yoshiki* genoemd, de stijl van de keizerlijke kroon.

6.12 International Style in Japan

De tweede stroming werd voornamelijk gesteund door jonge architecten die afkomstig waren van de Tokyo Imperial University, vanaf 1947 The University of Tokyo, Todai, de belangrijkste universiteit van Japan. Hoewel Takeda aan de Kyoto Universiteit werkzaam was, is zijn invloed aanwijsbaar. Zij noemden zich de Japanse Secession Groep: *Bunri Ha Kenchiku Kai*. Zij haalden hun voorbeelden uit Oostenrijk (Wiener Secession) en Duitsland (Bauhaus en Duitse expressionisten). De stichters waren Sutemi Horiguchi (1895 - 1984), Mamoru Yamada (1894 - 1966) en Kikuji Ishimoto (1894 - 1963). Een andere invloed was de bouw van het eerder genoemde Imperial Hotel in Tokyo, ontworpen door Frank Lloyd Wright¹. In de stijl van deze groep werkten later: Tetsuro Yoshida (1894 - 1956) en Togo Murano (1891 - 1984).

6.13 Sutemi Horiguchi

Sutemi Horiguchi (1895 - 1984) spreekt net als Goichi Takeda over de Japansheid in de architectuur die niet eclectisch is maar voortgaat in de Japanse traditie, veruiterlijkt in de cultus rond de theeceremonie (cha-no-yu).² Horiguchi verblijft van 1923 tot en met 1924 in Europa. Aanvankelijk wordt hij beïnvloed door

¹ The Japan Guide, blz 13 t/m 14

² Horiguchi zoekt vervolgens steeds meer de oorsprong van de Japanse vormen en is auteur van het standaardwerk Tradition of Japanese Garden, Tokyo, 1963.

het Bauhaus en De Stijl, terug in Japan schreef hij: *The Contemporary Dutch Architecture* (1924). Hierin besprak hij onder andere de villa's van de Amsterdamse School in Bergen. De beschreven anti-stedelijkheid werd vergeleken met gebouwen voor theeceremonie die een vergelijkbare sfeer uitstralen.¹

(...) Japanese architects must think in earnest about the problem of Japanese taste. (...) Japanese architects could never really succeed by imitating European buildings. Apparently he believed, as Okakura had, that the obvious divisions between Eastern and Western art were based on real differences in thinking, if not perception.²

Kankyo, Minato-ku, Tokyo, 1965, Suteami Horiguchi

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde hij een stijl die een combinatie was van de Internationale stijl en de eenvoud van de shoïn stijl. In 1949 werd Horiguchi benoemd aan de Meiji Universiteit, waar hij de faculteit bouwkunde oprichtte. Van zijn hand zijn een drietal universiteitsgebouwen: Surugadai (1955 – 59), Izumi (1956 – 1960) en Ikuta (1964 – 1965). In 1965 realiseerde hij in Minato-ku in Tokyo een theehuis, waar de vermenging van functionalisme en Japanse eenvoud duidelijk te zien is. Naast de gebruikelijke traditionele materialen gebruikte hij voor de terrassen bijvoorbeeld ook bamboe en beton. Airconditioning en indirect licht maakte het gebouw eigentijds.³

6.14 Mamoru Yamada

Ook Mamoru Yamada (1894 – 1966) werd sterk beïnvloed door voorbeelden van de Amsterdamse School en later De Stijl en het Bauhaus. Yamada werd bouwkundige bij het Ministerie van Transport (1920 – 1945). In 1929 ging hij naar Europa, waar hij in Frankfurt het CIAM Congres bezocht.⁴ Thema van dit congres was 'Die Wohnung für das Existenzminimum'. Terug in Japan ontwierp Yamada overheidsgebouwen volledig in de stijl van het modernisme. Het Communications Ministry Hospital (1937) toont de eenvoud van de Internationale Stijl: de witte tegels aan de binnenzijde, het glas van de vloer tot het plafond en een functionele indeling. Na de Tweede Wereld Oorlog ontwierp hij verschillende ziekenhuizen en werd professor bouwkunde aan de Tokai University Tokyo. Bekend is zijn Kyoto Tower Building (1964).

Kyoto Tower, Yamada, 1964 herbergt een winkelcentrum, een conferentiecentrum, een hotel en een uitkijktoren.

¹ Doi, Yoshitake, *Verdwijningen in hedendaagse architectuur*, in *Archis*, 1999/5 blz. 20

² *The Making of Modern Japanese Architecture*, blz. 112

³ *Contemporary Architecture of Japan 1958 – 1984*, blz. 36

⁴ Congrès Internationaux d'Architecture Moderne in 1929 gehouden in Frankfurt op voorspraak van stadsarchitect Ernst May, *Het Nieuwe Bouwen, Internationaal CIAM*, blz. 58 t/m 62

Nippon Budokan, Chiyoda-ku, Tokyo, 1964, Mamoru Yamada

Saiendo, Horyu-ji, Nara, ca. 1300

Opmerkelijk is het ontwerp van Nippon Budokan in Tokyo (1964). Het is een achthoekig gebouw dat gebruikt wordt voor Sumo wedstrijden en het optreden van rockbands. Het is afgedekt met een enigszins doorgezakt dak. Het is de in beton uitgevoerde vergroting van een traditioneel Japanse vorm gebruikt voor tempelgebouwen in Nara.

links, Shirokiya warenhuis, Tokyo, 1931, Ishimoto, rechts Warenhuis Schocken, Stuttgart, 1928, Mendelsohn

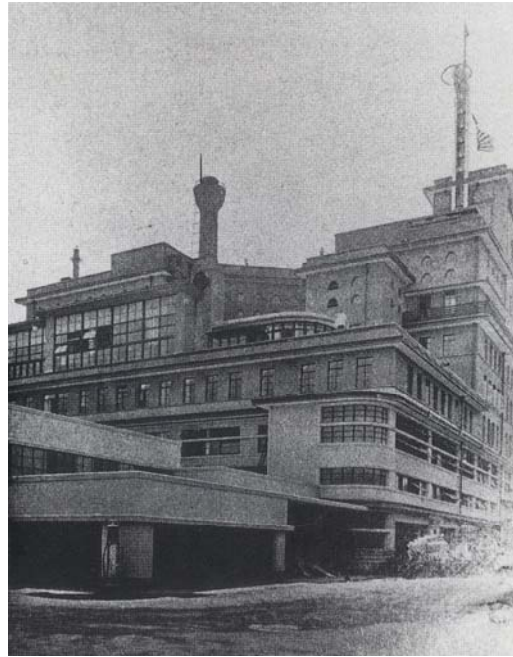
6.15 Kikuji Ishimoto

Kikuji Ishimoto werkte in 1922 bij Walter Gropius in Duitsland. Daar werd hij geconfronteerd met de ideeën van het Bauhaus. De invloed van de Internationale Stijl is duidelijk te zien bij het Shirokiya warenhuis in Tokyo, opgeleverd in 1931.¹ Het gebouw heeft inmiddels een totale facelift ondergaan, maar het was oorspronkelijk in een vergelijkbare stijl als Warenhuis Schocken in Stuttgart van Erich Mendelsohn voltooid in 1928 en in aanzet ook vergelijkbaar met de Bijenkorf in Rotterdam ontworpen door Willem Dudok daterend uit 1930.² In de Multi use Complexen uit de 21e eeuw zijn, hoewel deze stroming maar zo'n tien jaar van belang was, diverse kenmerken van deze architectuur uit de jaren '20 terug te zien. Dat betreft met name de transparantie van deze gebouwen en de doorsteken op verschillende niveaus. Asahi Newspaper Office (1927) nabij Ginza in Tokyo was één van de belangrijkste gebouwen in de Wiener Secession stijl. Dit tien verdiepingen hoge gebouw was gesitueerd aan de Sukiyashi Brug en was een eerste gebouw dat naar het water gekeerd was waarbij de verschillende onderdelen elk hun eigen doosvorm hadden. Invloed van Mendelsohn en de Amsterdamse school zijn herkenbaar.³

¹ Het Shirokiya Warenhuis heet nu Tōkyū Department Store en ligt in Ginza. Het kreeg in 1957 een nieuwe façade ontworpen door Junzo Sakakura.

² The Making of a Modern Japanese Architecture 1868 to the Present, blz. 118 t/m 122

³ The Making of a Modern Japanese Architecture 1868 to the Present, blz. 96

Asahi Newspaper Offices, Tokyo, 1927, Ishimoto

Bunzo Yamaguchi en Chikatada Kurata (1895 - 1966) studeerden van 1930 t/m 1932 bij Gropius. Yamaguchi werkte aanvankelijk op het bureau van Ishimoto. De tandartsenopleidingsschool van Bunzo Yamaguchi (Tokyo 1934) verradt niet alleen de invloed van het Bauhaus, maar ook van het werk van Richard Neutra die in 1930 Japan bezocht.¹ Yamaguchi en Maekawa hebben beiden Neutra ontmoet.²

6.16 Kunio Maekawa

In 1928 vertrok Kunio Maekawa (1905 – 1985) na zijn afstuderen als architect naar Parijs waar zijn oom woonde. Le Corbusier was toen bezig met het ontwerp van de Villa Savoye; hij had nog niet veel gebouwd, maar kreeg internationaal aandacht. Maekawa lukte het om twee jaar bij Le Corbusier te kunnen werken.³ In 1930 keerde Maekawa terug naar Japan. Hier vertaalde hij *L'Art Decoratif d'Aujourd'hui* waarin Le Corbusier zijn theorieën verdedigt. Vervolgens werkt hij vijf jaar bij het bureau van Antonin Raymond. Leerde Maekawa van Le Corbusier de grondslagen van het modernisme, bij Raymond leerde hij de constructieve technieken voor de uitwerking. Daarnaast leerde hij van Raymond de essentie van de toepassing van Japanse tradities in moderne architectuur.⁴ In 1935 startte Maekawa zijn eigen bureau. Dit was mede gedwongen omdat de opdrachten van Raymond terugliepen. Maekawa opende in deze periode kantoren in Shanghai en Shenyang. In Japan kon, omdat het leger alle andere bouwmaterialen opeiste, alleen nog in hout gebouwd worden. Na de oorlog verplaatste hij zijn kantoor naar zijn eigen woning omdat zijn kantoor in Ginza gebombardeerd was. Hier vanuit begon hij met het ontwerpen van prefab houten huizen om het woningtekort op te vangen. Toen uiteindelijk de ban op het ontwerpen van moderne architectuur door de bezetter werd opgeheven, ontwierp Maekawa het Tokyo Metropolitan Festival Hall, voltooid in 1961, een prominent betonnen gebouw met een verdieping die doet herinneren aan de Kapel van de Notre-Dame-du-Haut in Ronchamp (1955), ontworpen door Le Corbusier.

¹ Functional Architecture 1925 – 1940, blz. 232 t/m 233

² The Making of a Modern Japanese Architecture 1868 to the Present, blz. 159 t/m 163

³ The Work of Kunio Maekawa, blz. 43

⁴ The Work of Kunio Maekawa, blz. 57

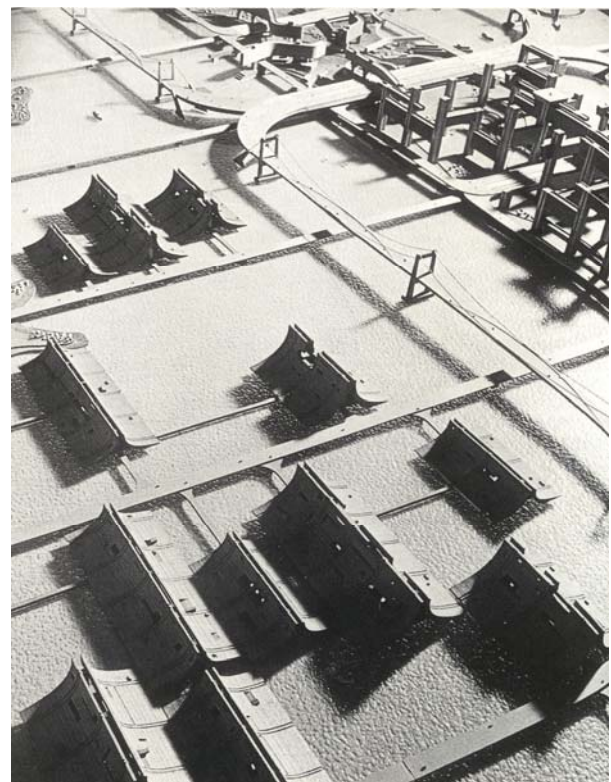
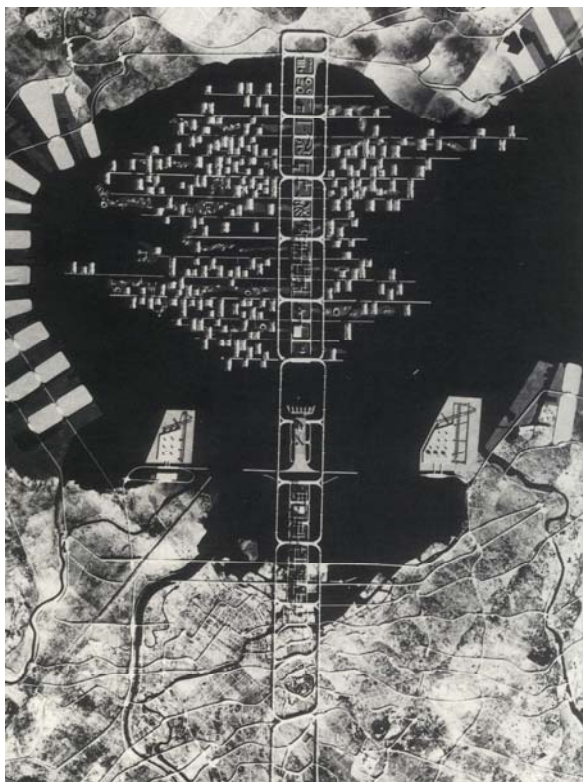
Tokyo Metropolitan Festival Hall, Ueno Tokyo, 1961, Maekawa

Zijn gebouwen in de jaren '60 en '70 zijn een combinatie van modernisme met het ideeëngoed van de Japanse traditie. Voorbeelden daarvan zijn: Kyoto Kaikan, een cultureel complex met meerdere gebruiksmogelijkheden en Saitama Kaikan, een multicultureel complex (1966).¹ Hij was in Japan één van de eersten die beton gebruikte als huid van een gebouw en had daarmee grote invloed op de generatie architecten uit de jaren '80 en '90. Kenzo Tange werkte van 1938 tot het eind van WO2 op het bureau van Maekawa. Niet alleen Maekawa, maar ook Junzo Sakakura (1904 – 1969) en Takamasa Yoshizaka (1917 – 1980) liepen op het bureau van Le Corbusier stage.

Saitama Kaikan, Saitama, 1966, Maekawa

6.17 Wederopbouw en Metabolisme

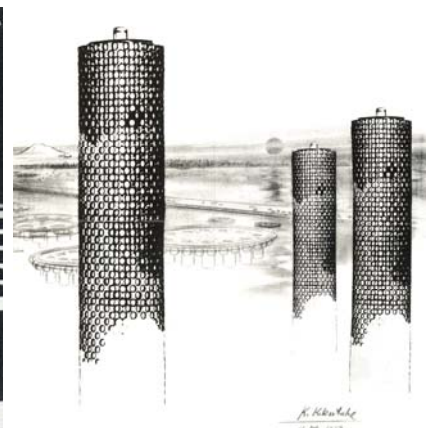
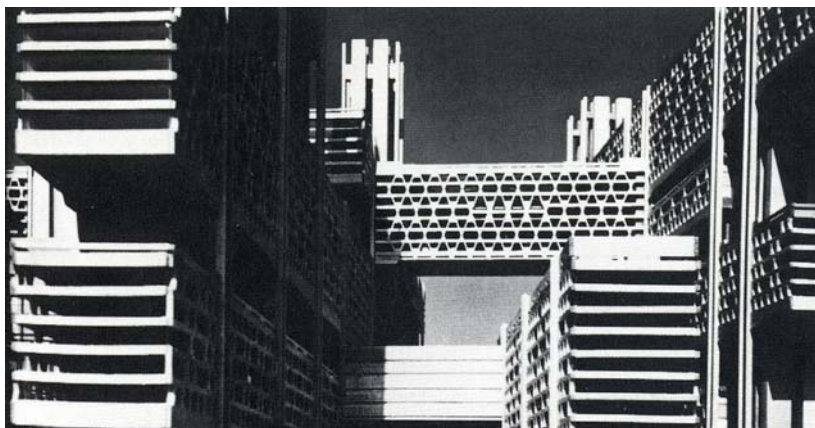

Tokyo Plan, 1960, Kenzo Tange

¹ The Work of Kunio Maekawa, blz. 209

Het Metabolisme, de term is overgenomen uit de biologie¹, begon als een protestbeweging tegen de klakkeloze westerse imitaties van de uitbreidingsgebieden van de Japanse grote steden. De bindende factor tussen de aangesloten architecten was de behoefte een utopische stad te ontwerpen. Meest werd als voorbeeld voor de beoogde stadsuitbreiding van Tokyo de baai gebruikt. De bekendste utopische ideeën waren ontwikkeld door Kenzo Tange (1960), Kiyonori Kikutake (1959), Kisho Kurokawa (1961) en Arata Isozaki (1960 – 61). De ideeën voor de grootschalige Multi use projecten werden in Otterlo tijdens de opheffingsvergadering van CIAM in 1959 door Tange getoond. De uit het CIAM ontstane groep TEAM X hield in 1960 een bijeenkomst in Bagnols-sur-Cèze. Hier toonde Fumihiko Maki zijn ideeën voor de clustering van gebouwen en functies daarvan in Shinjuku een beoogd ontwikkelingsgebied in Tokyo² (zie blz. 74). In 1960 werd de Tokyo World Design Conference gehouden, een vijfdaags congres voor architecten en ontwerpers. Hier werden de verder uitgewerkte ideeën van de Metabolisten getoond. Aanwezig waren Tange, Kikutake en Kurokawa. Maki werkte mee, maar omdat hij naar de V.S. was vertrokken werd hij geen lid van de groep. Het gemeenschappelijke van al deze idealistische ontwerpen en futuristische ideeën is dat op een enkel klein aanzetje na, geen enkel project daadwerkelijk uitgevoerd is. De invloed van hun theorieën zijn van wezenlijk belang geworden voor de latere generatie architecten en met name ook op de ideeën achter de Multi use complexen.

Anderzijds zijn de ideeën van het metabolisme wel zichtbaar geworden in Tokyo: niet als totaalconcept maar bijvoorbeeld in de wijk Ginza met een hoge bebouwingsdichtheid in Tokyo, waar programmatisch sommige onderdelen tot stand kwamen: wegen, bovenliggende snelwegen en onderliggende metrolijnen als verbindende bloedvaten. Deze nieuwe infrastructuur met de Metropolitan Expressway werd aangelegd tussen 1959 en 1964, het jaar dat Tokyo gastheer was voor de Olympische Spelen.

links, Tsukiji Plan, Tokyo, 1960 – 1964, Tange, maquette,
rechts Tokyo City een tekening van Kiyonori Kikutake uit 1959

6.18 Kenzo Tange

Tange (1913 – 2005) kreeg naam als architect door het winnen van de prijsvraag voor het herdenkingsmuseum voor de atoombom op Hiroshima (1949 – 1955). Het gebouw toont zich als een betonnen variant van een klassieke Japanse opslagplaats geplaatst op piloti van 6,5 meter geïnspireerd door Le Corbusier.

¹ alle processen in een levend organisme waarbij energie wordt opgenomen of vrijgemaakt, Wolters' Handwoordenboek, blz. 689

² Team X 1953 – 1981 in search of a Utopia of the present, blz. 85

and Walter Gropius.' ¹.

Westerse architecten die in Japan verbleven hebben altijd Japanse elementen opgepakt. Dit betrof meestal de verbinding van de binnen- met buitenruimte, de liefde voor traditionele materialen met name hout en het mee ontwerpen van de tuin met het gebouw, waardoor bijvoorbeeld ramen op die plaatsen gesitueerd werden dat de tuin vanuit huis zo mooi mogelijk te zien was. Deze elementen zijn nu ook kenmerkend voor het ontwerp van eigentijdse multi use buildings: Een Japanse tuin wordt sterk geïntegreerd binnen de eigentijdse architectuur. In Roppongi Hills lijkt het of het complex zich kromt om een reeds lang bestaande tuin, die echter deel uitmaakt van het totale ontwerp. Bij Sio Site is door de architect Jean Nouvel bewust gekozen voor een spiegelenende façade om de achterliggende tuin, Hama Rikyu Teien, een tuin aangelegd door het shogunaat uit de Edo periode, zo goed mogelijk te laten uitkomen. Zelf sprak Jean Nouvel over een dialoog met het Hama Rikyo Park.²

Dentsu Head Office Building (rechts), ontwerp Kiyokazu Hosokawa, Tomio Ikai, Jean Nouvel, Shunji Kawase. 2003

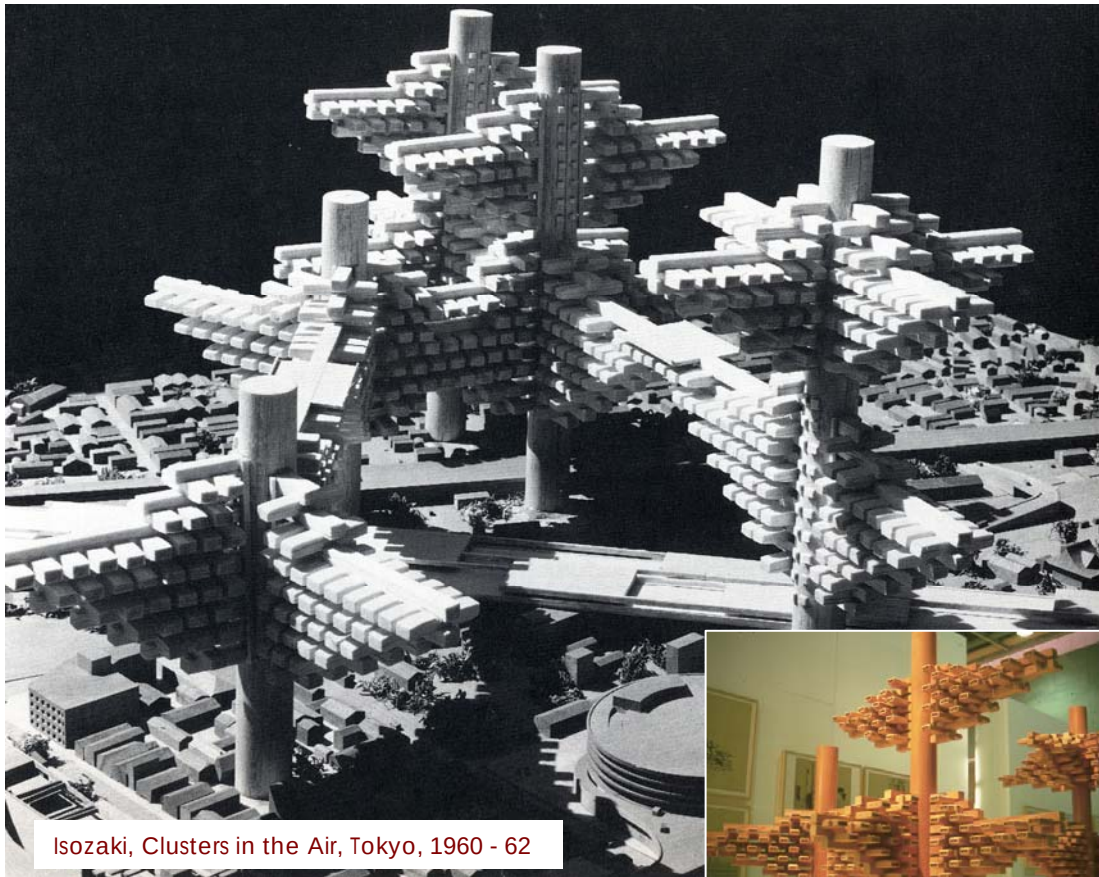
C.G. Holme vat het belang van Japanse architectuur voor westerse architecten als volgt samen:

The lesson of Japanese architecture for the Western world may be summarised briefly as standardisation, variety in unity, conformity to a mode of living, connection with nature, simplicity and, of course, usefulness to purpose.³

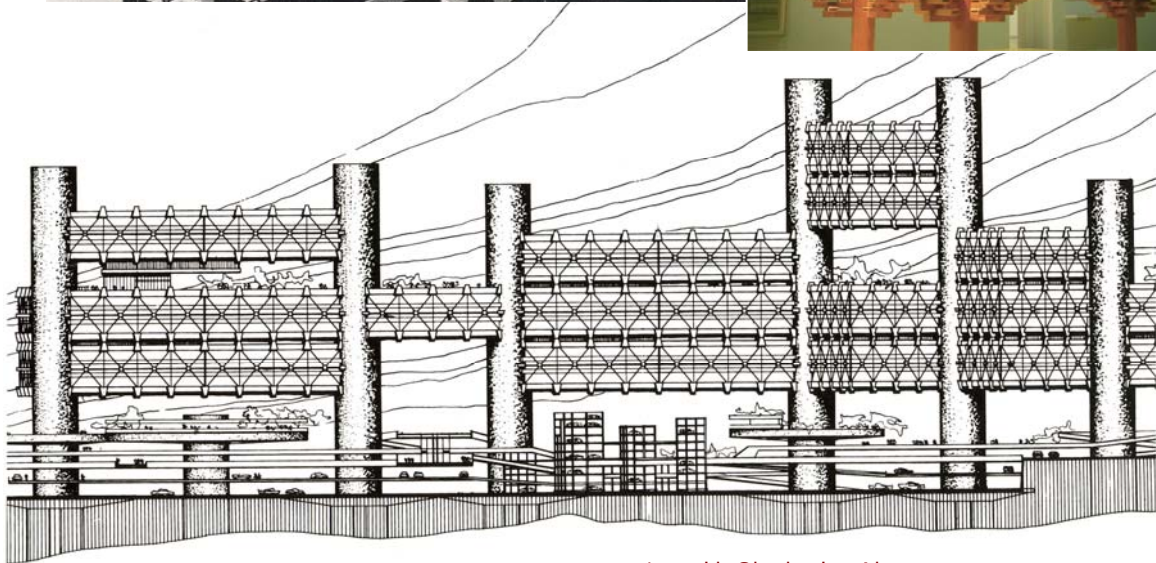
¹ Zie de interviews in Shaking the Foundations. Japanese Architects in Dialogue, blz. 20 e.v.

² Architecture in Japan 2005, blz 44

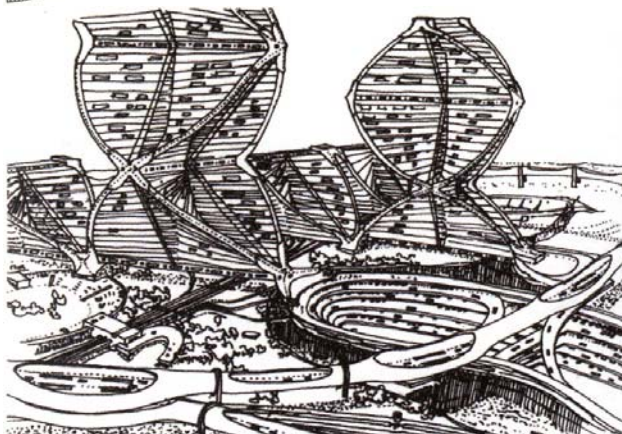
³ The Lesson of Japanese Architecture, blz. 9

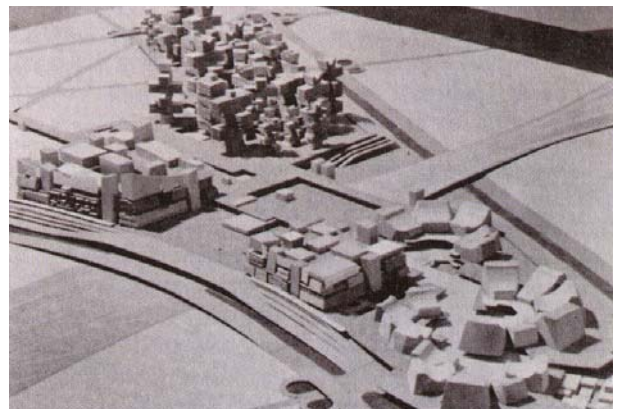
Isozaki, Clusters in the Air, Tokyo, 1960 - 62

Isozaki, City in the Air

Kurokawa, Helix City, 1961

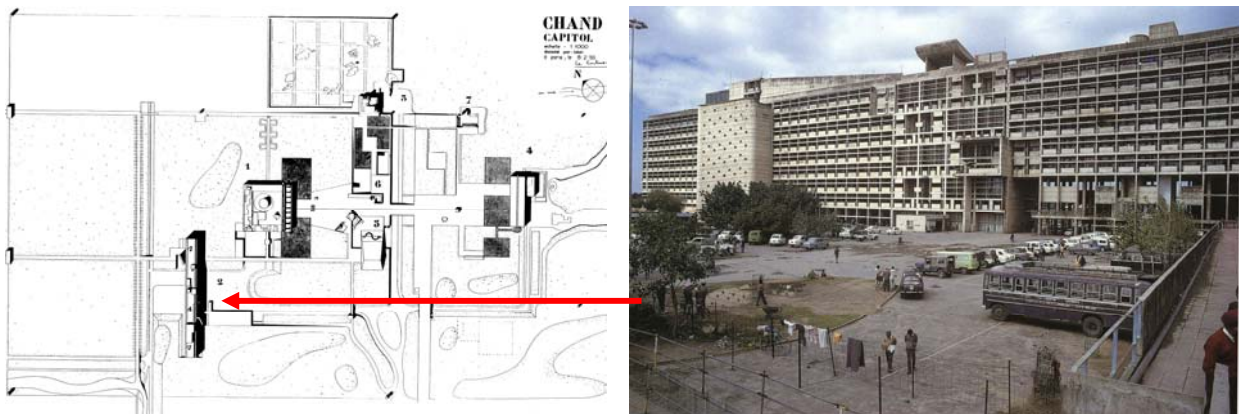

Maki, Shinjuku, Tokyo, urban study, 1960

In 1951 ontmoette Tange Le Corbusier tijdens de CIAM 8 in Hoddesdon bij Londen. Daar toonde Le Corbusier foto's van zijn maquette voor de bouw van Chandigarh¹ wat een voorbeeld werd voor de latere ideeën van Tange voor metabolistische gebouwen.

Atomic Memorial Museum, Hiroshima, 1949 – 55 Tange

Chandigarh, India, plattegrond van Capitol complex, rechts Secretariat, 1952 - 1958

Anders dan Maekawa heeft Kenzo Tange nooit buiten Japan gestudeerd. Zijn invloeden van westerse architectuur kwamen via Raymond en diverse publicaties. Zijn ideeën betreffende het metabolisme putte hij uit oude Taoistische dogma's over het universum. Het gaf deze nieuwe stroming zo wortels in het verleden. Deze vermenging van Japanse traditie en modernisme verwoordt hij in de publicatie over de belangrijke 17^e eeuwse keizerlijke villa Katsura in 1960. Hij beschreef deze klassieke villa vanuit deze modernistische standpunten waarbij hij veel aandacht schonk aan de verbinding tussen binnen- en buitenruimte.²

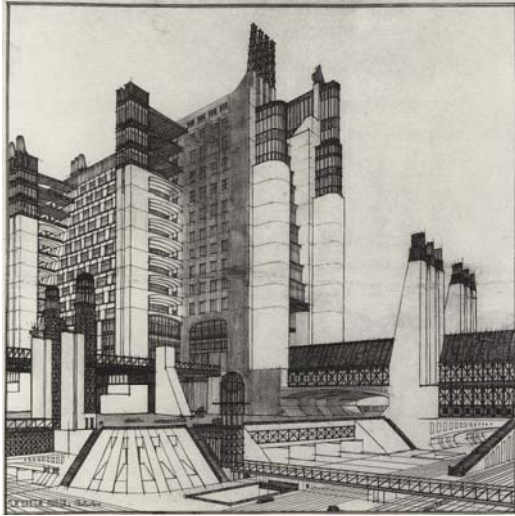
Het niet uitgevoerde Tokyo Bay project van Tange was een nieuwe kijk op de integratie van wonen, werken en transport, die al te zien was bij Antonio Sant'Elia. Deze laatste ontwierp onder de naam Città Nuova in 1914 een appartementencomplex met passages, een galerie en verkeersstromen op drie gescheiden niveaus: voetgangers, auto's en treinverkeer.³ Het idee van een stad in de baai van Tokyo kwam niet van Tange. In 1958 werd dit voorstel gedaan door Kyuro Kano, voorzitter van de 'Japan Housing Corporation'. Het waren Kikutake en Tange die deze ideeën verder uitwerkten. Tanges idee betrof een verbinding van het Central Business District aan de wal met wegen (18 kilometer in totaal) over het

¹ CIAM Volkshuisvesting Stedebouw, blz. 93 e.v. en The Making of a Modern Japanese Architecture, blz. 175 en 176

² Katsura Villa, blz. 9

³ Antonio Sant'Elia, Gezeichnete Architektur, blz. 33 t/m 35

water waaraan de wooncomplexen gekoppeld zouden worden.¹ Om meerdere redenen is dit project destijds niet doorgegaan: het was te grootschalig, te revolutionair en destijds waarschijnlijk technisch niet uitvoerbaar. In Kofu is, gebruikmakend van de ideeën voor het Tokyo Bay Project het Yamanishi Press and Radio Center in Kofu gebouwd (Tange 1967).

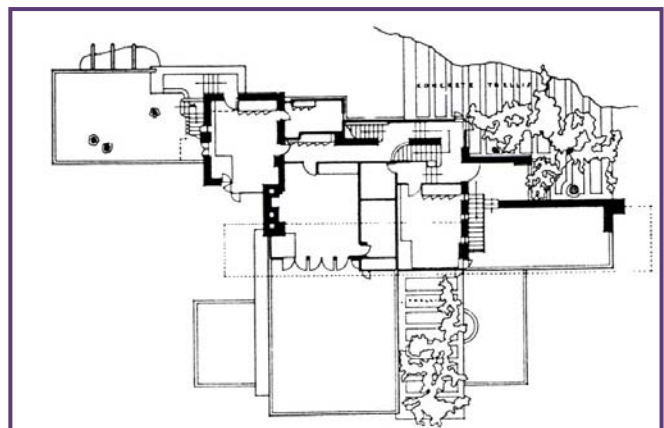
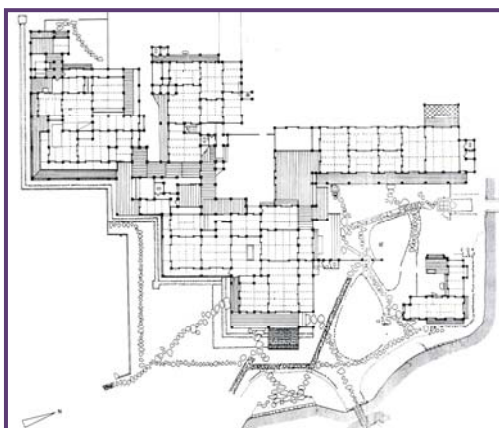
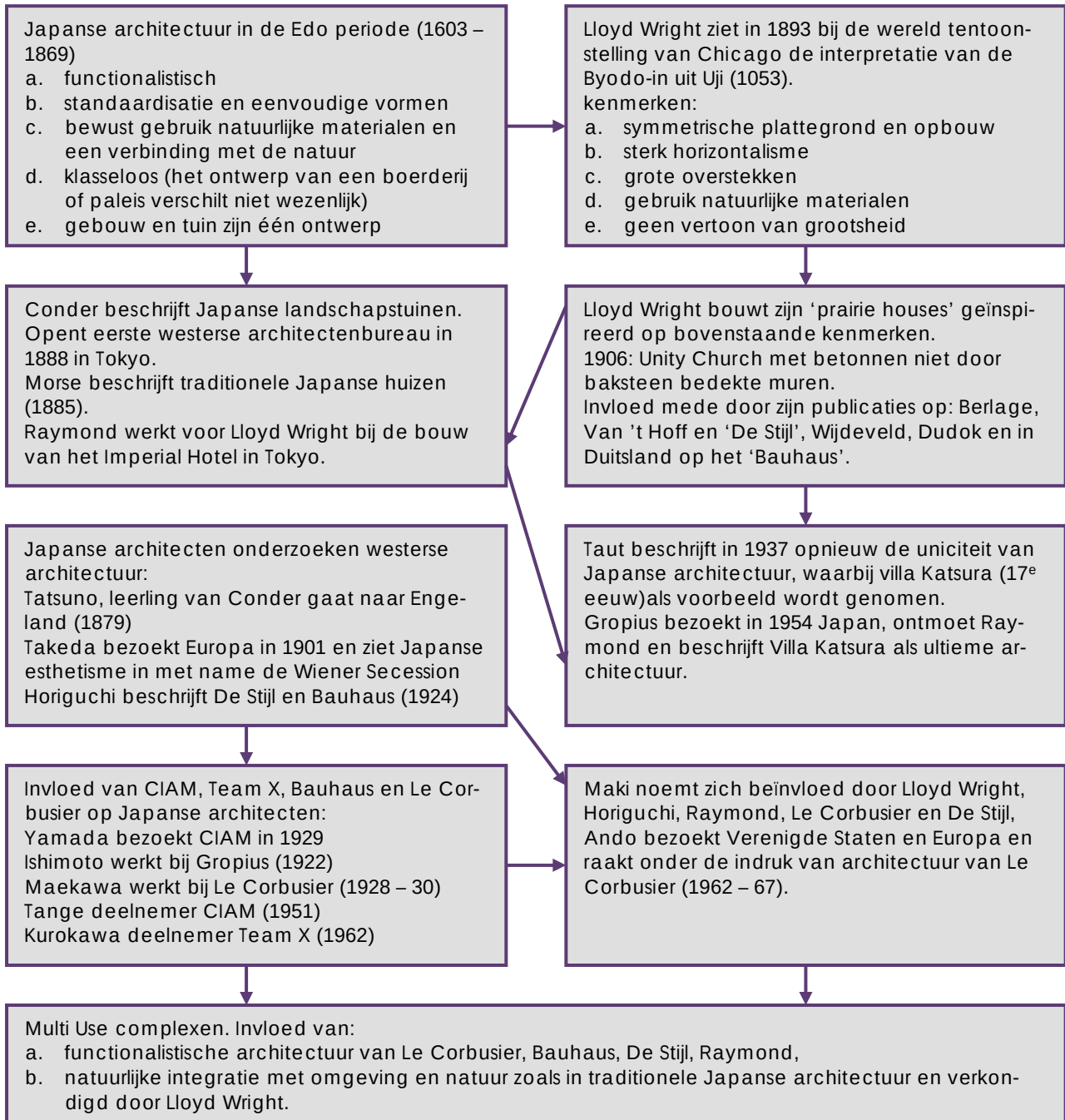

links: Città Nuova, A. Sant 'Elia 1914. Woonblok met zendmasten, galerie en drie verdiepingen voor gescheiden verkeersstromen, rechts: Yamanashi Press and Radio Center, Kofu, Tange 1964 - 67

Tange presenteerde zijn ideeën voor een nieuwe stad in 1959 bij de CIAM conferentie in Otterlo. Ook toonde hij 'Ideas for the Reorganisation of Tokyo City' van Kikutake. Op deze conferentie werd door een botsing van de oude met de jonge generatie architecten en stedenbouwers de CIAM opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam een nieuwe groep Team X, zeer ambitieus, maar met deels andere dogma's.

¹ Megastructure, blz. 45 t/m 57

6.19 Beïnvloeding van westerse architecten door Japan en Japanse architecten door het westen

links de plattegrond van de keizerlijke Villa Katsura in Kyoto uit de 17^e eeuw, rechts de plattegrond van Falling Water in Pennsylvania ontworpen door Frank Lloyd Wright, 1936 – 37.

7.0 De rol van architecten, stadsplanners en projectontwikkelaars

7.1 inleiding

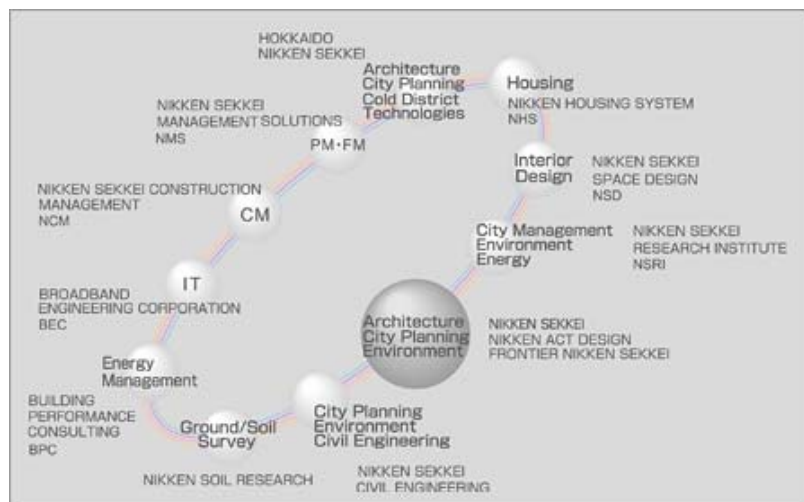
Meer dan 80% van de gebouwen in Japan wordt ontworpen door grote bouwbedrijven, zoals Nikken Sekkei, dat meer dan 1.900 mensen in dienst heeft. Slechts een klein percentage van de gebouwen wordt ontworpen door de kleine onafhankelijke architectenbureaus. Tijdens de jaren '80 was er voldoende ruimte voor deze onafhankelijke bureaus. Jonge, vaak onervaren architecten kregen enorme budgetten, waardoor gebruik gemaakt kon worden van kostbare materialen als marmer, graniet en RVS. Deze architecten zijn na het uiteenspannen van de zeepbel economie vaak weer afhankelijk van kleine opdrachten.¹

Toch bleef, met name in Tokyo, waar budgetten toch vaak enorm zijn, veel mogelijk. Sacchi schreef in 2004 ondanks de recessie destijds: "Tokyo, today more than ever, is an extraordinary – possible the most extraordinary – showcase of contemporary architecture, a capital of architecture".²

Het aantal zelfstandige architectenbureaus in Japan is beperkt. Deze bureaus zijn meest ook bescheiden van omvang. Op een enkel reeds lang gevestigd bureau na hebben zij niet meer dan 25 personen in dienst. Dit betekent dat bij gerenommeerde bureaus zoals dat van Tadao Ando wachtlijsten tot drie jaar kunnen zijn om een ontwerp te laten maken. Architecten als Ando en Maki verwijzen de opdrachtgever dan door naar vroegere werknemers, die nu zelfstandig zijn.³ De hieronder besproken bureaus begeleiden in principe de volledige bouw: vanaf aanbesteding tot en met de uitvoering. In niet-Japanse architectuurtijdschriften wordt weinig aandacht aan de architectuur van deze bureaus besteed. In de twee Japanse architectuurjaarboeken krijgen gebouwen van deze megabedrijven eenzelfde aandacht als die van kleine zelfstandige architecten.⁴

7.2 Nikken Sekkei

Het bedrijf Sumitomo begon in 1900 met een aparte afdeling constructie. In 1933 kwam hier een architecturafdeling bij. In 1970 veranderde de organisatie zijn naam in Nikken Sekkei Ltd. Met 1900 personeelsleden is Nikken Sekkei één van de grote onafhankelijke bureaus voor architectuur en stedenbouw met een adviesbureau op dit gebied. Het bedrijf heeft kantoren in de drie grote

Bovenstaand schema van het bedrijf Nikken Sekkei laat zien dat architectuur en stedenbouw wel het belangrijkste zijn maar een onderdeel vormen van veel meer activiteiten.

¹ In *Detail Japan* 日本, blz 11 - 12

² *Tokyo City and Architecture*, blz. 223

³ Capron, Jean-Luc, *Architectenbureaus: groot en klein*, in *A+*, 104 3/1989

⁴ Wanneer een externe architect wordt uitgenodigd staan de namen van het bouw bureau en de architect naast elkaar.

Japanse steden, Singapore, Seoul en Kuala Lumpur. Daarnaast heeft het bedrijf diverse bouwopdrachten gehad in het Midden Oosten en Afrika. In totaal is Nikken Sekkei werkzaam in ruim 40 landen. Het zijn meest grote opdrachten waar het bedrijf zich op richt: kantoren, regeringsgebouwen, onderwijsinstellingen, ziekenhuizen e.d. In het later besproken Saitama Shintoshin zijn de meeste gebouwen van hun hand. Meestal wordt de naam van de architect die het gebouw ontwerpt niet apart genoemd. Andersom komt wel voor: een architect maakt het ontwerp en Nikken Sekkei is vervolgens verantwoordelijk voor de uitvoering. Een voorbeeld daarvan is International Childrens Library (2002) in Tokyo waarvan de verbouwing ontworpen was door Tadao Ando.

Omdat Nikken Sekkei veel aandacht besteedt aan onderzoek zijn hun onderzoekscentra te vergelijken met die van westerse technische universiteiten.¹

7.3 Takenaka Corporation

“Our pursuit of people-friendliness, meaning universal architectural values such as symbiosis, peace of mind, happiness, growth and tradition, will remain unchanged. From this perspective, Takenaka Corporation continues to act dynamically and contribute to the creation of ideal communities and cities through innovative works of architecture”.²

De oprichter is Tobei Masataka een timmerman die in 1610 een bedrijf startte in de bouw van tempels in Nagoya. In 1873 werd begonnen met het bouwen van gebouwen in westerse stijl in en om Nagoya. In 1899 werd door de 14^e erfopvolger met de bouw van Mitsui Onohama Pakhuis het bedrijf officieel gesticht onder de naam Takenaka. Vanaf 1953 worden op verschillende plaatsen onderzoeksinstituten opgericht.

Tokyo Marunouchi, Meiji Life Insurance Building, 1934
architect: Shinichiro Okada, bouw Takenaka Corporation

Momenteel heeft het bedrijf 7.700 werknemers in dienst waaronder 2.700 architecten. Net als bij Nikken Sekkei worden vooral opdrachten uitgevoerd door architecten uit het eigen bureau. Daarnaast worden ook architecten met aansprekende namen van buiten aangezocht zoals Ricardo Bofill. Het hoofdkantoor bevindt zich momenteel in Osaka.

¹ Japanse universiteiten leiden over het algemeen vrij breed op. Specialiseren gebeurt bij het bedrijfsleven. Deze onderzoeksinstituten zijn bedoeld om eigen personeel bij te scholen en onderzoek te doen naar nieuwe technieken.

² Toichi Takenaka, President van Takenaka Corporation, www.takenaka.co.jp. Deze uitspraak zal door alle werknemers herkend en beaamd worden als onderdeel van de cooperate identity. Zie De Kaisha blz. 175 e.v. Vage Leuzen dwingen grote inspanningen af.

7.4 Kajima Corporation

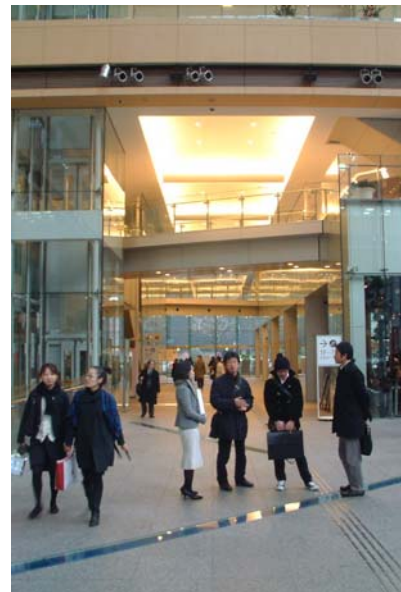
Een derde grote speler is Kajima Corporation. In 1840 start Iwaki Kajima een timmerbedrijf. Dit bedrijf is de voorganger van het in 1880 opgerichte bedrijf Kajima Corporation. Met name is dit bedrijf gespecialiseerd in constructie, waarbij zij ook weer de rol spelen van ontwerper, aannemer en uitvoerder. Het hoofdkantoor bevindt zich in Tokyo. In Japan zijn er ca. 11.000 werknemers werkzaam. Daarnaast heeft het bedrijf wereldwijd vestigingen. Behalve gebouwen ontwerpt het bedrijf ook infrastructurele constructies als dammen, bruggen, en tunnels en ook stadions. Ook beweegt het bedrijf zich ook op de vastgoedmarkt. Het bedrijf heeft, net als Takenaka Corporation, een vestiging in Nederland. Het Sony Center (2000) in Berlijn is één van de bekende gebouwen in Europa. In Tokyo is de Shiodome Media Tower, die later besproken wordt bij Sio Site, een belangrijk ontwerp.

“The foundation of successful projects begins here. Whether it is a new production facility in Japan or an elaborate real estate development project elsewhere in the world, the Kajima project team will provide the support needed, analyzing requirements and offering optimum solutions to get your project started smoothly and trouble-free”.¹

Kajima beroept zich erop voordat het ontwerpteam aan de slag gaat diepgaand onderzoek te doen betreffende het latere gebruik van het gebouw. Ook Kajima heeft sinds 1949 een eigen onderzoekscentrum gespecialiseerd in bouwtechnieken. De eerste wolkenkrabber van het naoorlogse Tokyo, het in 1965 voltooide Mitsui Kasumigaseki gebouw is een ontwerp van Kajima Corporation.

7.5 Mitsubishi Estate

Het eerste bedrijf van Mitsubishi (bete-kent 3 diamanten) was een scheepvaartbedrijf in Nagasaki. Na de opening van de grenzen van Japan in 1853 bestelde de Japanse regering twee Nederlandse stoomschepen. Op het tweede schip, een oorlogsschip met de naam “Japan”, bevond zich de scheepswerktuigbouwkundige H.Hardes². Hij kreeg opdracht om in Nagasaki een scheepsreparatie werkplaats te bouwen. Dat werd de basis van de in 1870 opgerichte Mitsubishi scheepswerf. Vervolgens richtte het bedrijf zich op tal van industrie-

Marunouchi Building, hoofdkantoor Mitsubishi Estate met winkelgebied op benedenverdiepingen.

en: de winning van steenkool, de bouw van vliegtuigen, oliewinning, staal, glas en ook als projectontwikkelaar en bankier. Mitsubishi was voor de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste bedrijf wat betreft overname van kennis van het westen en de opbouw van een zelfstandige Japanse industrie. Het was de grootste sôgô shôga (handels onderneming) van Japan.³ In 1874 vestigde het bedrijf zich in Tokyo. Onder

¹ bron: <http://www.kajima.co.jp/profile/overview/solutions.html>

² In een Japanse stroomversnelling, blz. 80

³ In het begin van de 20^e eeuw was handel en industrie in Japan voor het grootste deel in handen van vier familieclans: Mitsui, Mitsubishi, Sumimoto en Yasuda, samen *Zaibutsu* genoemd. De markt was officieel open voor anderen, maar deze bedrijven zorgden voor een in praktijk gesloten markt. The Chrysanthemum and the Sword, blz. 93

druk van de bezetter splitste het bedrijf zich in 1946 in 30 zelfstandige bedrijven. Deze bedrijven werken op verschillend gebied nog nauw samen en vormen met hun honderdduizenden personeelsleden nog steeds één van de belangrijkste machtsfactoren in Japan. Mitsubishi Estate is binnen dit cluster de belangrijkste projectontwikkelaar van Japan. Een groot deel van hun winsten wordt geïnvesteerd in Marunouchi.¹ Marunouchi betekent binnen de kasteelmuren. Het was oorspronkelijk een inham van de Baai van Tokyo. In de 16^e eeuw werd het gebied drooggelegd en kwamen er 24 villa's voor daimyo. Na de Meiji Restauratie (1868) kwam het gebied onder controle van de regering en werd het gebruikt voor parades van het leger. Toen het leger hier vertrok kocht Mitsubishi in 1890 het gebied. Mitsubishi bouwde hier vervolgens diverse kantoorgebouwen waar thans de verschillende ondernemingen van Mitsubishi hun hoofdkantoor hebben *Mitsubishi-ga-hara* (de velden van Mitsubishi). Het hoofdgebouw was Marunouchi Building uit 1923 ontworpen door Fuller Compagny uit Chicago. Met een vloeroppervlak van 60.000 m² verdeeld over acht verdiepingen was het destijds het grootste gebouw van Japan. Op de benedenverdieping was een winkelgebied aangelegd, de eerste maal dat kantoorruimte en winkels onder één dak waren gevestigd. Op het bestaande gebouw is door Mitsubishi Jisho Sekkei een kantorentoren gebouwd met een hoogte van 180 meter. De winkelfunctie is fors uitgebreid. Ook bij de omliggende gebouwen wordt bij renovatie door Mitsubishi hetzelfde idee toegepast: het 31 meter hoge gebouw wordt plint van een kantorentoren van ca. 180 meter hoog met een winkelfunctie en restaurants op de benedenverdiepingen. De gebouwen van Marunouchi hebben niet de veelzijdige gebruiksoptzet van de later besproken complexen, maar dienden met hun menging van functies en westerse uitstraling wel als voorbeeld. De plinten van de verschillende gebouwen aan het stationsplein vormen met het station een ensemble van gebouwen uit het eerste kwart van de 20^e eeuw. Op deze manier zijn zij een waardige entree naar het keizerlijk paleis.

¹ artikel: [Mitsubishi Estate grows strongly](#), International Herald Tribune, 7 september 2005.

8.0 De projecten

8.1 inleiding

De functie van openbare ruimte in Japan is een andere dan die in de westerse wereld. Nog steeds is de grootte van een woning in Tokyo 66% van een woning in New York.¹ Dit betekent dat een groot deel van het sociale leven van de Tokyoërs zich buitenshuis afspeelt. Het is bijvoorbeeld niet ongebruikelijk dat nieuwbouwappartementen zonder keuken worden afgeleverd, omdat thuis koken door bepaalde groepen mensen niet meer gedaan wordt. In Tokyo is een soort inhaalslag gaande om de totale hoeveelheid openbare ruimte, met name groen te vergroten. Bij elk groot nieuwbouwproject wordt ruim aandacht gegeven aan de inrichting van de bijbehorende openbare ruimte en ook bestaande complexen krijgen vaak perfect ingerichte openbare ruimtes op plaatsen waar aanvankelijk alleen parkeervoorzieningen waren. Het verbazingwekkende is echter, dat veel van deze op hoog niveau ingerichte openbare ruimtes maar weinig gebruikt worden en de ondergrondse winkel- en eetstraatjes ontzettend vol zijn.

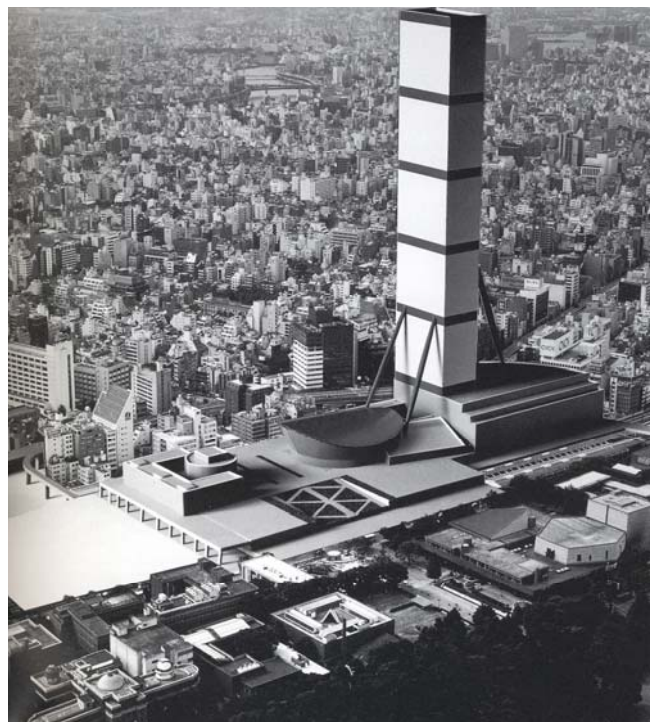
De buitenruimte wordt vaak op een postmoderne, Amerikaans kapitalistische manier vormgegeven, met allerlei neo moderne elementen, lantaarns, bankjes en dergelijke. Er is echter niemand die deze openbare ruimtes gebruikt. Deze ruimte lijkt alleen voor de status gemaakt te zijn.²

Toen midden jaren '90 de Japanse economie instortte, trok te staat zich grotendeels terug als opdrachtgever voor de bouw van grote projecten in Tokyo. Het laatste grote aanbestede project was Forum ontworpen door Rafael Viñoli en voltooid in 1996. De opdracht voor het volgende project, de herinrichting van het Ueno Station waartoe de opdracht voor het ontwerp in 1988 was gegeven aan Arata Isozaki en de voltooiing gepland was in 1999 werd afgeblazen.

JR Ueno Station Redevelopment, Isozaki, ontwerp 1988. De toren van ca. 300 meter hoog moest een warenhuis, een theater, een museum en een hotel bevatten.

Het kantorencentrum Yurakucho (Mitsubishi Estate) in Marunouchi verving de parkeerplaats voor een parkeergarage met een bovenliggend park.

¹ New Tokyo Life Style Think Zone, blz. 49

² Geuze, Adriaan, Dansen op de vulkaan, in Pantheon, januari 2000, blz. 17

8.2 De opvang van de toestroom van de bevolking naar Tokyo

De stadsuitbreiding van Tokyo vanaf de jaren '80 vond op twee manieren plaats:

- De bebouwing in de stad werd verdicht. Grond kwam vrij, nadat bedrijfsterreinen gesloten werden omdat nieuwe vestigingen in buitengebieden kwamen. Ook kwam grond vrij van in onbruik geraakte rangeerterreinen.
- Kleine kavels werden door projectontwikkelaars bij elkaar gevoegd om daar nieuwe stadscentra te situeren.

8.3 Vraag naar kantoorruimte

Binnen Tokyo is de vraag naar kantoorruimte afgelopen decennia enorm gestegen. Stond in 1978 nog 21 procent van het totaal vloeroppervlak van kantoorruimte leeg in 1986 was dit percentage gezakt tot 0,2%¹. Na het instorten van de economie steeg de leegstand naar 7,75% in 1995. Dit percentage werd opnieuw bereikt in 2003². Vervolgens na het economische herstel van de laatste jaren zakte de leegstand naar 5,51% in 2005³. Om een al te grote druk op de traditionele kantoorwijken te voorkomen stimuleerde de regering afgelopen decennia dat nieuwe gebieden bestemd zouden worden als kantoorgebied. Het eerste als zodanig ontwikkelde gebied is ten westen van station Shinjuku. Het goede voorbeeld werd door de stad gegeven door hier het nieuwe gemeentehuis te laten bouwen. De architect, Kenzo Tange (1912 – 2005) was overigens dezelfde die het vorige stadhuis gebouwd had in de zakenwijk Nihombashi, voltooid in 1957. Het nieuwe gemeentehuis in Shinjuku werd in 1991 voltooid en was toen met de hoogte van 243 meter het hoogste gebouw in Japan. In de jaren '90 was dit gebied een voorbeeld voor latere ontwikkelingsgebieden:

1. dankzij nieuwe technieken die bewegingen tijdens aardbevingen kunnen opvangen kon voor het eerst hoog gebouwd worden,
2. er was een strikte scheiding tussen de verschillende verkeersstromen: de voetgangers hebben overal hun eigen niveau. Dat geldt ook voor autoverkeer en openbaar vervoer,
3. er was in verhouding tot eerdere kantoorwijken veel aandacht voor openbaar groen,
4. alle kantoren waren makkelijk bereikbaar vanuit metrostations en Shinjuku station via ondergrondse voetpaden.

Wanneer dit gebied nu beoordeeld wordt, valt naast de nog steeds bijzondere aanleg op dat de wijk vrij eenzijdig is wat gebruik betreft. Het zijn meest kantoren en een enkel hotel⁴ aangevuld met enkele convenience stores. 's Avonds is de wijk uitgestorven. De esthetische architectuur en stadsplanning in een vrij strak grid maakt de wijk tot een onaantrekkelijk verblijfsgebied buiten kantoor tijd.

Tokyo Metropolitan Office, 1991, Kenzo Tange

¹ Emerging world cities in Pacific Asia, blz 132

² Asia Times, 8-2-2003

³ Bedrijven slanken in deze tijd af om zo sneller winstgevend te worden. Asia Pulse News, 8-4-'05

⁴ Het Keio Plaza Intercontinental Hotel was decor voor de film Lost in Translation, Sophia Coppola, 2003. Zij speelt met sommige scènes in op het onpersoonlijke van de wijk.

Andere gebieden die gestimuleerd werden als alternatieve kantoorcentra werden: Shibuya, Ikebukuro, Ueno, Osaki en Kinshicho. Zo moest de exorbitante stijging van de grondprijs in de belangrijkste kantoorwijken beteugeld worden. Deze vraag naar kantoorruimte zorgde er in de eerste helft van de jaren '90 voor dat grond voor woningbouw in Tokyo onbetaalbaar werd. Het instorten van de economie midden jaren '90 had als gevolg, dat de prijzen in het centrum van Tokyo voor grote groepen waar betaalbaar werden.

8.4 Consument gerichte stad

Tokyo werd niet alleen het centrum van Japans economische netwerk, maar ook waarschijnlijk de grootste consumentenmarkt ter wereld: een stadsgebied met ruim 35 miljoen mensen en een inkomen per gezin van ca. € 25.000 per jaar. Het is een grote bevolking die de laatste jaren een sterk veranderd koopgedrag heeft ontwikkeld. Tot midden jaren '80 werd door Japanners gespaard en dit gespaarde geld werd door investeringsmaatschappijen gestoken in de aanschaf van onroerend goed in met name Canada, de VS en Australië en overnames van bedrijven met klinkende namen zoals grote filmmaatschappijen in Hollywood. In Japan werd al sinds de ontwikkeling van de eigen industrie door de overheid reclame gemaakt voor de aanschaf van Japanse producten. Tijdens de recessie in de jaren '90 werd de bevolking door de regering gestimuleerd geld uit te geven om de eigen economie te steunen. In feite werd nu gevraagd om de besteden in plaats van te sparen.

Om toch maar eigen producten te kopen werd de import van buitenlandse producten vaak extra belast. Zo kost een import auto 30% extra aan belasting. Er heeft sindsdien een verandering in het consumptiepatroon plaatsgevonden. De verandering vertaalt zich in de komst van meer en grotere winkelcentra in Tokyo. Een ander argument voor een verhoudingsgewijs hoog koopgedrag in Tokyo is het bovengemiddelde opleidingsniveau van de bewoners.

De meeste inwoners van groter Tokyo werken in:

1. de ministeries en regering met daarbij alle buitenlandse vertegenwoordigingen
2. de financiële en economische markt met alle administratieve functies bij bank en verzekeringswezen
3. het uitgebreide transportsysteem,
4. de hightech industrie die gekomen is in plaats van de zware industrie,
5. de informatie technologie met alle service centra daaromheen,
6. onderwijs: veel universiteiten hebben de stad verlaten en hebben in de omliggende steden nieuwe gebouwen te betrekken, maar de belangrijkste universiteit, de Todai Universiteit, is nog steeds centraal in Tokyo gelegen.
7. alle landelijke kranten en nieuwszenders hebben hun hoofdvestiging in Tokyo.¹

Reclame voor de aanschaf van een Sharp radio. De reclame uit de jaren '50 toont dat een radio net als roken bij de moderne mens hoort.

¹ Emerging world cities in Pacific Asia, blz. 121

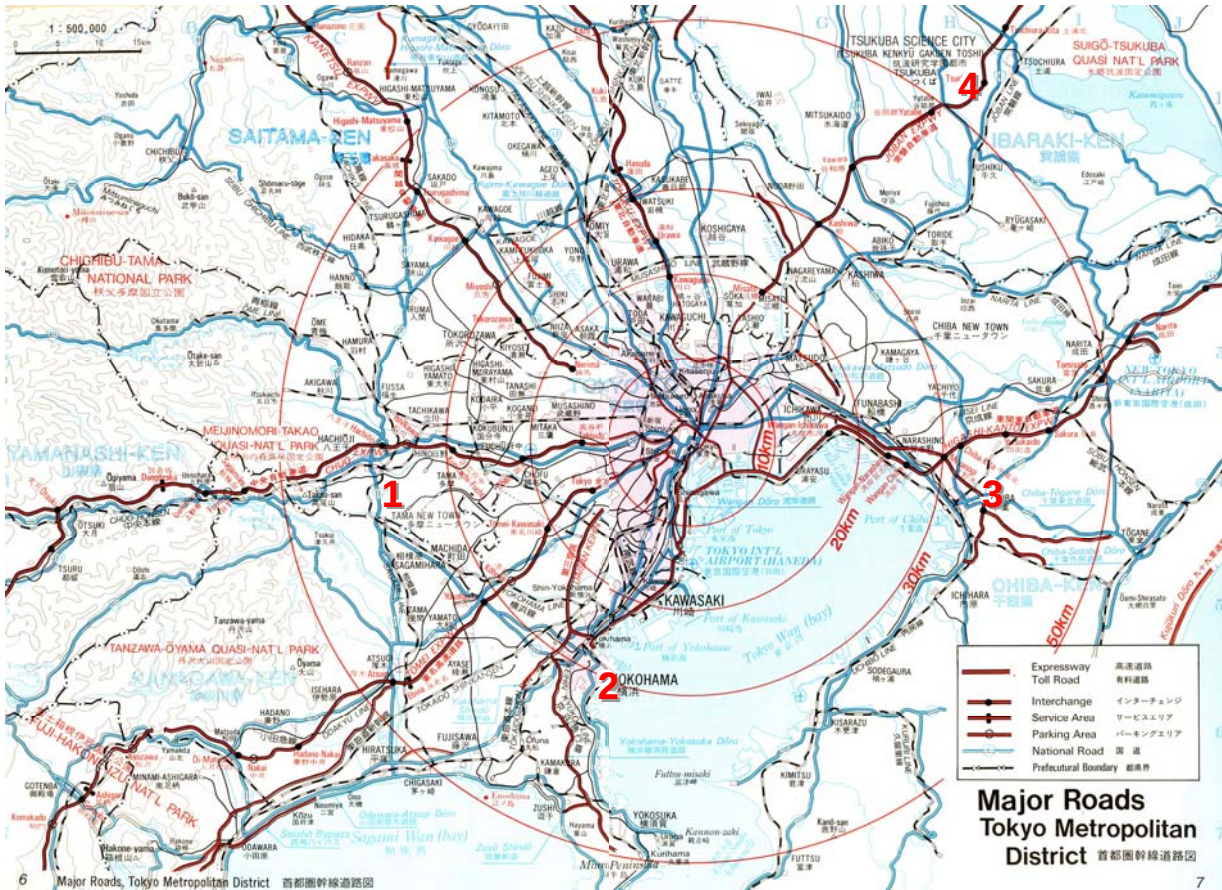
Maar vier van de besproken complexen zijn projecten waarbij bewust gestreefd is om wonen, werken, winkelen en cultuur te integreren. Dat zijn Yebisu Garden, Sio Site, Roppongi Hills en Tokyo Midtown. De andere besproken projecten verenigen wel verschillende functies in zich, maar zijn niet zo breed van opzet als de genoemde vier. Wel hebben alle projecten een scheiding van voetgangers en gemotoriseerd verkeer en hebben de winkels de beoogde allure. Alle besproken projecten zijn gebouwd bij een spoorwegstation (Saitama Shintoshin Station is speciaal voor dit project aangelegd aan een bestaande spoorlijn) of een metrostation.

Afgelopen jaren is veel land, dat eigendom was van de staat overgedragen aan projectontwikkelaars. Dit was met name het geval bij Sio Site (aanvankelijk eigendom van de staatsspoorwegen) en Roppongi waar het land deels eigendom was van het Ministerie van Defensie.¹ Doel is hiermee de enorme Japanse staatsschuld iets te verlagen.²

¹ Deels uit veiligheidsredenen wordt het Ministerie van Defensie verplaatst naar een locatie buiten de stad zonder omliggende bebouwen. Op de vrijgekomen locatie op Roppongi zal tussen 2012 en 2020 een nieuw Multi Use Complex gerealiseerd worden.

² Tokyo Inner City Project, blz. 24

8.5 Groeisteden rond Tokyo

1. Tama New Town
2. Yokohama Minato Mirai
3. Chiba
4. Tsukuba

Te zien is dat deze groeisteden alle op een afstand van ca. 30 tot 50 kilometer van het centrum van Tokyo gepland waren. Behalve Yokohama waren dit van oorsprong rurale gebieden.

Multi use projecten en andere besproken gebouwen in Tokyo

— Yamanote Line

- a. Spiral Building
- b. Hillside Terrace
- c. Mitsui Kasumigaseki Building
- d. Yebisu Garden Place
- e. Shinjuku Southern Terrace
- f. Shiodome – Sio Site
- g. Maronouchi Building
- h. Roppongi Hills
- i. Omotesando Hills
- j. Tokyo Midtown

8.6 Multi use complexen

De functies van Multi use complexen kunnen per project verschillen. Wanneer een bierbrouwerij opdrachtgever is, is het voor de hand liggend dat een gedeelte van het complex gebruikt wordt als hoofdkantoor en dat er ook nog een biermuseum gevestigd is (Yebisu Garden Place). Bij alle complexen is om financiële redenen het kantoorgedeelte altijd het belangrijkste. Winkels, theaters, parken, luxe publieke ruimtes en musea, zij zijn alle bedoeld om het complex aan te kleden. Het niveau van winkels e.d. bepaalt de allure van het complex en dus ook de huurprijs van de kantoren¹. Verder zijn de hoeveelheid woningen en het percentage van het gebied dat wordt ingericht als publieke ruimte bepalend voor de bouwhoogte en bouwoppervlak (Floor Area Ratio).

Het idee van gebouwen waar wonen, werken en recreëren verenigd wordt bestaat al lang en is zeker niet Japans. In Utrecht werden in 1968 de maquettes van plan Hoog Catharijne gepresenteerd waar winkelen, werken, wonen, recreëren en openbaar vervoer werden geïntegreerd.

Hoog Catharijne, Utrecht, station met multifunctioneel gebouw v.a. 1970 Mart van Schijndel, Koen van der Gaast e.a. de maquette toont een eerste opzet, die aangepast is uitgevoerd.

In 1969 werd in Chicago het John Hancock Center voltooid (Skidmore, Owings and Merrill). Het gebouw bevat 21 kantoorverdiepingen, 48 verdiepingen met appartementen, winkels een radio- en televisiestudio en restaurants en een parkeergarage van 11 verdiepingen. In feite is dit een voorloper van een Multi use complex met diverse functies in één gebouw. Marina City (Bertrand Goldberg Associates 1967) ook in Chicago herbergt in het oorspronkelijke gebouw naast appartementen, kantoren, een televisiestudio, restaurants, een theater, enige winkels en in beide torens 15 verdiepingen parkeer ruimte.²

Chicago, links John Hancock Center, SOM, 1969, rechts Marina City, Bertrand Goldberg, 1964 en 1967

¹ Richard van Rooij, Colliers Halifax Real Estate Consulting Tokyo tijdens de lezing "Developments in the Japanese real estate market", 6 februari 2006, Nederlandse Ambassade Tokyo.

² Bach, Ira, Chicago's Famous Buildings, blz. 59 en 146

Ook binnen het metabolisme waren veel ideeën over Multi use complexen. Aanvankelijk werd voornamelijk gesproken over de structuur van de gebouwen, maar het was met name Fumihiko Maki die zich boog over de inpassing van dergelijke gebouwen in bestaande stedelijke omgevingen en de functie ervan binnen het stedelijk landschap. Hij heeft zijn ideeën over een combinatie van werken, wonen en recreëren kunnen realiseren in Hillside Terrace. Dit zijn een aantal kleinschalige projecten in de wijk Daikanyama, Shibuya-ku. Het gebied is eigendom van een adellijke familie. Zij vreesde dat haar grondgebied ten prooi zou vallen aan de grootstedelijke ontwikkelingen van Tokyo: het ligt op een kilometer afstand van Shibuya, één der drukste winkel- en uitgaansgebieden van Tokyo. Om dit voor te zijn werd Maki gevraagd enige kleine complexen te realiseren, waar werken wonen en recreëren gecombineerd kon worden. Elk complex werd ontworpen rond een semi publieke ruimte. Er ontstonden pleintjes met een on-Japans intiem karakter. Het eerste complex dat verwezenlijkt werd is voltooid in 1969, fase zes, waarin hij ook zijn eigen architectenbureau vestigde, werd in 1999 opgeleverd.

Maki wilde bij het ontwerp van Hillside Terrace een intieme sfeer creëren, waarbij binnen- en buitenruimtes zoals in het verleden in elkaar overvloeien. Er moest een interactie komen tussen de gevel en de straat. Bij de eerste bouwphase (links op de plattegrond) waren de winkels nog aan de straat gesitueerd. De toenemende verkeersdruk maakte het noodzakelijk de volgende fasen winkels rond binnenplaatsen te creëren.

8.7 Multi Use Complexes in de satellietsteden rond Tokyo

Vanaf midden jaren '60 werden rond Tokyo enige satellietsteden ontwikkeld, die bedoeld waren om een deel van de bevolkingsgroei van Tokyo op te vangen. De organisatie van de steden was min of meer identiek: rond een station werd een centrum ontwikkeld, waar zich winkels, ziekenhuizen, scholen en kantoren bevonden. Daaromheen werden wijken met meest appartementencomplexen gesitueerd. Het *Senbiki Systeem*, deel van de New City Planning Law uit 1968 maakte het mogelijk van landbouwgrond bouwgrond te maken. Omdat alleen het centrum in één keer gepland werd, is duidelijk te zien dat uitbreidingswijken de vorm hebben van de oorspronkelijke landbouwkavels. Voor elk onteigend gebied werd een uniek plan ontwikkeld zonder al te veel samenhang met de omgeving.

Saitama Shintoshin. Rond het centrale gebied vindt nu stadsuitbreiding plaats tussen de oorspronkelijke bebouwing.

Alle satellietsteden hebben uiteindelijk hun eigen kenmerken gekregen die bepaald worden door het percentage kantoren en de verschillende amusementscentra. Yokohama, dat voor de uitbreiding al een miljeonenstad was met historische gebieden is een uitzondering. Het nieuwe centrum daar is gesitueerd tussen twee oude centra op de plaats waar zich vroeger scheepswerven bevonden. Alle nieuwe centra zijn gesitueerd tussen 30 en 50 kilometer van de Yamanote Line. Kennelijk is de afstand tot Tokyo te klein voor de nieuwe satellietsteden om zich tot zelfstandige steden met een eigen cultuur te ontwikkelen.

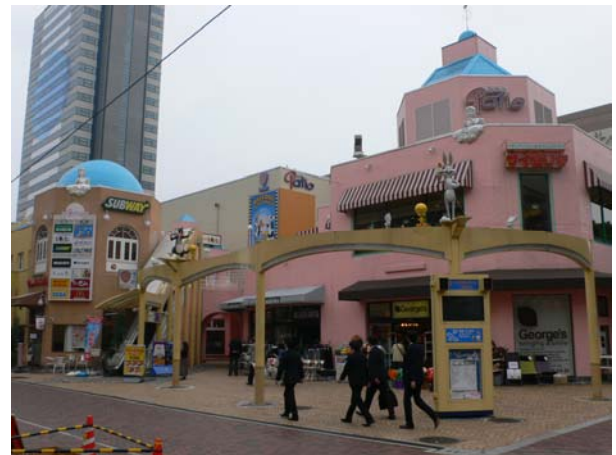
8.8 Tama

Eén van de eerste steden buiten het centrum was Tama New Town, een modelstad ten westen van Tokyo. De stad ontstond door het samenvoegen van Hachioji, Machida, Tama en Inagi. Met de bouw werd gestart in 1967. De eerste bewoners kwamen in 1971. De bouw werd gefinancierd door 'Tokyo Metropolitan Government' en de 'Housing and Urban Development Organisation' van de Japanse regering. Het ontwikkelde gebied is ongeveer 3.000 ha groot. Rond de verschillende stations werden commerciële en culturele centra ontwikkeld.

Het centrum van Tama. De cirkeltjes geven de verschillende themaparken en musea aan. Duidelijk is te zien dat de meeste bij stations gesitueerd zijn.

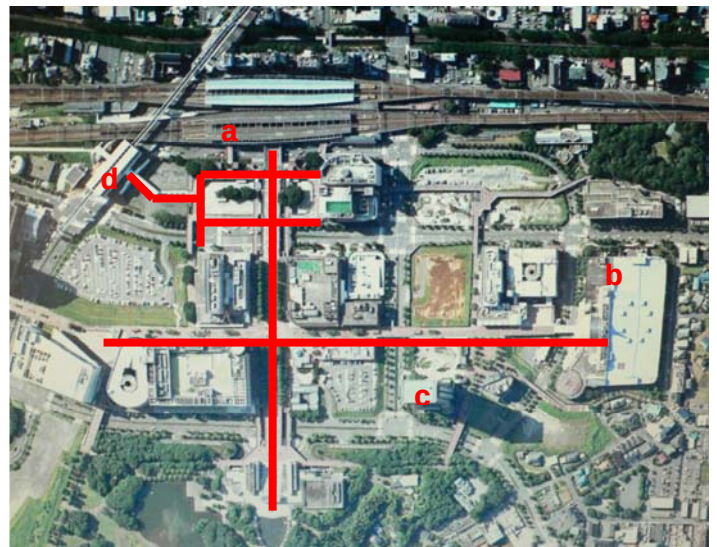
Het Tama Zoological Park werd in 1958 geopend. Verder bevindt zich er Sanrio Puroland, geopend in 1990, een sprookjespark rond de beeltenis van 'Hello Kitty' een op Nijntje lijkend stripfiguurtje met een grote populariteit in Japan. Alle amusementsparken zijn uitstekend te bereiken met de trein vanwege participatie van de particuliere spoorlijnen. De tijd heeft echter deze satellietstad ingehaald: was het in de jaren '70 en '80 een vriendelijke voorstad, nu is het stadscentrum saai en dood. Duidelijk is te zien dat met kleur getracht is het centrum een aantrekkelijker aanzien te geven. In 1998 is een monorail aangelegd naar Tachikawa. Deze is in 2000 verlengd tot een lijntje van 16 kilometer.

Stationsgebied Tama: warenhuizen, voetgangersgebieden, een hotel en sociale hoogbouw. De toren met de cirkel huisvest het cultureel centrum Benesse.

De ingang van Sanrio Puroland gelegen aan het eind van één der promenades.

- a. Tama Keio Station
 - b. Sanrio Puro Land
 - c. Benese Office met planetarium
 - d. Station Monorail
- rode lijnen betreffen de voetgangersgebieden

Momenteel telt Tama ruim 400.000 inwoners. Het is een stad zonder een historisch centrum kwa uitstraling te vergelijken met Lelystad. Alle functies voor een stad zijn aanwezig, maar een hart ontbreekt.¹ De trek van Tama naar Tokyo is een zorg voor het gemeentebestuur. Welgestelde ouderen en hoogopgeleiden jongeren

¹ Alle bezoeken aan Tama, op verschillende dagdelen door de week en in het weekend leverden eenzelfde beeld op: wat verveelde jongeren, enkele winkelenden en salarymen onderweg naar of van het werk.

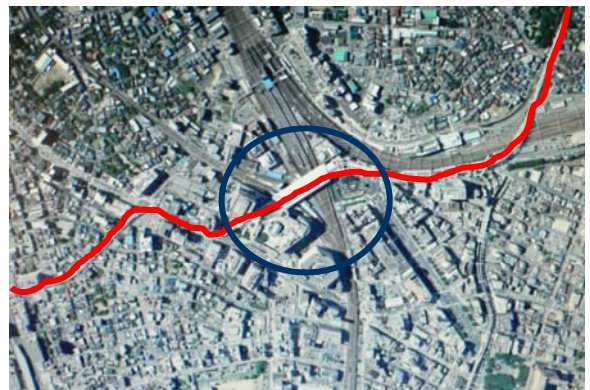
trekken naar Tokyo. De nieuwe generatie Japanners hangt ook niet meer zo aan wonen op de grond waar zij geboren zijn:

Increase of the mobility will weaken the demands to own the land, which will cause the competition among towns. The town that will provide the good and convenient living environment will gather many people who will want a high quality of life. Winners, consequently, can gain a lot of tax income by which they will improve the living environment. The opposite matters will happen to losers. Therefore, to attract people, the identity of each town should be established and maintained by both government and residents.¹

Tama New Town kent geen Multi Use Complex, zoals die later besproken worden. Het ontworpen gebied rond het station bestaat uit een voetgangersgebied dat verschillende gebouwen met elkaar verbindt die alle autonoom zijn.² De gebouwen vormen niet de harmonische eenheid waarnaar bij complexen ontworpen in de 21^e eeuw gestreefd wordt.

8.9 Chiba

Na de opening van vliegveld Narita circa 60 km buiten Tokyo, kwam het historische plaatsje Chiba halverwege de luchthaven en de stad te liggen. Door deze belangrijke ligging vestigden zich hier allerlei bedrijven die Tokyo verlieten vanwege de hoge grondprijs aldaar. De stad heeft inmiddels ca. 900.000 inwoners. Ook werd de door Maki ontworpen jaarbeurs, de Makuhari Messe in Chiba gevestigd. De stad maakte een snelle groei door en rond en over het station werd een groot Multi Use Complex gebouwd met stations voor verschillende spoorlijnen, kantoren, winkels en restaurants. Door de stad kwam een zweeftrein te rijden, hangend aan een betonnen band. Doordat het centrum deels uit het begin van de 20^e eeuw stamt en hier en daar nog oude huizen staan is het gebied minder dood als Tama New Town. Toch heeft het winkelcentrum weinig aantrekkingskracht. Ook hier ligt de aantrekkelijke metropool Tokyo te dichtbij om daarmee te kunnen concurreren.

Stationsgebied van Chiba met onder de kantoor torens een winkelgebied. De rode lijn geeft de loop van de zweeftrein aan.

Chiba tussen Tokyo en het internationale vliegveld Narita. De stad wordt visueel gedomineerd door het vervoersysteem van betonnen banden.

¹ Tokyo Inner City Project, blz. 25

² Wat opzet betreft is het centrum van Tama vergelijkbaar met de Lijnbaan in Rotterdam.

8.10 Yokohama, Kannai en Minato Mirai

Met een kleine vier miljoen inwoners is Yokohama één van de grotere steden van Japan. In 1858 was het de stad waar buitenlanders zich mochten vestigen om handel te drijven met Japan. Aan het eind van de 19e eeuw en begin van de 20e eeuw werden met name in het havengebied, dat aanvankelijk een moerassig en bijna onbewoonbaar gebied was westerse gebouwen neergezet. Een aantal gebouwen in de Amerikaanse Arts & Crafts Stijl en in Art Deco staan er nog steeds en geven het stadsdeel zijn karakteristieke uitstraling. Tussen deze wijk en de zee lagen allerlei havenfaciliteiten en scheepswerven. Hierdoor lag de stad in feite net als bijvoorbeeld Antwerpen met zijn rug naar het water. Toen vrijwel al deze faciliteiten en de laatste van de werven die hier waren gesloten werden, werd Rem Koolhaas aangetrokken om te kijken hoe de stad met de zee verbonden kon worden.¹ Inmiddels waren rond Yokohama al grote gebieden ontwikkeld als overloop van bewoners van Tokyo. Bewoners van Yokohama voelen zich omdat het een historisch centrum heeft veel meer verbonden met de stad, dan bewoners van Saitama, Tsukuba en Tama New Town. Terwijl winkelcentra in voornoemde gebieden op momenten dat het druk zou moeten zijn nauwelijks bezoekers trekken, is het in het nieuwe stadscentrum van Yokohama druk. Het gevolg is, dat hier zich ook winkels van de betere merken gevestigd hebben.

Kanagawa Prefectural Government, 1928

Het oude havengebied van Yokohama, rechts de pier ontworpen door FOA, links-boven het Multi Use Complex: Queen's Square.

Queen's Square, Yokohama, Nikken Sekkei + Mitsubishi Jishosho Sekkei, 1997

Kern van Yokohama is Queen's Square Yokohama uit 1997. Dit complex herbergt een groot winkelcentrum van drie verdiepingen met restaurants. Verder bevinden zich in het complex kantoren en een hotel. Via een loopbrug is het centrum verbonden met het Yokohama Art Museum.² Aansluitende appartementencomplexen zijn in 2007 opgeleverd.

¹ S.M.L.XL, blz 1211 e.v.

² Ontwerp Kenzo Tange Associates, 1989, bevat werken van o.a. Matisse en Dali.

8.11 Tsukuba

Tsukuba is oorspronkelijk opgezet als brainpark voor een technische universiteit. Rond het centrum zijn later voor universiteitsmedewerkers veel appartementencomplexen gebouwd. De bedoeling was dat het centrum een culturele spil van het gebied zou worden. Dit is echter niet gelukt. Het winkelcentrum wordt gedomineerd door eenzame moeders met kinderwagens. Zie voor verdere bespreking het hoofdstuk Tsukuba Civic Center Building, blz. 94.

8.12 Saitama

Saitama is nog volledig in ontwikkeling. Door een fusie van een aantal gemeenten en de bouw van een nieuw centrum rond het station Saitama Shintoshin is een nieuw woon-, winkel- en kantorengedebied ontstaan. Het lijkt, dat anders dan bij Tsukuba, Tama en Chiba zich hier een eigenheid ontwikkelt. Echter, cultureel Tokyo ligt op 20 minuten van Saitama en zal altijd een overheersende magneetfunctie houden. Zie voor verdere bespreking het hoofdstuk Saitama Shintoshin, blz. 113.

8.13 De keuze van de besproken complexen

Er is nogal een verschil tussen de complexen, die besproken worden. Spiral Building en Omotesando Hills zijn twee gebouwen die meerdere functies in zich hebben. In verhouding tot de andere besproken complexen zijn zij zeer bescheiden in omvang. Dat deze gebouwen toch besproken worden is omdat de architect van Spiral Building, Maki, in dit ene gebouw het gedachtengoed van een Multi use complex, zij het op een compacte wijze, uitdraagt. Omotesando Hills ontworpen door Tadao Ando en opgeleverd in 2006 heeft de meeste functies die andere complexen ook hebben in zich: winkelen, wonen, cultuur (galeries) en parkeren. Het mist echter een uitgebreid kantoren gedeelte. Terwijl bij de andere complexen de huurprijs van de kantoren bepalend is voor de winstgevendheid van het totale project is dat bij Omotesando Hills de huurprijs per m² van de winkels.

De andere besproken complexen bestaan uit meerdere gebouwen die soms door één soms door meerdere architecten ontworpen zijn, maar die altijd als ensemble gecreëerd zijn. Deze samenhang is meestal evident. Tsukuba heeft bijvoorbeeld één architectuurtaal. Soms is de samenhang moeilijk waarneembaar, zoals bij Yebisu Garden, waar een Duitse bierhal, een Frans kasteel en modernistisch hoogbouw gecombineerd worden. De volgorde van de besproken complexen wordt bepaald door de datum van oplevering van het grootste deel van het totaal.

9 Tsukuba Civic Center Building

opdrachtgeving:	Housing and Urban Development Corporation
situering:	1-1364-1, Azuma Tsukuba-city, Ibaraki
programma:	hotel, concertzaal, winkels, kantoren, informatiecentrum
ontwerp:	Arata Isozaki & Associates
bouw:	1979 – 1983
totaal gebied:	31.053 m ²
bebouwd gebied:	10.890 m ²
bereikbaarheid:	bij oplevering per bus, sinds 2005 met lightrail vanuit Akihabara een station aan de Yamanote ringlijn
parkeergelegenheid:	Naastgelegen parkeergarage van 6 verdiepingen voor 1.036 auto's

De opdracht

In 1961 werd door de Japanse regering het besluit genomen om buiten Tokyo een centrum te bouwen voor overheidsgebouwen en onderzoekscentra. In 1963 werd gekozen voor het gebied rond Tsukuba waar naast universitaire onderzoekscentra ook woningbouw zou plaatsvinden. In 1966 werd door de regering besloten dat de zes steden en dorpen in de omgeving samen één stad zouden vormen. Besloten werd tussen de verschillende gemeentes een nieuw centrum te creëren. De verschillende delen van dit centrum moesten via voetgangersbruggen bereikbaar zijn. Het moest een groot centraal plein hebben. Hiervoor werd een prijsvraag uitgeschreven. Uit de 13 inzendingen werd het ontwerp van Arata Isozaki gekozen.

De situering

Tsukuba ligt ongeveer 60 kilometer ten noordoosten van Tokyo. Van oorsprong was het een kleine platte-landsgemeente. In de jaren '60 en '70 kwamen er ruim 40 universiteiten en onderzoeksinstituten, alle op het gebied van techniek. De meeste werden verplaatst van Tokyo naar Tsukuba. Deze Academische campus werd Tsukuba Kenkyu Gakuen Toshi genoemd (Tsukuba Academic New Town). De gemeente groeide snel tot 200.000 inwoners. Omdat in feite een geheel nieuwe stad werd gecreëerd was er veel aandacht voor groen. Er zijn 141 parken aangelegd alle volgens een ander ontwerp. Tevens was de mogelijkheid om de onderzoekscentra in een zeer groot gebied te situeren: 2700 ha, dat is een even groot gebied als Tokyo binnen de Yamanote Line. Op deze campus werken ruim 19.000 onderzoekers, dat is

Tsukuba Science City is gesitueerd in een betrekkelijk leeg gebied. Het wit geeft het district Ibaraki aan, waar Tsukuba centraal in ligt.

Linksvoor het hotel, daarachter een overdekte straat met restaurants. Het blok achter bevat de concertzaal, winkels en kantoren en het gemeentelijk informatiecentrum.

ca. 40% van het totaal aantal onderzoekers in Japan.¹ Toen de stad min of meer af was, werd in 1985 een EXPO georganiseerd. Dit terrein werd na afloop een permanent expositiecentrum op het gebied van geavanceerde technologie. Tsukuba was alleen bereikbaar over de weg. In 1981 werd de Joban Expressway geopend. Toch was de stad, mede door de matige infrastructuur van Tokyo op het gebied van wegvervoer moeilijk bereikbaar. In een land waar de trein het belangrijkste transportmiddel is was dit oorzaak, dat ondanks alle stimulans van de regering het een dode stad bleef. In 2005 is een directe lijn van Tokyo naar Tsukuba geopend met een station onder het nieuwe stadscentrum. Deze Tsukuba Line heeft als beginpunt Akihabara Station aan de Yamanote Line.

De architect

Arata Isozaki werd geboren in 1931 in Oita op het zuidelijk eiland Kyushu. Hij studeerde aan de Universiteit van Tokyo af in 1954 en werkte tot 1963 bij het bureau van Kenzo Tange. Hoewel gevormd in de stijl van het metabolisme ging hij als zelfstandig architect snel zijn eigen weg. Het is moeilijk hem in één stroming binnen het postmodernisme in te delen. Zijn leermeester Tange zei over hem: “Isozaki heeft niet slechts één, maar vele repertoires tot zijn beschikking”. In deze periode greep Isozaki nog niet terug op traditionele Japanse architectuur.² Isozaki had, voor hij de prijsvraag voor deze opdracht won, naam gemaakt met het ontwerp van gebouwen met semi openbare functies met name op zijn geboorteiland Kyushu. Hij kreeg door zijn gebruik van klassieke elementen uit de westerse architectuurgeschiedenis de naam: Japan's best-known Post-Modernist architect.³

With Isozaki the need to explore the role of Western tradition in modern Japanese architecture has become a near obsession. He tries to use Western Classicism as a closed condition of established formal meanings, which he introduces into the Japanese context as "quotation" for emphasis. Rather than trying to rediscover the origins of Modernist architecture in the spatial concepts of traditional Japanese building, as Gropius and others did in the 1950s, Isozaki has concentrated on Platonic solids, assembling them as did one of his heroes, Ledoux, disregarding the traditional hierarchies so that each part of a building stands independently in relation to the other elements.⁴

Ingang naar winkels en restaurants beneden en concertzaal boven. Het tympaan is een aanwijzing dat zich hier de entree bevindt.

¹ gegevens van: www.city.tsukuba.ibaraki.jp

² Arata Isozaki Architecture 1960 – 1990, blz. 20, 148 t/m 163

³ Modern Classicism, blz. 94

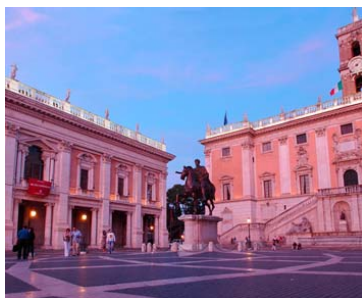
⁴ Modern Classicism, blz. 94

Het ontwerp had in de architectuurtijdschriften een zeer goede kritiek en mede daardoor kreeg Isozaki in 1982 een vervolgopdracht van de gemeente Tsukuba: het ontwerp van het Gemeente Museum, voltooid in 1986. Ook hier maakt Isozaki gebruik van diverse verwijzingen naar de westerse architectuurgeschiedenis. Klotz schrijft hierover dat midden jaren '80 grotere postmoderne gebouwen ontwikkeld worden. Naast Isozaki's werk in Tsukuba noemt hij onder andere: Hans Hollein (Museum Mönchengladbach), Hans Stirling (Museum Stuttgart) Richard Meier met diverse gebouwen in de Verenigde Staten en Rafael Moneo met diverse gebouwen in Spanje.²

Isozaki, Gemeente Museum Tsukuba, 1986

de architectuur

links en midden Campidoglio Rome, Michelangelo v.a. 1563, rechts maquette van Tsukuba Civic Center

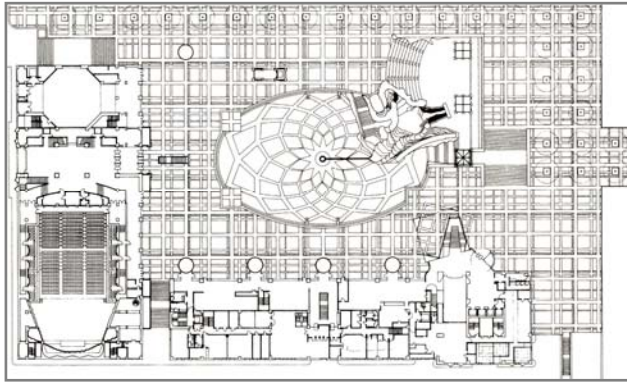
Arata Isozaki situeerde de gebouwen in een L-vorm. De ruimte die de L openlaat is een zeer vrije interpretatie op Michelangelo's Campidoglio in Rome. Het verschil tussen Campidoglio en Civic Center is dat Isozaki het plein hol maakt en in plaats van het oorspronkelijk gebolde plein. Centraal in het plein van Michelangelo staat een standbeeld, centraal in het plein van Isozaki is het afvoerputje voor water komend van de rotstuijn.

Zoals in de Italiaanse renaissance bij palazzogevels gebruikelijk was, koos Isozaki voor de beneden verdieping aan de buitenzijde van het complex voor ruw steen (rustica). Ook de wand achter de vijver en zelfs in de concertzaal gebruikte hij dit idee. Jon Jerde heeft dit gebruik van ruw steen in de benedenverdiepingen van Sio Site en Roppongi Hills eveneens toegepast.

Rustica aan de onderzijde van concertzaal binnen en aan de buitenzijde van Tsukuba Civic Center.

² The History of Postmodern Architecture, blz. 425

Een Japanse rotstuin met een rustica muur domineert het plein in plaats van een standbeeld. Alleen het patroon van de bestrating van Campidoglio is overgenomen.

Isozaki zelf zegt hierover:

As it is an urban scheme, rustication is applied to the base wall. As the construction site is located in a stone-quarrying district, the use of stone was naturally required. Moreover, as Tsukuba Civic Center is a complex of this town I decided to introduce architectural motifs of urban context. Since rustication and pure geometric form are also major features of the Barrier's it is natural that a remarkable resemblance to Ledoux is seen in my scheme.²

De gebouwen zijn bekleed met natuurstenen tegels deels als rustica bij de eerste drie verdiepingen en keramiek tegels en aluminium platen op de hoger gelegen verdiepingen. Alle gebouwdelen hebben doosvormen, het hotel is afgedekt met een flauw gebogen dak. Met pilasters en timpananen wordt gespeeld, zonder dat zij van constructieve waarde zijn.

Het Okura hotel voor en na de aardbeving. Rechts tekening van de architect zoals het complex eruit zou kunnen zien na een zware aardbeving.

² Modern Classicism, blz. 94

Appreciatie

Recreatief heeft Tsukuba Civic Center weinig te bieden. Naast Tsukuba Center Building ligt nog een winkelcentrum maar ook dat heeft niets meer dan een gemiddeld winkelcentrum in een buitenwijk of provinciestad. Het gevolg was, dat ondanks de hoge appreciatie van dit centrum: 'It has become one of the most significant statements in contemporary architecture'¹, het van begin af aan alleen bezocht werd tijdens congressen. Het centrum heeft momenteel te weinig te bieden aan bezoekers. Daardoor leeft het niet, ondanks de snelle verbinding nu met Tokyo. Daarbij is het complex een 'Fremdcörper' in de prefectuur Ibaraki, maar ook in de Japanse cultuurgeschiedenis. Het plein wordt aan twee zijden begrensd door het Tsukuba Civic Center Building. De derde wand wordt gevormd door een winkelcentrum 'Creo' dat zich niet opent naar het plein maar naar de andere winkelgebieden.

Het Tsukuba Center Building ligt in het rode vierkant. De voetgangersgebieden zijn in geel. De blauwe gebouwen links vormen een winkelcentrum. Tsukuba Center Building ligt aan de rand en vormt zo niet het beoogde centrum.

Zegt Isozaki in 2006 over zijn ontwerp:

'When, [...] in 1983, I designed the Tsukuba Center Building and its plaza as the hub of Tsukuba Academic New Town, I discovered that all the by-laws governing the facility were legal fictions. The site of the new town had never corresponded to any town or village. The place had no history, no memory. There was no compelling reason why the institutions of the university and its research center should move there. The choice was almost arbitrary. If there were a purpose, it must have been to eliminate the population pressure on Tokyo by creating an overflow zone in this vicinity. The planning methods adopted at Tsukuba consisted of little more than zoning and reapportionment: versions of the most characteristic and commonplace zoning regulations in use in the West for urban and suburban redevelopment. Nevertheless, our bureaucrats had also introduced certain of the ideas developed by leading modern architects from CIAM to Team X, including the aforementioned center with its diminutive plaza and network of pedestrian decks. This project not only served to divide pedestrians from traffic, but also designated an urban space solely for pedestrian use. The Western notion of the plaza, transformed by a certain neohumanism, reappeared here as model for a 'future city.' This idea was Western in origin through and through, and quite fictional in the immediate cultural contest at Tsukuba'.²

Alles wat mis zou kunnen gaan bij het creëren van dit centrum is in feite mis gegaan:

- a. Bijzondere architectuur toont hier geen meerwaarde te geven aan de functie van het gebouw.
Tsukuba Science Center werd om twee redenen gebouwd: als wetenschappelijk onderzoekscentrum voor techniek op universitair niveau en als overloop voor de steeds voller wordende stad

¹ Contemporary architecture of Japan 1958 – 1984, blz. 202

² Japan-ness in Architecture, blz. 73 t/m 74

Tokyo. Nu de bevolking van Japan afneemt en de trek naar Tokyo desondanks blijft groeien hebben dit soort satellietsteden geen aantrekkingskracht meer.

- b. Na voltooiing van het centrum was de bereikbaarheid met het openbaar slecht. De verwachte groei bleef daardoor uit. Nu sinds 2005 Tsukuba verbonden is met Tokyo met een trein is het alleen maar makkelijker geworden om voor cultuur, kunst en winkelen naar Tokyo te gaan.
- c. Omdat de nieuwe winkels zoals Shopping Center 'Creo' zich niet openen naar Tsukuba Civic Center is het geen deel geworden van het beoogde stadscentrum.

Sterke punten

- Een zeer bijzonder ontwerp van Isozaki waarbij theaterzalen, congresruimtes, winkels, restaurants en een hotel rond een bijzonder ingericht plein ontworpen zijn,
- Sinds 2005 een zeer goede bereikbaarheid met de trein vanuit Tokyo.

Zwakke punten

- Er is geen 'marche' naar het gebied. In plaats van in het hart van het centrum van Tsukuba ligt het complex aan de rand,
- Het is vrijwel altijd doodstil op het plein mede omdat de intimiteit, die Italiaanse voorbeelden wel hebben, ontbreekt,
- de gebouwen om het plein zijn te laag om enige intimiteit te geven,
- Het winkelgebied ligt verscholen achter een mooi vormgegeven façade maar nodigt niet uit tot bezoek.

Tsukuba plein en binnengebied rond lunchtijd

10 Spiral Building

opdrachtgever:	Wacoal Compagny
situering:	5 – 6 – 23 Minamiaoyama 5-chome, Minato-ku
programma:	winkels, restaurants, een galerie, kantoren, verga- derruimtes en een woning
ontwerp:	Fumihiko Maki and Associ- ates
bouw:	1983 – 1985
totaal gebied:	1.733 m ²
bebouwd gebied:	1.462 m ²
bereikbaarheid:	ca. 25 meter van metro- ingang Omotesando
parkeergelegenheid:	geen, naast Spiral is een parkeergarage gesitueerd.

De opdracht

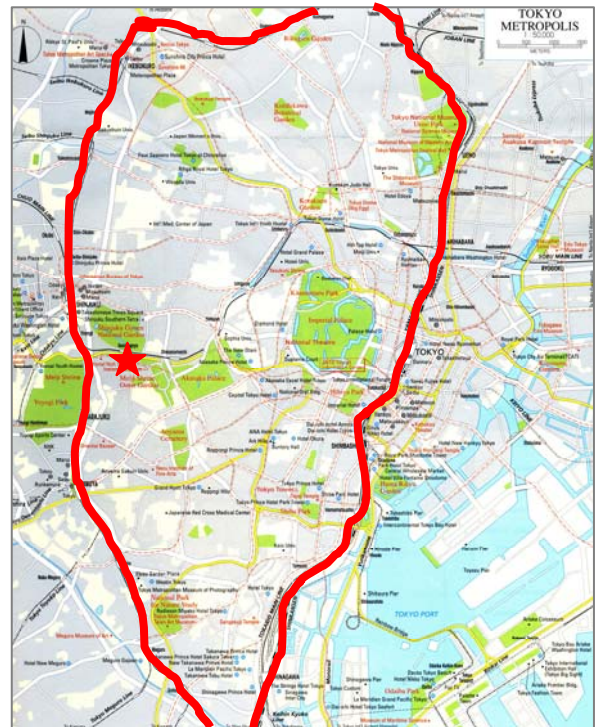
De opdrachtgever voor het gebouw was Wacoal, een kledingfabrikant. Hij wilde van het gebouw een culturele ontmoetingsplaats maken en tevens de naamsbekendheid van zijn bedrijf versterken.¹ De opdrachtgever had voor zichzelf een penthouse op de bovenste verdieping bedacht.

De situering

Vanaf de jaren '70 van de 20e eeuw is de omgeving van Omotesando het belangrijkste centrum op het gebied van mode en design in Tokyo. Aanvankelijk waren hier de belangrijkste couturiers van Japan gevestigd. Hanae Mori en Issey Miyake hebben hier bijvoorbeeld hun hoofdvestinging. Momenteel komen hier steeds meer winkels van wereldmerken als Prada, Benetton en Louis Vuitton.

De architect

Fumihiko Maki (1928) studeerde architectuur aan de Tokyo Universiteit. Vervolgens vertrok hij naar de Verenigde Staten, waar hij promoveerde aan de Universiteit van Harvard. Daarna werd hij professor aan voornoemde universiteit. In 1965 keerde hij terug naar Tokyo waar hij een eigen bureau begon. In de periode 1979 – 1989 was hij professor aan de Tokyo Universiteit. Zijn belangrijkste prijs is de prestigieuze Pritzker Price, die hij in 1993 ontving. Anders dan veel andere Japanse architecten die pas tijdens hun studie naar Tokyo kwamen is Maki geboren en getogen in Tokyo. Dit betekent niet alleen dat hij de stad van binnenuit kent, maar ook een stadsmens is.

¹ Tokyo Project, blz. 137

Als één van de eerste Japanse architecten trachtte hij in zijn gebouwen het concept ruimte te laten prevaleren boven de vorm:

'In the initial stage of design, I do not think of the building in question as something with a clear form. I think of it in stead as a 'spatial entity' (kukantai). By a spatial entity I mean a space wrapped in a closed, curved surface. In my mind, the closed, curved surface is still elastic like rubber, and the spatial entity has not yet crystallized into something definite. It is the first task of design to determine the extent and character with which the enclosed space is to be endowed. I follow this procedure because I want to arrive at the final form, not merely through manipulation from the outside, but through expansion and contraction from the inside as well.'¹

Een gebouw wordt op deze wijze het resultaat van de plaats waar het gesitueerd dient te worden en de functie die het zal krijgen. Maki zoekt naar de relatie en verschillen tussen de verschillende bebouwde gebieden in steden. In zijn architectuur zoekt hij aansluiting bij de bestaande bebouwing zowel wat betreft de vorm als hoe het te gebruiken is.

'Historically, Maki's work demonstrates the evolution of his perception and position regarding appropriate spatial marks, paths and envelopes, which are responsive to the conditions and needs of the particular circumstances. These spatial elements also reveal his broad concerns, and propose remedies for situations beyond those specific to the individual buildings.'²

Toen Maki in 1960 deel uitmaakte van TEAM X in ageerde hij tegen één van de thema's tijdens de bijeenkomst in Bagnols-sur-Cèze: 'The creation of a new habitat which should be integrated into an existing urban and regional structure'.³ Maki vindt dat tijdens deze bijeenkomst teveel wordt gesproken over megastucturen bedoeld om veel mensen te huisvesten en te weinig wordt gekeken naar de situering binnen het stadslandschap. Dit bracht hem ertoe om een pamflet te schrijven: *Investigations in Collective Form*. De ruwe versie stuurde hij naar de deelnemers van de bijeenkomst van TEAM X. Hij kreeg vervolgens adviezen van onder andere Jaap Bakema, Walter Gropius en Kevin Lynch. Kern van zijn schrijven betrof het bestuderen van de rol van architectuur in de relatie tussen stad en architectuur die hij onvoldoende benadrukt zag tijdens de conferentie.⁴

Een schets van Maki gepubliceerd in Movement Systems in the City, 1965. Binnen het metabolisme van Maki was een sterke integratie van verkeer en verschillende functies van een gebouw. Dit voorbeeld van een voetgangersstraat in een winkelgebied had een tekening kunnen zijn voor het voetgangersgebied van Tokyo Midtown.

¹ Fumihiko Maki, Space, Image and Materiality, in The Japan Architect, Fumihiko Maki, blz. 4

² The Architecture of Fumihiko Maki, blz. 17

³ TEAM 10 1953 – 81, blz. 84

⁴ Fumihiko Maki, An Introductory Chapter, in The Japan Architect, Fumihiko Maki, blz. 249

Het zoeken naar die vorm voor de stad gebaseerd op eenheid verlaat hij na terugkeer in Tokyo en hij creëert met Spiral Building een eigen wereld binnen de stedelijke context. Jean Louis Cohen schrijft daarover:

'If one compares him to some of his Japanese contemporaries, the fact that Maki has confronted an extremely wide range of programs since the mid 1980's is an indication of his capacity to define his own space of professional activity. Maki's space is broader than Tadao Ando's, so narrowly connected with fashion, but is more selective than Kisho Kurokawa's, and more anchored in the city than Arata Isozaki. Maki works in the space of collective programs for the post-industrial age, programs devoted to science, to education or exchange, as well as the less visible space of transformations of the metropolitan landscape. Maki has been able to interpret the urban issues that are at stake in many of these new territories and to define his own path with equal spatial precision in an extraordinarily broad band of scales. Despite this variation of scales, Maki's procedure is conceptually controlled by his analytic sketches, a collection of which were published in 1989 under the title Fragmentary Figures, and this procedure can be traced back to three axes of coordinates'.¹

Er zijn verschillende redenen waar om de gebouwen van Maki zo tot de verbeelding spreken: in een stad waarbij het binnen de architectuur het grote gebaar en design om het design zo vaak enig doel lijkt te zijn is een gebouw als Spiral een verademing. In de gevelwand valt het alleen op bij nadere bestudering. Schuin tegenover Spiral staat een kolos met zuilen en timpanen ontworpen door Ricardo Bofill. Terwijl Spiral zich naadloos voegt in de architectuur van de omgeving en toch een volledig eigen gezicht heeft, is het uit 1999 daterende 'Meiji Seimei Aoyama Paracio' van Bofill een gebouw dat op geen enkele wijze aansluit bij de bestaande architectuur en de identiteit van een straat die van oorsprong de toegangsweg tot een shinto heiligdom is.

Meiji Seimei Aoyama Paracio, Bofill e.a., 1999

De gevel van Spiral is opgebouwd uit diverse elementen. Het geeft het gebouw dat bovengronds toch negen verdiepingen telt iets kleinschaligs passend bij de wijk Omotesando. Jennifer Taylor spreekt hier over 'city rooms'.²

Spiral, façade

Maki zegt zelf dat de tijd van een onveranderlijke stijl voorgoed voorbij is: 'De klassieke stedelijke orde is verloren gegaan en ieder architectonisch ontwerp dat de stad verinnerlijkt en de rol van overbrengingsmechanisme naar de buitenwereld vervult, kan een incarnatie worden van de nieuwe stedelijke realiteit – een geatomiseerd milieu dat zich voortdurend vernieuwt door middel van verbrokkeling'.³

De architectuur

Maki gebruikte voor de gevel gepolijst aluminium, glas en andere hightech materialen. Ook refereert hij met de verschillende vormen aan de architectuurgeschiedenis. In feite is de façade een voorloper van latere deconstructivistische architectuur. Deze gesuggereerde complexiteit weerspiegelt eenzelfde pseudo wanordelijkheid van Japanse steden. Hans van Dijk zegt over de rol van Maki: 'Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef maakt onverbrekkelijk deel uit van zijn beroepsethos. De bijbehorende

¹ Cohen, Jean Louis, The recent Work of Fumihiko Maki, The Japan Architect no. 16 Fumihiko Maki, blz. 180

² The Architecture of Fumihiko Maki, blz. 53

³ Architectuur van nu, blz. 73

pretentie om vorm te willen geven aan de stad heeft hij nimmer opgegeven. (...) Maki is een van de eersten geweest die serieus heeft nagedacht over fenomenen als fragmentatie en strategieën als de compositie”.¹

De tegenstelling tussen de gefragmenteerde gevel en de in elkaar overvloeiende ruimtes is opmerkelijk. Binnen is een duidelijk spel gespeeld tussen structuur en expressie. Maki ziet de stad als fysieke eenheid met daarbinnen een voortdurende verandering en vernieuwing:

‘The buildings are but fracturing elements in a fracturing city. (...) Maki used the term ‘fragment’ in 1974 when he said that the ‘city has been intensely fragmented’. and Spiral provides a fragmented miniature of the city in the midst of its dizzy prosperity’.² De façade toont zich als een spiegel naar de stad.

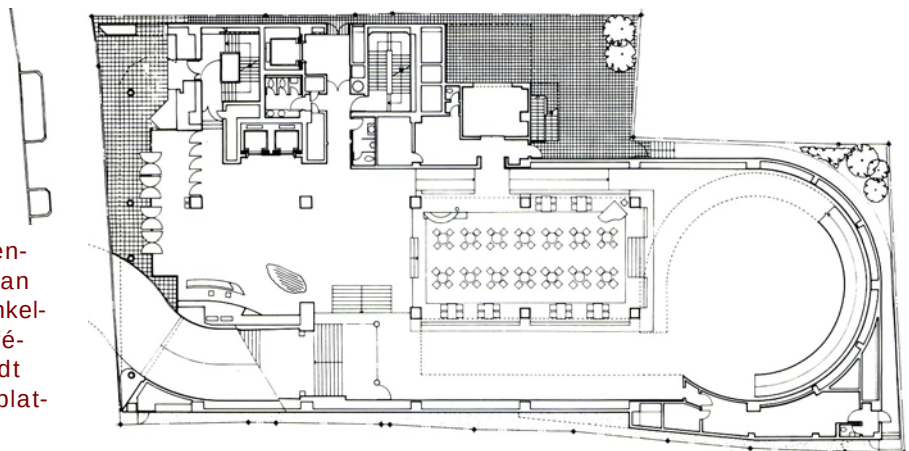

de aan het eind van het gebouw gesitueerde ‘Spiral’: ruimte voor tentoonstellingen

de indeling

Op de benedenverdieping bevindt zich achter de ingang een ruime hal, een ruimte die ook gebruikt kan worden bij manifestaties. Aan de rechterzijde in de hal is een cd-winkel. Regelmatig zorgt een d.j. voor muziek in de hal. Deze muziek (minimalistische en omgevingsmuziek) is zeer bepalend voor wat het gebouw oproept en is ook een filter: de muziek richt zich op een bepaalde doelgroep: middenklasse met een zelfstandige smaak. Direct achter de ingang bevindt zich het restaurant. Het menu is meest westers of een vorm van fusion, een combinatie van Japans en westers eten. De meeste gerechten worden geserveerd met bestek.³ Vanuit het restaurant zijn de bezoekers in de galerie te zien. Deze bevindt zich rechts van het restaurant en loopt door naar de cirkelvormige achterbouw, die drie verdiepingen hoog is. In deze achterbouw loopt langs de buitenwand een hellingbaan naar de eerste verdieping. Deze hellingbaan is bepaalt de naamgeving van het gebouw.

plattegrond van de benedenverdieping. Links en rechts van de entree bevinden zich winkelruimtes, centraal ligt het café-restaurant, de galerie bevindt zich onder en rechts op de plattegrond.

¹ Hans van Dijk in Het historische gelijk van de nuance, Architecten verhalen van Japan, blz. 105

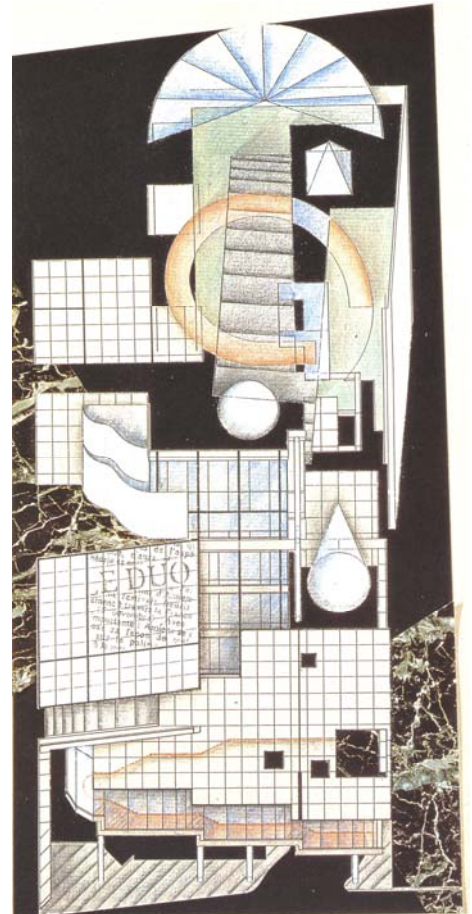
² The Architecture of Fumihiko Maki, blz. 142

³ Vrijwel alle restaurants in Tokyo hebben alleen eetstokjes als bestek. Wanneer een restaurant dekt met westers bestek betekent dat, dat zij westers of modern wil overkomen.

Op de eerste verdieping bevindt zich een ruim gesorteerde designwinkel. Aan de straatzijde is een glazen wand uitkijkend op de straat. Deze verbinding van binnen met buiten refereert aan de traditionele architectuur met hun shoji (met papier beplakte schuifdeuren). Stoelen staan opgesteld richting straat. Deze twee verdiepingen zijn min of meer openbaar. De hogere verdiepingen hebben deze openbaarheid niet. Tijdens de opdracht had Maki geen tijd om het ontwerp van de verschillende binnenruimtes verder uit te werken. Hij liet het ontwerp daarvan over aan architecten die eerder op zijn bureau werkzaam waren.¹ Het masterplan was van Maki.

Appreciatie

Het gebouw is nu ruim twintig jaar oud. Het is inmiddels één van de oudere gebouwen in een wijk die gedomineerd wordt door spectaculaire ontwerpen van o.a. Cesar Pelli, Herzog & De Meuron, SANAA en Tadao Ando. Nu blijkt echter, dat het concept van Spiral zo sterk is, dat het zich, ondanks het omliggende architectuurgeweld, uitstekend heeft weten te handhaven. Binnen heeft het gebouw de functie van een tijdloze ontmoetingsplek. De restaurants zijn altijd vol en de aanwezige galerie biedt een uitstekend programma op gebied van beeldende kunst, architectuur en design. Een café-restaurant uitkijkend op een galerie met een aanbod van hoge kwaliteit en een snelle wisseling van tentoonstellingen lijkt vanzelfsprekend. De bezoekers van het café-restaurant worden nieuwsgierig gemaakt en lopen tussendoor of later door de tentoonstellingsruimte. Veel tentoongesteld design is boven in de winkel vervolgens te koop. Bij een tentoonstellingswisseling kan het restaurant afgesloten worden met gordijnen waar projecties op plaats vinden.

axonometrie getekend door Maki

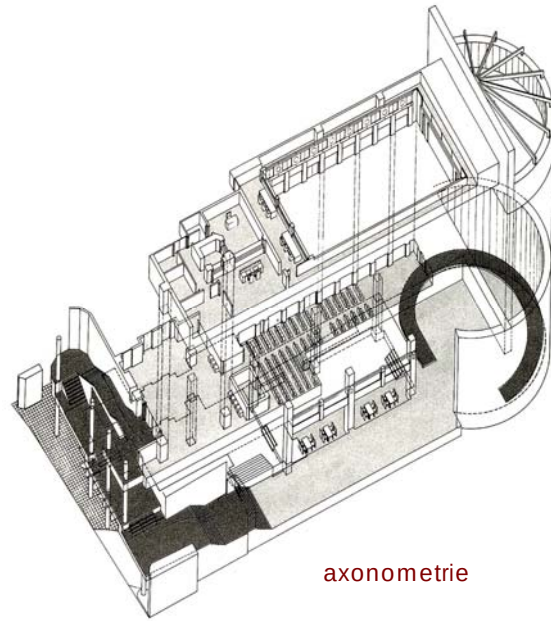

links: ramen op de eerste verdieping uitzicht gevend op de straat.
rechts: de hellingbaan rond de tentoonstellingsruimte aan de achterkant van het gebouw. Boven bevindt zich de designwinkel, onder het café-restaurant.

¹ Capron, Jean-Luc, Architectenbureaus: groot en klein, in A+, 104 3/1989

Met het in elkaar laten overvloeien van semi openbare ruimtes en de diverse functies die het gebouw in zich verenigt, zou het gebouw gezien kunnen worden als een voorloper van de veel grotere Multi Use Projects, die later in Tokyo gerealiseerd worden.

'The syncopating facade of Spiral is one of the major examples of public art in Japan of the 1980s. In all, Spiral is one of the most potent and expressive buildings of Maki's career, and of its time'.¹

Sterke punten

- Uitstekende combinatie van winkels, galerie en café restaurant gericht op eenzelfde doelgroep,
- Zicht vanuit restaurant op galerie waardoor aantrekkingskracht van beide vergroot wordt,
- Snelle wisseling van tentoonstellingen met grote diversiteit,
- Vrijwel direct aan ingang metro gelegen. Naast Spiral Building ligt een parkeergarage.

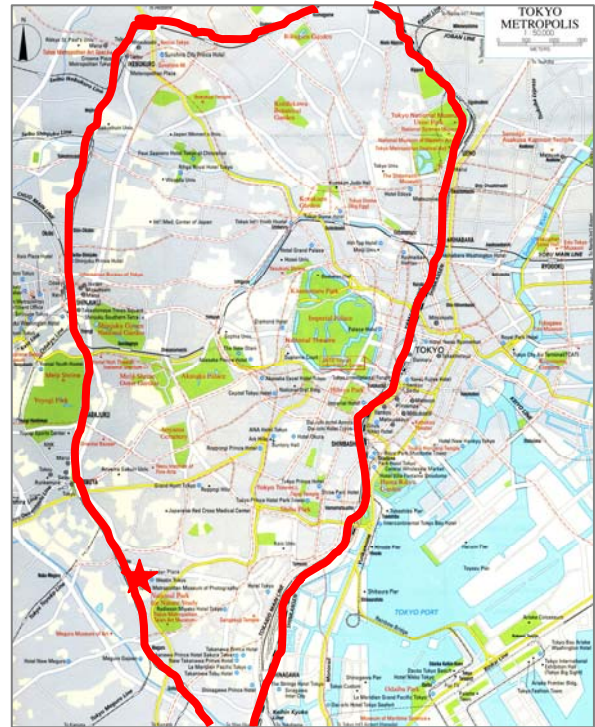
Zwakke punten

- Aan de buitenzijde van Spiral is op geen enkele wijze te zien wat er binnen te doen is.
- De façade is door de komst van spectaculaire gebouwen in de directe omgeving van Pelli, Herzog & De Meuron, SANAA, Ito en Ando nu weinig opvallend en enigszins gedateerd.

¹ The Architecture of Fumihiko Maki, blz. 188

11. Yebisu Garden Place

opdrachtgever:	Sapporo Breweries Limited
situering:	4 – 20 Ebisu, Shibuya-ku 1 – 4 Mita Meguro-ku
programma	woningen, kantoren, commerciële en culturele faciliteiten zoals een museum
ontwerp	Kume Sekkei
bouw	1985 - 1994
totaal gebied	476.125 m ²
bebouwd gebied	31.601 m ²
bereikbaarheid	met station Ebisu verbonden door loopbrug 'Skywalk' met de Yamanote ringlijn, ondergrondse parkeergarage van vier verdiepingen
parkeergelegenheid	

De opdracht

Yebisu Garden Place is gesitueerd op de plek waar de bierbrouwerij Yebisu stond. De opdrachtgever Sapporo, een bierbrouwerij met haar oorsprong op Hokkaido en eigenaar van het gebied stapte met dit project in de rol van projectontwikkelaar er vanuit gaande, dat in de toekomst het beheer van dit soort complexen één van de kernactiviteiten van Sapporo zou worden.¹ In 1985 werd het architectenbureau Kume Sekkei gevraagd om het volledige concept van Sapporo uit te werken. Reden voor de architectenkeuze was de ervaring van Kume Sekkei met vergelijkbaar grote projecten. Latere grote projecten zijn alle ontworpen door bekende internationale of Japanse architecten.

De situering

Aanvankelijk was Ebisu, wat eerst Mita heette, een tamelijk rustig gebied buiten Tokyo. In 1887 werd hier de brouwerij van Yebisu gebouwd. In 1988 verhuisde de brouwerij naar Chiba. In 1928 werd rond de brouwerij een woonwijk gesticht voor de werknemers van de brouwerij. Nog steeds is de bevolkingsopbouw van de wijk beïnvloed door die eerste bewoning: er zijn veel volkse cafés en het gebied is kleinschaliger dan de meeste andere wijken gelegen aan de ringlijn. Op loopafstand ligt station Ebisu², dat aanvankelijk Shipping Station, heette aan de Yamanote Ringlijn. Door de uitstekende ligging was het gebied aantrekkelijk voor herontwikkeling. Dit betekende ook dat de steun van de gemeente groot was. Na voltooiing van Yebisu Garden Place heeft het gebied mede zijn aantrekkingskracht gekregen door het nieuwe centrum met het Beer Museum Yebisu en het Tokyo Metropolitan Museum of Photography.

¹ Yebisu Garden Place ("YGP"), Tokyo, The Design Development, Harvard Graduate School of Design, september 2002

² De huidige naam is Ebisu (), maar de oorspronkelijke naam Yebisu wordt ook gebruikt.

de architect

Kume Sekkei het architectenbureau dat verantwoordelijk is voor het ontwerp is een groot bureau met meer dan 300 architecten in dienst en vestigingen in Tokyo, Taipei, Shanghai en Beijing. Het bureau is opgericht in 1932 door Gonkuro Kume (1895 – 1965). In 1936 werkte hij samen met Bruno Taut. De leiding van het bureau is nu in handen van Masaru Okamoto.¹ Yebisu was oorspronkelijk een zelfstandige bierbrouwer. Deze werd overgenomen door Sapporo. In 1971 werd Yebisu weer als zelfstandig merknaam op de markt gebracht.

'We must choose one among the limited numbers of organisations that could design the site on their own. We did not want to be chained to traditional business affiliations and existing methods. Focused our search to meet these conditions, we chose Kume. But we expected that Kume would be able to incorporate our ideas into design in a radical way'.¹

Het overdekte centrale plein. Op de achtergrond Château restaurant en Westin Hotel.

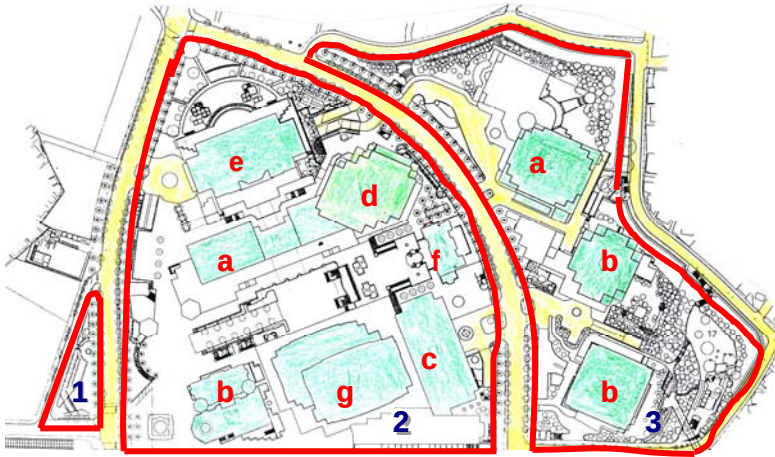
Kume werd zo niet alleen de architect, maar ook mede-ontwikkelaar, aannemer en begeleider van het hele project.

Kume was required to act not only as an architect but also as a 'producer'. As a producer, the firm must play a key role to translate Sapporo's vision into reality.²

Kume werd eindverantwoordelijk voor de planning en de indeling van de verschillende gebieden waarmee zij een voorbeeld werden voor latere vergelijkbare projecten. Kume moest niet alleen rekening houden met de wensen van de opdrachtgever, maar ook met de regelgeving van het Tokyo Metropolitan Government en vanwege de bouwhoogte van 167 meter met de omwonenden. Kume Sekkei was zo de spil bij de uitwerking van het programma van eisen naar alle partijen. Momenteel heeft het bedrijf ongeveer 700 werknemers waaronder 300 architecten en 70 civiel ingenieurs. De opdracht van Sapporo was de eerste opdracht van het bureau voor deze brouwer.

¹ Isao Shibauchi, directeur van de afdeling constructie van Sapporo in Yebisu Garden Place ('YGP'), Tokyo, The Design Development, Harvard Graduate School of Design, september 2002, blz. 2

² Yebisu Garden Place ('YGP'), Tokyo, The Design Development, Harvard Graduate School of Design, september 2002, blz. 2

de drie gebieden die Yebisu omvat:

1. het park,
2. het kantoor, museum en winkelgebied
3. het hotel en de woontorens.

De architectuur

Als concept is het één van de eerste gebieden, waar diverse functies bij elkaar gevoegd zijn. Het moest een stad in de stad worden.¹ Allereerst moest hier het nieuwe hoofdkantoor van Sapporo (2e) komen, daarbij moesten restaurants komen met uitzicht over de stad. In het gebied was ruimte gereserveerd voor:

- een warenhuis (2a) waar het prestigieuze Mitsukoshi in kwam en verschillende boetieks,
- restaurants met name een aantal toprestaurants (2f), uiteraard een bierhal (2b),
- een bioscopencomplex en een theater (2c),
- een gezondheidscentrum, een hotel, dat een internationale uitstraling moest krijgen (3a),
- twee woontorens met huurwoningen, één voor Sapporo en één die via de gemeente verhuurd wordt om de druk op de woningmarkt te verlichten. Vervolgens was er een woontoren met koopwoningen gepland. Uiteindelijk zijn dit ook huurwoningen geworden. In totaal zijn 820 appartementen verwezenlijkt (2d en 3b),
- kantoren (2c en 2g)
- twee musea: het Yebisu Biermuseum (2b) en het Fotografie Museum (2g)

Alles moest de klasse van de merknamen Yebisu en Sapporo (in Japan horend tot de A-merken) uitstralen. Sapporo presenteert zich daarnaast als een merk met een westerse uitstraling. De eerste brouwerij werd in 1876 gebouwd. De apparatuur kwam uit München en de brouwers hadden hun opleiding in Duitsland genoten. De fabrieken hadden, omdat ze van baksteen waren, een westerse uitstraling. Van belang was de westerse 'chique' uitstraling. Dit werd onder andere bereikt door gebruik van rood graniet en baksteen. De FAR² die oorspronkelijk 200% was moest verhoogd worden tot 400%. Dit was om voldoende kantooroppervlak te creëren.

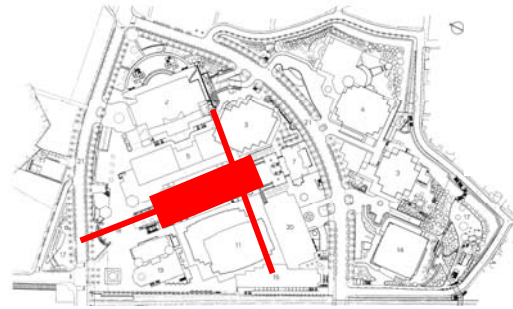

links en midden de woontorens (3b), verscholen achter de middelste woontoren woontoren 2d, rechts het hotel (3a).

¹ Als voorbeeld op micro niveau wordt vaak het Weeshuis van Aldo van Eyck in Japan genoemd: "The city is a big house and the house a small city", citeert Kurokawa, *Intercultural Architecture*, blz. 83

² zie blz. 38

De gemeente eiste als compensatie een groot percentage publieke ruimtes.¹ Ook deze grote publieke ruimtes creëren een soort voornaamheid. In het basisontwerp is gekozen voor twee elkaar kruisende assen.

Rood - voetgangersgebied

Omdat het gebied door twee wegen doorkruist wordt, is het in drie autonome gebieden verdeeld: het middelste en grootste gebied (2) heeft als kern het centrale Plaza met aan weerszijden de kantorentorens en het winkelgebied, het tweede, zuidelijke gebied bevat twee appartemententorens en een hotel en het derde noordelijke en kleinste gebied is een park.² De toren van 167 meter wordt gecompenseerd met in totaal 50.000 m² aan publieke ruimtes. Deze ruimtes zijn ingericht als pleinen tuinen en andere voetgangersgebieden die alle met elkaar verbonden zijn door middel van paden en bruggen. In het hart waar de assen elkaar kruisen ligt het centrale plein. Deze ruimte is half open en heeft als doel dat bezoekers zich hier ontspannen. Ook vinden hier optredens plaats.

links Chateau Restaurant in Tokyo, rechts een tekening van het oorspronkelijke ontwerp van Chateau de Maisons bij Parijs en een luchtfoto.

In vereenvoudigde vorm werd een dergelijk kasteel gebruikt door Hergé in De juwelen van Bianca Castafiore uit 1963. Als icoon is het kasteel daardoor wereldwijd bekend.

¹ Dit is vervolgens op dezelfde manier gebeurd bij alle latere multi use complexes die worden besproken.

² The Japan Architect 20, blz. 124 en 125

Chateau restaurant (2f)

Het centrale plein wordt aan één zijde afgesloten door het Franse restaurant Taillevent. Voor het ontwerp heeft een Frans kasteel in de buurt van Parijs, le Château de Maisons ontworpen door François Mansart tussen 1680 en 1686, als voorbeeld gediend. Afwijkend van het origineel is de kopie in stucwerk in plaats van natuursteen. De inrichting is gedaan door het Parijse bedrijf Joël Féau, een bedrijf dat sinds 1875 gespecialiseerd is in het imiteren van barok en rococo interieurs. Ook werkte de Japanse interieur architect Yasumichi Morita mee als ontwerper.

Kume Sekkei heeft zich in de jaren '70 van de 20e eeuw gespecialiseerd in modernistische architectuur met vaak een glazen huid. Het contrast tussen dit kasteeltje en de strakke architectuur is groot. Bij latere Multi Use Complexes is ook regelmatig een dergelijk vervreemdend element toegevoegd. In Sio Site was dit de herbouw van het oorspronkelijke 19^e eeuwse station Shimbashi en op een voetgangersgebied in Roppongi Hills staat een folie die de ruïne van een romaans gebouw suggereert.

Beer Station (2b)

De bierhal is geïnspireerd op vergelijkbare voorbeelden in Duitsland, waar aan het eind van de 19e eeuw de eerste apparatuur voor de brouwerij Sapporo werd ingekocht. Baksteen met stuc ornamenten moet de Duitse sfeer benadrukken. Binnen bevinden zich een café en een entree naar een ondergelegen winkelgebied. Het gebouw staat als markeringspunt bij de ingang van het plein en is daarom meer dan het kasteel beeldbepalend.

De tuin

Omdat de tuin door een weg gescheiden wordt van het overige gebied lijkt hij niet te behoren tot Yebisu Garden Place. De inrichting is vrij stereotiep en is niet uitnodigend. Hier is het in tegenstelling tot de hierna besproken Multi use complexen, een soort verplicht groen.

Warenhuis

Mitsukoshi is één van de meer prestigieuze warenhuizen in Japan. Volgens de wetgeving die de grootte van winkels bepaalt, is het totaal vloeroppervlak het maximum dat is toegestaan: 17.000 m². Yebisu Garden Place maakt geen deel uit van een groter winkel gebied en richt zich daarom meer op bewoners uit de directe omgeving dan andere Multi use complexen. Aan de zuidkant van Yebisu ligt een wijk met exclusieve appartementen en, voor Tokyo, verhoudingsgewijs grote vrijstaande woningen. De

appartementen complexen van Yebisu, rechts Westin Hotel

cliëntèle is de welgestelde middenstand. Dit is de reden dat het warenhuis bestaat uit een aantal merkgebonden afdelingen en een zeer luxe afdeling voor exclusief eten en drinken.

Hotel

Westin Hotel beheert het hotel dat 450 kamers heeft. In het hotel bevinden zich ook restaurants, conferentie- en receptie ruimtes. De inrichting in de 18^e eeuwse Duitse Biedermeier Stijl is gedaan door Bent Severin and Associates uit San Francisco. Zo heeft ook het hotel een Europese uitstraling.

Appartementen

De twee appartementengebouwen van 32 verdiepingen bevatten kleine luxe appartementen. Het ene complex dat bedoeld was om werknemers van Yebisu te huisvesten bevat 300 appartementen, het andere complex met oorspronkelijk 520 koopappartementen moest de druk op de woningmarkt in de omgeving opvangen. De bouw hiervan was één van de voorwaarden van de gemeente Tokyo om een vergroting van de FAR toe te staan.

Appreciatie

Yebisu Garden Place is een goedbezocht winkel- en recreatiegebied. De hoge kwaliteit van de winkels is daar voor een groot deel debet aan. Ook trekken het Fotografie Museum en de aparte tentoonstellingsruimte een eigen publiek. Het grote overdekte centrale plein is uitnodigend en verbindt de verschillende gebouwen. Hoewel tegelijkertijd ontworpen lijken de gebouwen geen relatie met elkaar te hebben. Het winkelcentrum en de kantoortoren zijn gebouwd in de stijl van het modernisme zoals dat gebruikelijk was in de jaren '80 en begin jaren '90. Het gebrek aan architectonische samenhang is geen belemmering voor de bezoekers om het ruim opgezette voetgangersgebied, dat aan drie kanten omsloten is te waarderen.¹ De architectuur van de kantoortoren, de twee woontorens en het hotel is niet onderscheidend. Deze wolkenkrabbers hadden ook tien jaar eerder voltooid kunnen zijn. De kracht van het totale ontwerp is het centrale plein waar alle gebouwen om gesitueerd zijn. Het blijkt dat het volslagen ontbreken van coherentie tussen de verschillende gebouwen in de jaren '80 niet als een

¹ Hoewel het niet te vergelijken is met de later besproken Multi Use Complexen is er altijd een redelijk aantal van winkelenden.

probleem ervaren werd. Het is duidelijk dat hier het concept van Multi use complexen zich nog aan het ontwikkelen was.

Carola Hein schreef in 1998: "Op het 40 hectare grote, voormalige terrein van de bierbrouwerij Ebisu is een dispaat ensemble van gebouwen verzezen. Alsof ze met parachute naar beneden zijn gevallen staan naast elkaar het 'Bierstation', een Beiers lokaal, ondergebracht in een rood bakstenen gebouw in een 'Duitse stijl', een luxe warenhuis en een kantoortoren, waarin zich het fotomuseum bevindt, en ook een 'echt' Frans kasteel, dat hier naartoe is overgebracht en een duur Frans restaurant herbergt. Het geheel wordt bijeen gehouden door een overdekking in de stijl van een stationshal."¹

Sterke punten

- Zeer publieksvriendelijk,
- Hoge kwaliteit winkelaanbod,
- de eigenzinnige 'Weltfremde' kopieën maken Yebisu Garden Place tot een uniek ensemble,
- Bijzondere musea met uitstekende tentoonstellingen,
- Exclusief Frans restaurant,
- Vanaf treinstation Ebisu is een speciale voetgangersroute op dezelfde hoogte als het station dat boven het treinemplacement ligt evenwijdig aan het spoor naar het winkelgebied met de naam 'Sky Walk',
- Voor de eerste maal wordt in een Multi Use Complex een tuin opgenomen. Door het ontbreken van openbaar groen in de omgeving wordt de tuin intensief door bewoners gebruikt.

Zwakke punten

- Het woongebied is door een weg gescheiden van het centrale werk – ontspanningsgebied,
- De architectuur van de verschillende gebouwen heeft geen relatie tot elkaar noch in vormen-taal, noch in materiaalgebruik, noch in bouwvolumes,
- Het zicht op het bijzondere kasteel wordt ontnomen door een stationsoverkapping die het centrale plein overdekt,
- De tuin is wat ontwerp betreft obligaat. Hij ligt geïsoleerd en geeft geen meerwaarde aan het totale complex.

¹ Hein, Carola, *Prestige en vermaak, Grand Projects in Japan*, Archis, februari 1998. Abusievelijk schrijft mw. Hein dat het kasteel verplaatst is. Het is echter een geïnterpreteerde kopie waarbij het om de uitstraling gaat.

12. Saitama Shintoshin

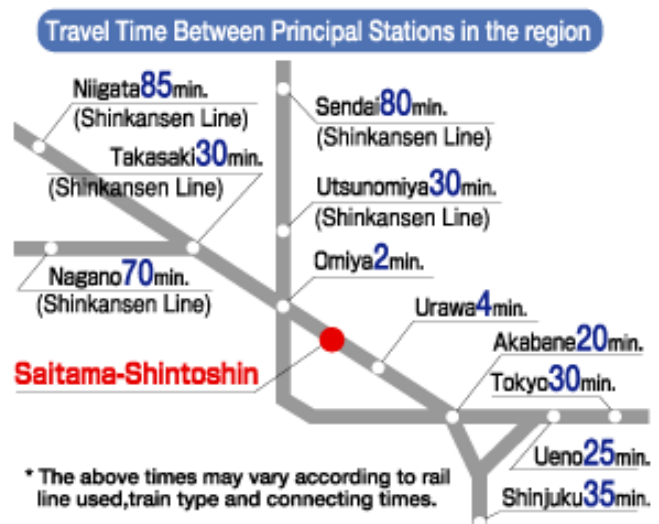
★ Saitama Shintoshin Station,
 — JR Yamanote Ring Line,
 — JR Keihin Tōhoku Line

opdrachtgever:	Ministry of Land Infrastructure, brand Transport Kanto Regional
situering:	Chuo-ku, Saitama
programma:	17 afdelingen van 10 ministeries, station, kantoren, winkels, restaurants, bioscoopcentrum, stadion,
ontwerp:	Nikken Sekkei Ltd. (coördinatie) andere bureau genoemd bij de verschillende projecten,
bouw:	v.a. 1996 (eerste oplevering 2000)
totaal gebied:	474.000 m ²
bebouwd gebied:	256.463,2 m ²
parkeer capaciteit:	parkeergarages onder alle complexen, aparte parkeergarage voor winkelgebied.
bereikbaarheid:	treinstation met halte van verschillende lijnen, metrostation met directe lijn naar centrum Tokyo.

De verschillende onderdelen van het totale project worden hierna afzonderlijk besproken.

Het schema geeft aan wat de treintijden zijn naar de verschillende centra van Tokyo en andere gemeenten.

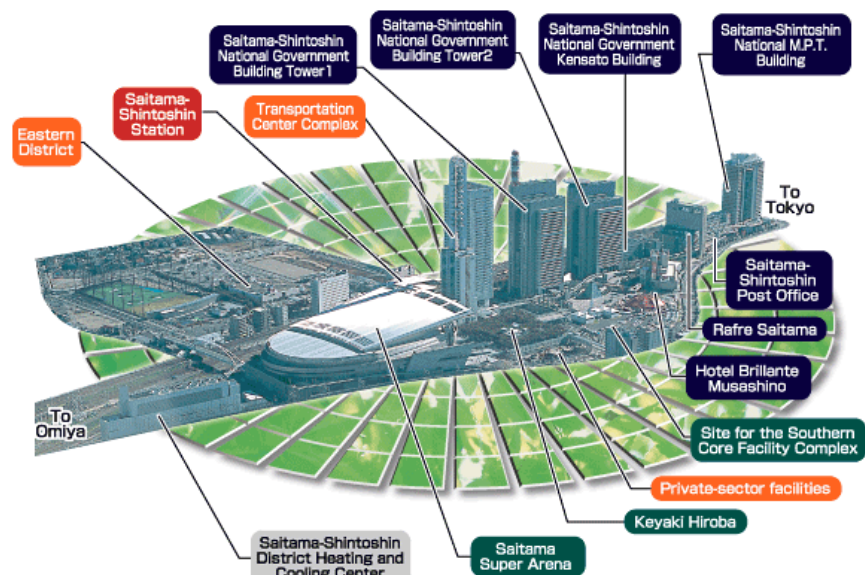

Duidelijk is te zien, dat het complex bestaat uit een aantal gebouwen gesitueerd langs de spoorlijn.

De opdracht

Het idee achter dit ontwerp van een nieuw stadscentrum was een deel van de regeringsgebouwen uit Tokyo hier naartoe te verplaatsen om de druk op de hoofdstad wat te verlichten. De wet die de bouw van dit centrum mogelijk maakte was het Vierde Nationale Uitgebreide Ontwikkelingsplan uit 1987.¹ Ook moest een nieuw centrum met alle voorzieningen, met name op het gebied van amusement, zelfstandig kunnen functioneren. *The construction of a highly independent and attractive new urban center in the heart of "Sai-no-Kuni", will reduce what has long been an excessive functional dependence on central Tokyo and will foster local pride and identity among the citizens of Saitama Prefecture*.² De opening van het nieuwe centrum vond plaats in mei 2000. Dit centrum bestaat uit een winkelcentrum, een aantal kantoortorens met ca. 57.000 werknemers en andere faciliteiten. Tegen het station ligt de Saitama Super Arena, het stadion van de Urawa Reds, één van de voetbalclubs uit de J-League en eigendom van Mitsubishi. Dit stadion was de plaats waar de halve finales van de wereldkampioenschappen voetbal in 2002 plaatsvonden. Speciaal voor deze gelegenheid is in 2002 de Nanbuko Line, een metrolijn uit Tokyo, doorgetrokken naar Saitama Shintoshin. Deze lijn heet vanaf 2002 de Saitama Railway wanneer hij de gemeentegrens passeert.

Een andere publiekstrekker is een enorm bioscopen- en winkelcomplex voltooid in 2004. Dit complex ligt aan de andere kant van de stationstraverse. Nadat door de regering en de gemeente Saitama de plaatsen voor overheidsgebouwen geclaimd waren, werd de ontwikkeling van de omliggende gebieden aan particuliere investeerders overgelaten.

Artist impression van het te ontwikkelen stadsgebied. Eastern district is het bioscopen- en winkelcomplex.

¹ Zie Stadsplanning in Tokyo: 4.11

² informatie van Saitama Prefecture. Deze behoefte om zich zo te manifesteren komt omdat bewoners van Tokyo vaak misprijzend doen over deze voormalige plattelandsgemeente. Spottend wordt Saitama in Tokyo wel Dasaitama genoemd. Dasai betekent hier suf.

Saitama gebruikte het Senbiki Systeem¹ als middel voor de ontwikkeling op grote schaal. Allereerst werd dit systeem uitgewerkt in het Saitama Basic City Planning Policy Review (Saitama-ken Toshi Kihon Keikaku Sakutei Chōsa) in 1983. Doel was het aanmoedigen van meer doordachte planning op grootschalig gebied.² Tussen 1984 en 2000 werd 2104 ha. land herontwikkeld.

De situering

De gemeente Saitama bestaat uit een cluster van de steden Urawa, Omiya en Yono. Deze samenvoeging vond plaats op 1 april 2003. Saitama is nu de hoofdstad van de gelijknamige prefectuur en heeft ruim één mil-

Op de voorgrond de oorspronkelijke bebouwing. De rijstvelden werden parkeerplaats.

joen inwoners. Saitama Shintoshin moest het administratieve hart van de stad worden. Het nieuwe centrum is gesitueerd rond het gelijknamige station dat in 2000 aan de bestaande JR Keihin Tohoku Line gebouwd is. Voorafgaand aan de ontwikkeling van dit gebied, werd Saitama gedomineerd door kleine, meest luxe huizen en kleinschalige akker- en tuinbouw. Tegen de spoorlijn aan lag een gebied met rangeerterreinen eigendom van Japanese Railways. Dit complex werd, omdat steeds meer goederenvervoer over de weg gaat, gesloten in 1984. Tussen de kantoorgebouwen bevinden zich nog enkele straten met huizenrijen van voor 1996. Toen het stadsbestuur en de regering besloot Saitama Shintoshin te maken tot een nieuw administratief centrum werd gekozen voor een strikte scheiding tussen het voetgangersgebied en de andere verkeersstromen. Alle nieuwe gebouwen hebben hun ingang op de eerste verdieping en zijn verbonden met loopbruggen. Tussen de gebouwen zijn parken gesitueerd met kunstobjecten. Er is schijnbaar nauwelijks ruimte voor autoverkeer: dat komt omdat op voetgangersniveau geen autowegen in het zicht zijn. *Saitama-Shintoshin is the first city in the nation to declare itself barrier free to ensure that everyone can enjoy an active an urban lifestyle in the greatest comfort and safety. Automobiles and pedestrians are kept completely apart through an efficient network of elevated pedestrian walkways that span the entire Shintoshin. Elevators and escalators are conveniently located and exemplify the creativity and resourcefulness that went into guaranteeing that every visitor feels welcome. Wheelchairs can be rented at "Fureai Plaza" on the first floor of "Keyaki Hiroba" and volunteers are on hand to lend their support.*³ Omdat dit centrum met Tokyo en de andere omliggende steden verbonden is met uitstekend openbaar vervoer: drie spoorlijnen (Keihin-Tohoku Line, Utsunomiya Line en Takasaki Line) met hun halte in het centrum en een station van de hoge snelheidslijn op minder dan vijf spoorminuten zullen werknemers die vrijwel allen uit omliggende steden komen meest kiezen voor het gebruik van openbaar vervoer. Japan kent geen controlerend systeem als 'welstand'. Toch zijn er veel regels die vergelijkbaar zijn. In Saitama was de opdracht dat de verschillende gebouwen met elkaar in balans moesten zijn. Dat betrof kleur en grootte.

¹ Het Senbiki systeem was de kern van de New City Planning Law uit 1968. Het gaf aan hoe satelietsteden rond het overvolle Tokyo gepland konden worden. Zie Stadsplanning: 4.8

² *The Making of Urban Japan*, blz. 281 en 282

³ reclame door de gemeente Saitama

De architecten

Voor de ontwikkeling van Saitama Shintoshin is gebruik gemaakt van de kennis en ervaring van de grote ontwikkelaars en constructiebedrijven Nikken Sekkei LTD en Takanaka Corporation. Alleen het stationsgebouw is ontworpen door een zelfstandig architectenbureau Edward Suzuki and Associates. Dit heeft voor het totale project tot gevolg, dat alle gebouwen met elkaar een harmonieuze eenheid vormen, ook omdat de meeste architectuur afgezien van het station weinig persoonlijk is.

Het station Saitama Shintoshin

opdrachtgever:	Japan Railways Construction, Agency for Transport and Technology
situering:	4-57-3 Kishiki-cho, Omiya-ku, Saitama-shi, Saitama
programma:	stationsgebouw met overkapping boven hoofdgebouw en perrons, traverse naar beide zijden, winkels
ontwerp:	Edward Suzuki Associates Inc.
bouw:	bouw voetgangers traverse met stationsgebied 1997 - 2000
totaal gebied:	7.125 m ²
bebouwd gebied:	3.774 m ²

Kern van het hele complex is het station Saitama Shintoshin en de promenades naar de noord- en zuidkant die een verlengde zijn van het voetgangersviaduct over de sporen.

Perrons met overkapping komend van centrale gebouw op traverse.

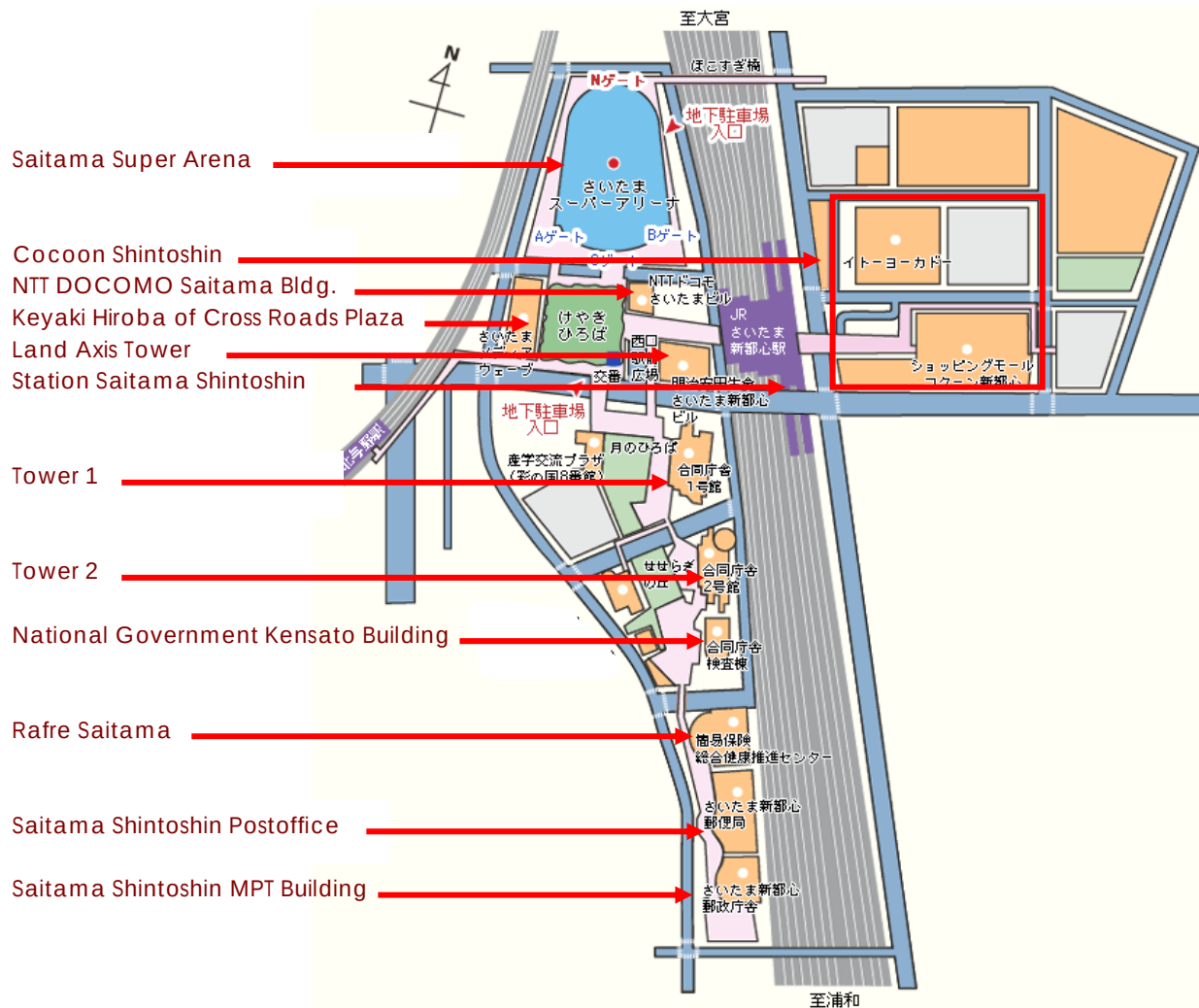
De architect

Edward Suzuki (1947) werd geboren in Sayama in de prefectuur Saitama. Voor hij zijn eigen bureau oprichtte werkte hij onder andere bij Buckminster Fuller en Kenzo Tange.

Het station is traditioneel met een grote kap afgedekt. Deze kap heeft een stalen vakwerk constructie met een invulling van glas. Bijzonder is dat de kap is opgebouwd uit een aantal traveeën die niet alle dezelfde golving hebben. Aan de noordkant zijn de golvingen identiek, maar iets verschoven ten opzichte van elkaar; aan de zuidkant lijkt het of sommige golvingen losgeschoten zijn. Zij liggen gestrekt boven de perrons. Het maakt de industriële vormgeving persoonlijk en speels. De perrons worden verlaten middels een roltrap. De centrale stationsruimte is de loopbrug die beide zijden van Saitama Shintoshin verbindt. Aan de westkant komt deze loopbrug uit op een parkachtig terrein, dat Keyaki Hiroba genoemd wordt. De oostkant van het station is nog volledig in ontwikkeling. Voltooid zijn een winkelcentrum, een

restaurantstraat, een bioscopencomplex en een parkeergarage. De verdere ontwikkeling van het gebied zal door projectontwikkelaars plaats moeten vinden.

Om diversiteit en tegelijkertijd samenhang te verkrijgen in dit gebied werd gebruik gemaakt van het concept met de naam Loose Unity¹, een door de prefectuur aangereikt handvat, dat dienst deed als een permanente begeleidende gids met als doel, dat elk gebouw zijn eigen identiteit krijgt terwijl er een dialoog plaats vindt tussen de diverse gebouwen onderling, om op deze wijze een coherent stadslandschap te creëren.²

Saitama Station is een bijzonder ontwerp: het getuigt van een onderscheidende esthetiek en is daarnaast in hoge mate functioneel omdat het in korte tijd een grote groep passagiers kan verwerken. Toch blijft het gevoel, dat het een station van een buitenwijk is. Tokyo stations van bijvoorbeeld Ueno, Tokyo en Shinjuku lijken organisch gegroeid. Op onverwachte plaatsen zijn winkeltjes en eethuisjes. Hierbij vergeleken is Saitama Station waar alles een vaste plek heeft steriel.

¹ te vergelijken met het Nederlandse Beeldkwaliteitplan.

² Saitama New Urban Center, de site van de prefectuur Saitama:
<http://www.pref.saitama.lg.jp/A10/BK00/sintotin/07english/02.html>

Keyaki Hiroba of Cross Roads Plaza, het plein grenzend aan Saitama Station

links: de beplanting met zekova om het middenplein, rechts de drukte na een sportwedstrijd.

opdrachtgever:	Saitama Government
situering:	10 Shintoshin, Chuo-ku, Saitama-shi
programma:	park, winkels, horeca
ontwerp:	Ohtori Consultants Environmental Design Institute
bouw:	1998 - 2000
totaal gebied:	11.100 m ²
bebouwd gebied:	10.136 m ²

Dit plein ligt op de tweede verdieping in het verlengde van de loopbrug van het station. Het heeft zijn naam gekregen door de keyaki boom, in Nederland bekend onder de naam 'zelkova'. Dit is een Japanse boom, die kenmerkend is voor deze regio en heel Japan (de trommels voor traditioneel Japans slagwerk worden gemaakt van hout van deze boom). Het plein heeft de vorm van een strak vierkant waarbij de voornoemde bomen in rechte lijnen in een grid geplant zijn. In het plein zijn enkele uitsnedes gemaakt voor lichtinval voor het onderliggende winkelcentrum en voor ontluchting voor de daar weer onder liggende parkeergarage. De oplevering was in september 2000.¹ Zichtbaar is, dat het plein in eerste instantie bedoeld is om op gezette tijden velen die uit de treinen en de metro komen op te vangen en vervolgens te verspreiden via de verschillende uitgangen naar de kantoren, het winkelcentrum, de parkeergarage of het stadion. Net als bij Siodome was hier tijdens de ontwikkeling een nauwe samenwerking tussen gemeente, spoorwegen en particuliere investeerders. Het gebied heeft ook een voorbeeldfunctie op milieugebied. Het belangrijkste is het grootste verwarmings- en koelsysteem van Japan, het opvangen en gebruiken van regenwater, zonnecollectoren voor energievoorziening en waterdoorlatende voetgangersgebieden. Deze laatste zijn bedekt met hardhout van de jarrah, een houtsoort dat extreme weersomstandigheden aankan.

Keyaki Hiroba, de pleinen van het ondergelegen winkelcentrum.

¹ Nikkei Architecture 2000, blz. 82 t/m 107

De omliggende gebouwen bevatten kantoren van particuliere- en overheidsbedrijven:

1. The Saitama New City Center.

Dit complex direct naast het station gelegen, bestaat uit twee kantoortorens:

1a. Tower One

opdrachtgever:	Kanto Regional Construction Bureau of the Ministry of Construction
situering:	1-21-1 Kitabukurocho, Omiya City, Saitama Prefecture
programma:	kantoren, parkeergarage, 2 penthouses
ontwerp:	een joint venture tussen Nikken Sekkei Ltd., Tohaka Architects, RTKL International.
constructie:	Kajima Corporation in samenwerking met Sato Kogyo Corporation.
bouw:	1996 - 2000
totaal gebied	3.646 m ² (Tower 1 + 2)
bebouwd gebied:	2.240

Tower One en Tower Two zijn wat vorm betreft identiek. De gebouwen bestaan uit twee verticale schijven met daartussen op de kopse kant een op balkons lijkende constructie. De verschillen tussen de gebouwen zijn de zendmast van 45 meter op Tower One en het helikopter platform op Tower Two.

Tower One is een kantoortoren van 154 meter, 31 verdiepingen en drie ondergronds met afdelingen van de ministeries verantwoordelijk voor: financiën, belastingen en belastingcontrole.

1b. Tower Two,

Hoofd opdrachtgever:	Kanto Regional Construction Bureau of the Ministry of Construction
situering:	1-21-1 Kitabukurocho, Omiya City, Saitama Pref.
programma:	kantoren, twee penthouses en een helikopter platform
ontwerp:	een joint venture tussen Nikken Sekkei Ltd., Tohaka Architects, RTKL International.
constructie:	Takenaka Corporation in samenwerking met twee vennoten.
bouw:	1996 - 2000

Een kantoortoren van 138 meter, 26 verdiepingen en drie verdiepingen ondergronds met afdelingen van ministeries verantwoordelijk voor: politie, justitie, constructie, defensie en landbouw.

In beide kantoortorens bevinden zich 14 organisaties die deel uitmaken van de Japanse regering betreffende de Kanto regio en omliggende regio's. De gebouwen zijn gesitueerd op het gebied van het

vroegere terrein Japan National Railway Omiya (deel van JR). Het helikopterplatform op het dak moet gebruikt kunnen worden tijdens een noodtoestand.

Voetgangersgebied van Land Axis Tower naar Tower Two. Door het groen wordt de suggestie gewekt dat het op het maaiveld ligt in plaats van op de eerste verdieping.

2. Land Axis Tower,
opdrachtgever: Meiji Life Insurance
situering: 11-2 Shintoshin, Chuo-ku, Saitama-shi,
Saitama
programma: kantoren
architecten: Nikken Sekkei Ltd.
bouw: 1998 - 2002
bebouwd gebied: 2060 m²

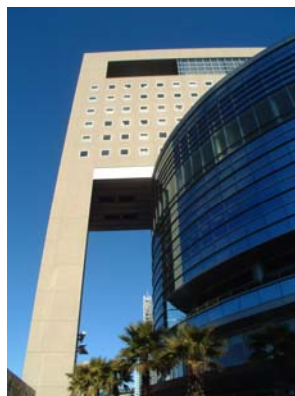
Land Axis Tower bevat het hoofdkantoor van verzekeringsmaatschappij Meiji Life Insurance. Het ligt direct naast de stationsuitgang aan de westzijde.

Land Axis Tower

3. Rafre Saitama, Postal Life Insurance Health Promotion Center
opdrachtgever: Kano General Health Promotion Center
situering: 3-2 Shintoshin, Chuo-ku, Saitama STM
programma: gezondheidscentrum, restaurant,
conferentieruimte, hotel
architecten: Nittei Kenchiku Sekkei Inc.
bouw: 1998 -2000
totaal gebied: 5.500 m²
bebouwd gebied: 4.382 m²

Dit gezondheidscentrum is eigendom van de levensverzekeringsmaatschappij van het postbedrijf van Japan. In het gebouw bevinden zich ruimtes waar keuringen plaatsvinden en het bevat een gezondheidscentrum met ruimtes voor fitness en een heetwaterbad. Doel van het bedrijf is met name de medewerkers te helpen om een goede gezondheid te behouden of te verkrijgen.

Rafre Saitama, in de 'glazen ton' bevindt zich een hal voor verschillende doeleinden zoals conferenties.

4. Saitama Shintoshin MPT Building & Saitama-Shintoshin Post Office,

opdrachtgever: Taisei Construction Co. Ltd. e.a.
 situering: 3-1 Shintoshin, Chuo-ku Saitama
 STM
 programma: kantoren
 ontwerp: Taisei Construction Compagny
 constructie: The Zeneka Corporation, Tokyu
 Construction Compagny,
 Kumagai Gumi Compagny, Sato
 Kogyo Corporation
 bouw: 1996 - 2000
 totaal gebied: 9.879 m2
 bebouwd gebied: 7.177 m2

Een kantoortoren van 130 meter, 28 verdiepingen en twee ondergronds. Het gebouw huisvest drie bedrijven gerelateerd aan 'The Japan Post'. Het is gesitueerd aan het eind van het voetgangersgebied evenwijdig aan het spoor. Het gebouw kenmerkt zich als een doos met een verticale doorsnijding voor een glazen trappenhuis en een bijzonder patroon van keramiektégels.

5. NTT DoCoMo Saitama Building

opdrachtgever: NTT DOCOMO
 situering: 11-1 Shintoshin, Chuo-ku, Saitama STM
 programma: kantoren en straalzenders
 ontwerp: NTT Power and Building Facilities
 constructiebedrijven: Kajima Corporation, Maeda Corporation, Hazama
 Corporation, Okumura Gumi, Ando Corporation,
 Nakano Corporation
 bouw: 1998 - 2001
 bebouwd gebied: 5.700 m2

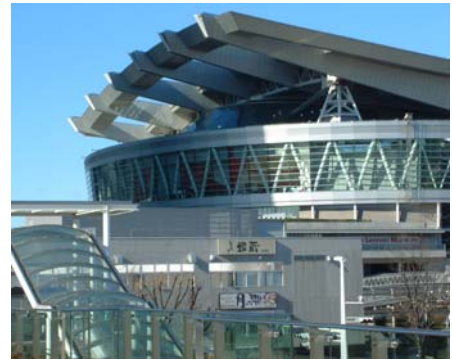
Een kantoortoren van 99 meter, 18 verdiepingen met daarboven een antenne, totaal 218,5 meter.

6. Saitama Super Arena

opdrachtgever: Saitama Prefectural Government
 situering: Nakanoda, Saitama
 programma: multifunctioneel stadion, museum, restaurant, café
 architecten: Nikken Sekkei in samenwerking met
 Ellerbee Becket
 constructie bedrijf: Flack + Kurtz Consulting Engineers, Taisei Construction,
 Mitsubishi Heavy Industries en UDK
 bouw: 1997 – 2000,
 2000 opening John Lennon Museum
 totaal gebied: 45.000 m2
 bebouwd gebied: 43.730 m2

Het is een stadion, waarvan de kap kan worden gesloten. Afhankelijk van het soort evenementen kunnen aanpassingen gedaan worden: een groot deel van de tribunes zijn verplaatsbaar; een blok met 9.200 zitplaatsen met een hoogte van 41,5 meter staat op rails. Er zijn voor voetbalwedstrijden 30.000 plaatsen beschikbaar, voor basketbal 20.000 plaatsen en voor concerten 5.000 plaatsen.

Te zien is hoe het stadion met verrijdbare tribunes verkleind kan worden.

Bij een zware aardbeving kan het gebouw dienen als opvangplaats. De constructie is zodanig bewegend geconstrueerd, dat het de seismische bewegingen van een zware aardbeving moet kunnen opvangen. Voor wanneer het gebouw dienst moet doen om getroffenen van een natuurramp op te vangen zijn er extra voorzieningen getroffen zoals wasgelegenheden, extra bassins voor water e.d.

Toen de kantorencomplexen en het stadion rond 2000 voltooid waren, werden andere uitbreidingen van het gebied overgelaten aan particuliere ontwikkelaars. Zo is er naast de kantorencomplexen een eerste appartementencomplex opgeleverd. Aan de andere zijde van het spoor is een winkel-entertainment complex opgeleverd. De opdrachtgever voor dit laatste complex was Katakura Industries Co., een bedrijf groot geworden met de fabricage van kousen en dat zich vervolgens gericht heeft op merkenbescherming, oliewinning en olietransport, milieubescherming en nu onroerend goed. De gemeente is verantwoordelijk voor de aanleg van straten. De ontwikkelaars moeten zorgdragen voor de voetgangersgebieden en de aanleg van semi publieke ruimtes zoals publiek toegankelijke parken.

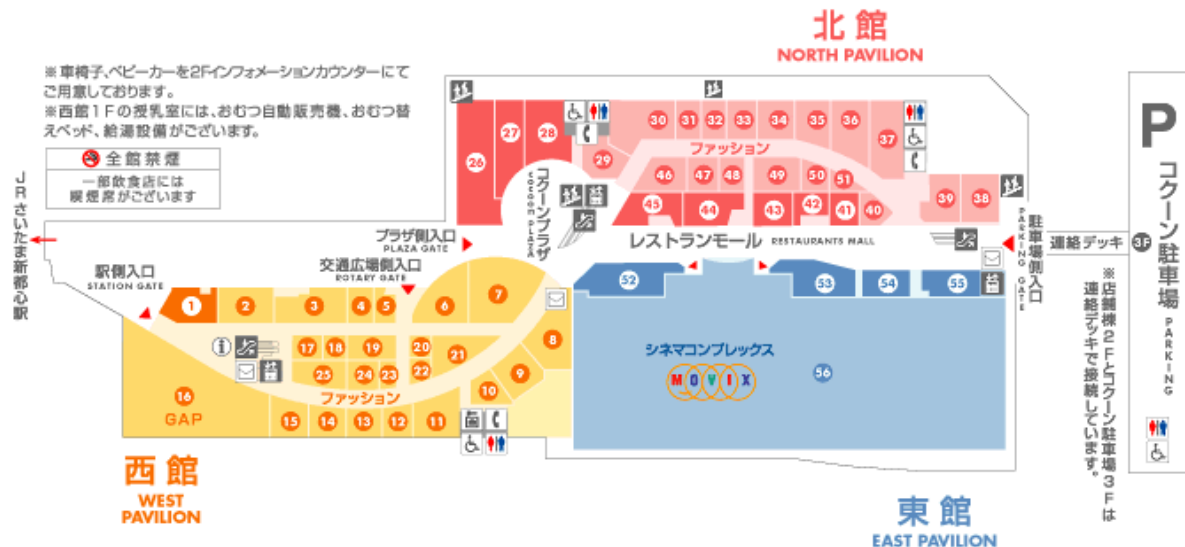
Eerste appartementencomplex, voltooid 2006 als begin van een reeks te bouwen complexen.

Cocoon Shintoshin

opdrachtgever: Katakura Industries Co., Ltd.
 situering: Cocoon Shin-Toshin, Omiya-ku, Saitama City,
 programma: winkels, restaurants, bioscoop, parkeergarage
 ontwerp: S'International Architects Tokyo,
 bouw 2003 – 2004
 totaal gebied: 23.500 m²
 bebouwd gebied: 23.000 m²
 bereikbaarheid: gelegen oostelijk van station Saitama Shintoshin
 parkeren: bovengrondse parkeergarage van twee verdiepingen

artist impression van Cocoon

Links de toegang vanaf het station. In geel en roze is het winkel- en restaurantgedeelte, in blauw het bioscopencomplex. Recht bevindt zich de parkeergarage.

Aan de oostkant van het station is in 2004 een winkel- en entertainment centrum geopend. Tot de opening was er alleen drukte op het stationsgebied aan het begin en eind van kantoor tijd en voor en na sportwedstrijden. Cocoon trekt op andere momenten bezoek met als gevolg dat het stationsgebied sinds september 2004 veel levendiger geworden is. De stationstraverse is een laan geworden tussen de winkels en de bioscoopgang.

Links de toegang vanaf het station, rechts de hal van de bioscoop op zaterdagochtend rond 09.00 uur.

Appreciatie

Individueel is de kwaliteit van het ontwerp van de verschillende gebouwen niet spectaculair. Zij hebben alle door een antenne, een bijzondere gevelbekleding of een helikopterdek een herkenbaarheid. Samen vormen de gebouwen een ensemble. Dit komt door de compositie van verschillende hoogtes en de ingehouden kleur en vormtaal. De kracht van het complex is de makkelijke toegankelijkheid vanaf de stations en vanuit de parkeergarages. De gescheiden verkeersstromen schijnen hier een vanzelfsprekendheid te zijn.

Centraal in dit gebied ligt het Keyaki Hiroba plein met een zeer esthetische uitstraling. Hoewel het al enige jaren geleden voltooid is, krijgt men het gevoel, dat het nog maar net is opgeleverd. Dit komt, omdat de gebruikte materialen niet of nauwelijks zichtbaar verouderen en omdat het schoon gehouden wordt. Op de momenten van de dag, dat het geen grote voetgangersstromen te verwerken krijgt, is het tamelijk leeg. Hier en daar zitten op bankjes wat mensen. Het middenterrein dienst als speelplaats voor een nabijgelegen basisschool. Het esthetisme kan een vergelijking aan met historische meditatie tuinen, onder andere door de strakke donker houten vloeren (zo ogen de voetgangersgebieden) met glazen balustrades. De zelcova's met hun fijne blad laten een getemperd licht door. De omliggende gebouwen zijn bekleed met materialen die alle grijs tinten hebben tussen wit en zwart. In niets is dit plein te vergelijken met Europese tegenhangers. Het is echter geen plein, zoals men zich dat voorstelt in het centrum van een miljoenenstad. Hier in Saitama Shintoshin liggen de winkels op een tussenverdieping tussen het plein en het straatniveau. De ordening in geometrische patronen geeft rust en suggereert een beheerste wereld. Zachte muziek klinkt van alle kanten. Muziek en geluid zijn op dit soort gebieden in Japan bedoeld om zich niet eenzaam te voelen, ook wanneer men alleen is. Rust, zuiverheid en sereniteit zijn de associaties die opgeroepen worden.

De overige voetgangersgebieden vanuit het Keyaki Hiroba Plein zijn station, stadion en kantoren via verschillende loopbruggen bereikbaar. Het plein fungeert hier als een plaats van samenkomst. In het traditionele Japan bestonden geen pleinen zoals in Europa. Markten werden en worden gehouden in straten en kerkhoven bevinden zich buiten de stad en werden daardoor nooit de pleinen die in Europa bij kerken zijn. Het ontwerp van een plein is overgenomen uit de Europese steden-

bouw. In het traditionele Japan waren plaatsen om af te spreken of bij elkaar te komen bruggen en rivieroevers. Het opgetilde Keyaki Hiroba Plein is een eigentijdse vervanging van een dergelijke plaats voor samenkomst. In de praktijk wordt het alleen gebruikt door moeders met kinderen en voor afspraken na kantoortijd door 'salaryman'.

Kunst

Op de wandelgebieden en de tussen de kantoren liggende verkeersvrije parken is een beeldentuin gecreëerd. De meest abstracte beelden zijn onderdeel van eigentijdse Japanse tuinen.

Kunst rond Tower One en Tower Two

Sterke punten

- Uitstekende verbinding met verschillende spoorlijnen, twee minuten van een station met van de hoge snelheidslijn,
- Een goed samenhangend geheel doordat de gebouwen min of meer dezelfde hoogte en kleurstelling hebben,

- Veel bijzondere kunst en veel groen goed geïntegreerd in het voetgangersgebied,
- De hoge kwaliteit van het materiaal gebruikt in de voetgangersgebieden bij de kantoren.

Zwakke punten

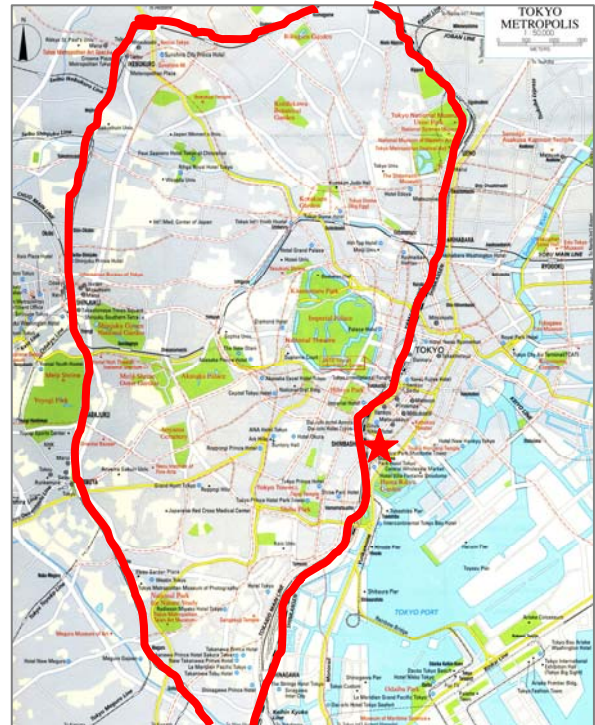
- Na oplevering van de kantoorcomplexen met een klein ondergronds winkelcentrum is vervolgens aan de andere zijde van het spoor een zeer groot winkelgebied aangelegd. Het gevolg is dat de menging van voetgangersstromen zoals bij Roppongi Hills niet plaatsvindt. Vanuit het station zijn de kantoren en het stadion links en de winkels en bioscopen rechts. Gevolg is dat de voetgangersgebieden bij de kantoren tijdens een groot deel van de dag uitgestorven zijn,
- Het beschikbare gebied is lang en smal, hierdoor staan de gebouwen min of meer in een lange rij, clustering is niet aanwezig en daardoor ontbreekt ook een visuele concentratie,
- Omdat in de directe omgeving nog weinig woningbouw is gerealiseerd is het gebied minder levendig dan andere Multi Use Complexen,
- Centrum het westelijk gebied is het 'Keyaki Hiroba' met een ondergronds plein en een bovengronds park. Door het nieuwe winkelcentrum aan de andere zijde van het station lopen de winkels aan het ondergrondse plein niet. Gebrek aan aantrekkelijke voorzieningen maakt het niet tot een bijzondere ontmoetingsplaats. Een in 2006 aangelegde speelplaats voor kleuters lost het probleem niet op.

Keyaki Hiroba, speeltuin centraal in het ondergrondse winkelgebied.

13. Shiodome - Siosite

opdrachtgever:	Shiodome Development Association
situering:	Minato-ku
programma:	kantoren, winkelgebieden, woningen, restaurants, hotels en een theater
ontwerp:	diverse architecten
bouw:	1992 -2007
totaal gebied:	31 ha.
bebouwd gebied:	ca. 20%
bereikbaarheid:	gelegen aan Yamanote ringlijn, een directe spoorverbinding met Narita Airport, de Yurikamome Line naar Tokyo Teleport en drie metro lijnen
parkeergelegenheid:	alle gebouwen hebben of eigen parkeergarages of hebben directe aansluiting tot centraal gelegen parkeergarages.

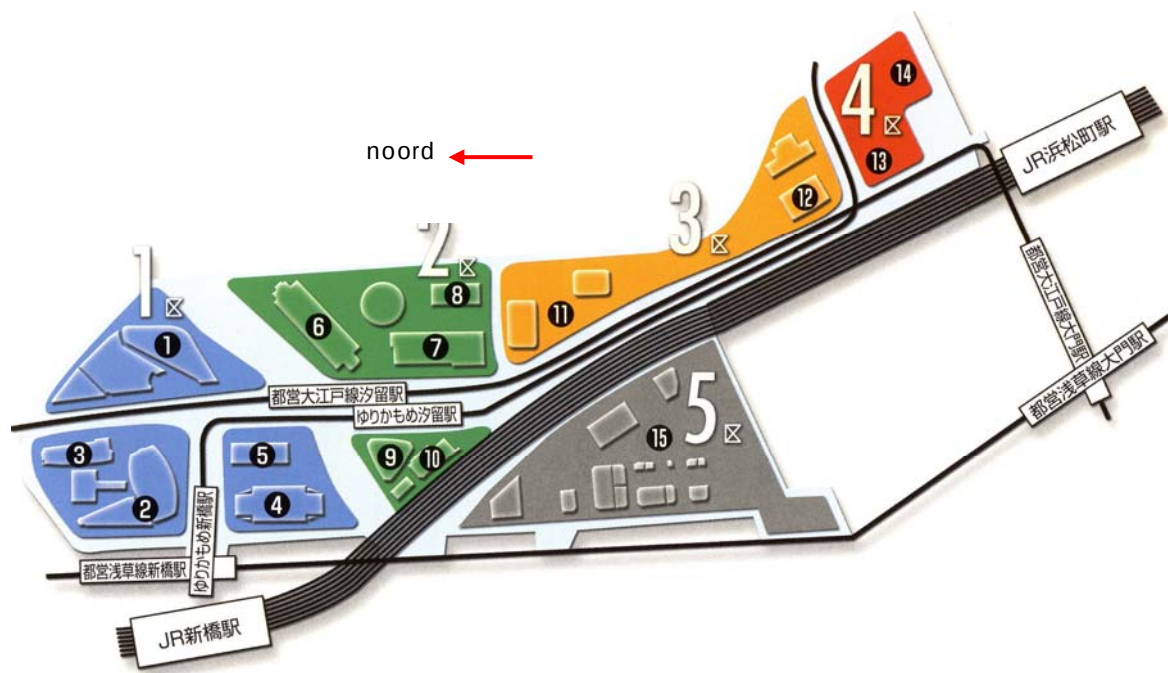
De opdracht

Nadat Japan Railways het terrein niet meer gebruikte kwam het in de jaren '80 en '90 braak te liggen. Het werd alleen gebruikt voor tijdelijke manifestaties en circussen zetten hier hun tenten op. De grond was te duur voor de private en voor de publieke sector. Pas toen deze samen gingen werken in de Shiodome Development Association en het totaal oppervlak eerst verdeeld werd in vijf sectoren waar binnen opnieuw een opsplitsing plaatsvond konden opdrachtgevers voor de ontwikkeling van de diverse gebieden gevonden worden. In 1984 startte de regering een onderzoek om gebieden rond stations, die niet meer in gebruik waren een herbestemming te geven. Dit betrof in Tokyo Shiodome, Shinjuku en Kinshicho. Hetzelfde jaar werd een studiegroep opgericht voor het gebied van Shiodome, waarin afgevaardigden van Japan Railways, de gemeente Tokyo en de plaatselijke wijkraad zitting namen. In 1986 werd door het 'National Land Agency', het Ministerie van Transport en het Ministerie van Constructie het Shiodome Area Planning Investigation Committee (SAPIC) opgericht. Zij bracht hetzelfde jaar rapport uit over de wijze van ontwikkelen aan de eigenaar van de grond, de onroerend goed afdeling van Japan Railways: Japan National Railways Settlement Corporation (JNRSC). De uitgewerkte plannen van SAPIC werden in 1991 gepresenteerd. Het gebied zou verschillende functies krijgen en de woningen, kantoren, appartementscomplexen metro-ingangen e.d. moesten een zo hoog mogelijke kwaliteit uitstralen. Er werd een rapport over de herontwikkeling van dit gebied uitgebracht met de volgende aanbevelingen:

- o oprichting van een 'state of art' organisatie om onderzoek te verrichten naar de bouw van een internationale handelswijk,
- o bouw van appartementen met als doel dit stadsdeel te revitaliseren,
- o de aanleg van een zodanige infrastructuur dat het gebied met openbaar vervoer en via de weg goed te bereiken is.

Om een investeringsplan uit te werken voor deze punten werd door JNRSC, Tokyo Metropole Government en de Minato Ward (wijkraad) in 1991 de Rail City Shiodome Project Corporation opgericht. Doel was het ontwerpen van een nieuw stadshart van allure met een uitstraling niet alleen voor de directe omgeving maar ook voor heel Tokyo.

De vijfdeling van het gebied werd als volgt uitgewerkt:

schema met de verdeling voor de verschillende functies van het gebied. De bovenstaande kleurcode en nummering wordt bij de bespreking hierna overgenomen.

1. Water Blue	gericht op internationale kantoren (multi nationals)
2. Light Green	gericht op culturele- en transportvoorzieningen
3. Flame Yellow	gericht op wonen en bedrijven voor de stad Tokyo
4. Earth Brown	gericht op bedrijven voor de stad Tokyo
5. Urban Metal	werd aanvankelijk niet benoemd, later kleinschalige bouw.

De situering

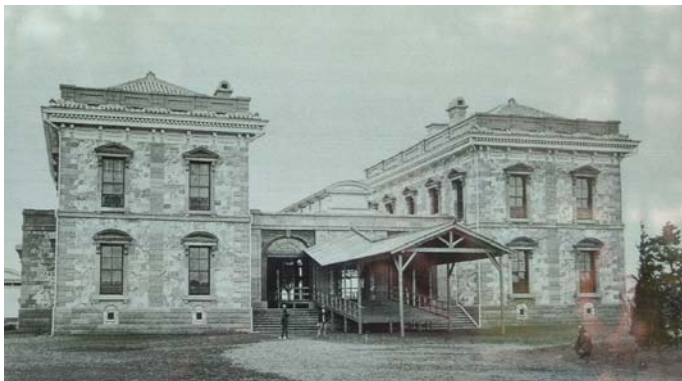
Shiodome ligt aan de rand van de baai van Tokyo. Aanvankelijk was dit een deel van Hibiya Baai. In 1603 vond hier landuitbreiding plaats. Toen het kasteel van de shogun werd gebouwd, werd besloten om een gebied spiraalvormig om het kasteel te bestemmen voor de huisvesting van daimyo. Kanalen werden gegraven voor het transport van bouwmaterialen, maar deze kanalen waren ook bedoeld voor de aanvoer van drinkwater uit de rivieren omdat water uit putten te zilt was. De grond die bij het graven van de kanalen over was werd in zee gestort. Vervolgens werd een deel van de Kandayama heuvel afgegraven. Ook deze grond werd in de Hibiya Baai gestort. Zo werd met afgraving en stort de beoogde bewoningsspiraal rond het kasteel gerealiseerd. Vervolgens werd in gebied de woonplaats van de daimyo van Sendai en Aizu. De kuststrook was toegewezen aan Tsunashige clan (1644 – 1678), die hier de Hamagoten realiseerde, het paleis van familie Tsunashige. Momenteel is Hamagoten als park bewaard en verbindt de wolkenkrabbers met de baai van Tokyo. Na de omwenteling van 1868 werd vrij snel de beslissing genomen om Tokyo en Kobe met een spoorlijn te verbinden. Door tegenwerking van boeren, die grond moesten afstaan, eigenaars van transportbedrijven met paarden, het leger, dat langs de baai van Tokyo vrij schootsveld wilde en de angst dat vonken van locomotieven branden zouden kunnen veroorzaken, werd de start van de aanleg uitgesteld. Op advies van technici van de Britse spoorwegen werd in 1869 besloten eerst een kleine spoorverbinding tussen Tokyo en Yokohama aan te

leggen om het nut van spoorwegen aan te tonen. Deze eerste spoorlijn van Shimbashi (nu het hart van Shiodome) naar Yokohama werd in 1872 in gebruik genomen. Het station van Shimbashi werd voor jonge Japanse intellectuelen een symbool voor vooruitgang. Toen in 1914 twee kilometer noordelijker het Tokyo Station in gebruik werd genomen, raakte het eerste station van Tokyo zijn functie als station voor reizigersvervoer kwijt en werd het alleen nog gebruikt als overslagstation voor goederen. Shimbashi in Tokyo was vervolgens samen met Umeda Station in Osaka het belangrijkste goederenstation van Japan. Dit kwam mede door de vestiging van groothandels in vis, groente en fruit in de directe omgeving. In de jaren '60 werden een aantal snelwegen geopend, die ervoor zorgden dat veel distributiecentra sneller over de weg bereikbaar waren dan via het spoor. Dit betekende dat het station in 1987 na de privatisering van de Japanse spoorwegen (JR) gesloten werd. Het grondgebied van de rangeerterreinen, ca. 22 ha werd overgedragen aan Japan National Railways Settlement Corporation (JNRSC).

plattegrond uit 1896

1. de Hamagoten tuin, nu een stadspark waartegen Sio Site is gesitueerd
2. het omcirkelde gebied is Sio Site

Shimbashi Station, replica, 2003

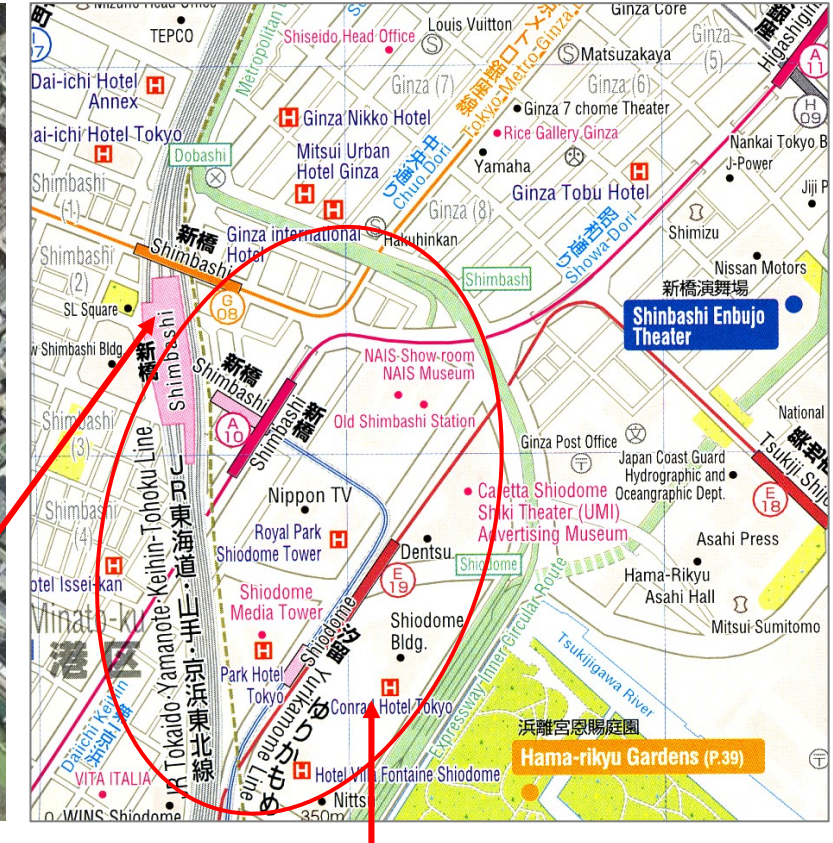

In 1996 werd gestart met de aanleg van een nieuwe snelweg, Route 313, om het gebied ook voor wegvervoer goed bereikbaar te maken. Oorspronkelijk was de FAR omdat dit een industrieel gebied was 400%. Dit werd ook in 1996 verhoogd tot 800%. Zo werd het mogelijk twee keer zo hoog te bouwen als aanvankelijk toegestaan was¹. Bij de uitvoering was enige haast geboden. De nieuw aan te leggen Yurikamome Line van Shimbashi Station door Shiodome naar het kunstmatige eiland Waterfront moest klaar zijn voor het begin van een grote tentoonstelling daar. Gekozen werd om te beginnen met de aanleg van de infrastructuur: de Route 313 met een speciale afslag naar Sio Site, de Yurikamome Line en een aansluitingen op de twee metro lijnen.

¹ Het is duidelijk dat de FAR ook hier door de gemeente gebruikt werd als basis voor onderhandelingen om zoveel mogelijk woningen en publieke ruimtes op te eisen.

Foto vanuit de Hamagoten tuin. Duidelijk is te zien, dat Sio Site zich voegt naar de tuin.

- Shimbashi Station
- Toei-Asuka metro lijn
- Toei Oedo metro lijn
- Yurikamome lijn naar het kunstmatig eiland Odaiba

Siosite (noordelijk deel)

Bij de ontwikkeling van dit stadsdeel dat één van de grootste is in het centrum van Tokyo, wilde het stadsbestuur ter compensatie van stadswijken met een zeer matige infrastructuur, slechte revolutiebouw uit de jaren vijftig en een vrijwel ontbreken van groen dit alles compenseren door:

- een stadsdeel dat voor handelsbedrijven in hoge mate representatief is,
- gebouwen die een zekere rust uitstralen ontworpen door toparchitecten,
- zoveel mogelijk groen integreren in de verder volledig bebouwde omgeving,
- aansluiten bij de resten historische stad zoals de Hamagoten tuin, ook Hama-rikyu genoemd,
- een zelfstandige stad, waar een integratie is van wonen, werken en recreëren, een stadsgebied dat inspeliend op het voorafgaande zich autonoom presenteert.

Voorafgaande aan de start van de bouw van verschillende complexen, werd in 1996 t/m 1999 uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan. De plaats van Shiodome was voor de Kanto aardbeving van

1923 één van de belangrijkste uitgaanscentra van Tokyo. Na de verwoesting van 1923 volgde een tweede vernietiging aan het eind van de Tweede Wereld Oorlog. De bestaande gebouwen brandden af en het gebied werd bebouwd met eenvoudige opslagruimtes voor Japan Railways. Dit betekende dat de grond min of meer onaangevoerd was. Eén van de meest opmerkelijke vondsten was de vondst van de fundamenteën van het Shimbashi Station, het eerste station van Japan. De resten werden verklaard tot monument en in 1998 werd besloten het station op de originele plek te herbouwen. Dit gebeurde door East Japan Railway Culture Foundation (EJRCF). De huidige herbouw herbergt een museum en een café-restaurant. Bij de ontwikkeling van Shiodome werd verder niet gekeken naar het originele stratenpatroon of de originele bebouwing.

Op de voorgrond de jaren '50 architectuur in de naastliggende wijk, zoals die ook bij Shiodome te zien was, op de achtergrond Shiodome Kevin Roche e.a.

Sio Site. Op de foto links ligt Sio Site aan de overkant van het spoor. Kenmerkend is de lage bebouwing. Het oude Shimbashi Station ligt achter de bomen. De rechterfoto uit 1992 toont het terrein begin jaren '90. Links is de plaats waar de fundamenteën van Shimbashi Station gevonden werden

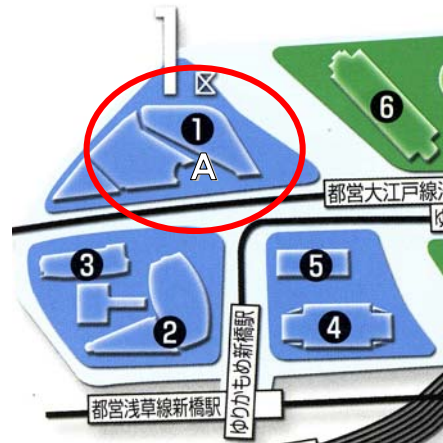

Luchtfoto waarbij enige nog niet voltooide gebouwen ingetekend zijn. Op de voorgrond onder het spoor Citta Italia (Urban Metal), achter Hama-rikyu Teien ligt de huidige vismarkt. Deze zal voor 2010 verplaatst worden waarna een nieuw gebied aansluitend aan Shiodome ontwikkeld kan worden. Earth Brown staat niet op deze foto.

De verschillende gebouwen:

1. Zone A1, Dentsu Head Office Building¹ / Shiodome Annex Building²

opdrachtgever: Dentsu Inc.³
situering: Minato-ku Tokyo
programma: kantoren en winkelgebied met restaurants beneden, restaurants boven, een theater, een museum
ontwerp: Kiyokazu Hosokawa, Tomio Ikai, Jean Nouvel (kantoorstoren)
Jon Jerde winkelgebied en openbare ruimte
bouw: voltooid 2002
totaal gebied zone A1: 206.851 m²

Het gebouw heeft vijf verdiepingen onder de grond en 48 verdiepingen bovengronds (213 m.). Jean Nouvel en Jon Jerde worden binnen de architectenwereld als een vreemde combinatie ervaren.⁴ Jerde heeft het glazen gebouw gewicht gegeven met een granieten fundament. In het café-restaurantgedeelte van zes verdiepingen, Caretta genaamd, wordt deze metafoor van grondgebondenheid herhaald met natuurstenen muren, watervallen en het invallen van natuurlijk licht. Voor de oplevering was de opdrachtgever Dentsu actief vanuit 10 verschillende gebouwen. In het hoofdgebouw ontworpen door Nouvel bevindt zich verder een theater met 1.200 plaatsen waar wereldwijd bekende musicals opgevoerd worden. Op ruim 200 meter hoogte (46^e en 47^e verdieping) bevindt zich een aantal restaurants met uitzicht over de baai van Tokyo. Daarnaast is in het gebouw een museum op het gebied van reclame uit de Edo periode (1603 – 1868). Getoond wordt dat Dentsu een lang verleden heeft op het gebied van het maken van advertenties en zelfs gezien wordt als de grondlegger van de Japanse advertentie industrie.

Aan de tuinzijde heeft Nouvel ervoor gekozen om het gebouw zo min mogelijk te laten opvallen naast de historische tuin. Nouvel heeft gekozen voor een glasgevel waarvan het glas bedrukt is met een patroon in 11 kleuren, van wit naar donker grijs, van het westen naar het oosten. Dit maakt de uitstraling minder hard dan bij gebruikelijke glazen gevels.

¹ [Architecture in Japan 2005](#), blz. 44 - 45

² [Architecture in Japan 2005](#), blz. 96 - 97

³ Het grootste reclamebureau ter wereld

⁴ "Een bizarre combinatie? Misschien. Maar alleen architecten zullen dat vinden". Yatsuka, Hajime, [Alsof architectuur De postmoderne metropool](#), in [Archis](#), 1999/5

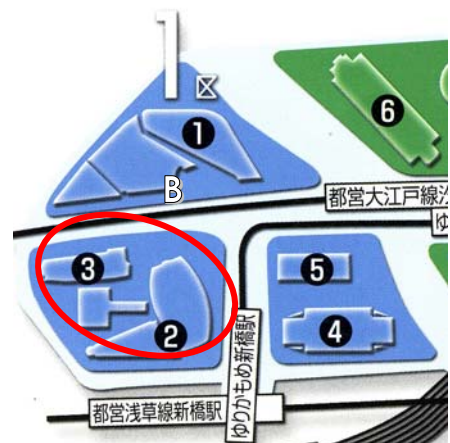
detail van de glazen gevel van Dentsu aan de zijde van het Hama Rikyu Teien

Links de hal van Dentsu, ontworpen door Nouvel, midden en rechts Caretta ontworpen door Jerde

2. en 3. Zone B, Shiodome City Center en Matsushita Electric Works Tokyo Head Office

opdrachtgever:	Mitsui Fudosan, Alderney Investments.Pte Ltd., Matsushita Electric Works, East Japan Railway Culture Foundation
situering:	Minato-ku Tokyo
programma:	kantoren, commerciële ruimtes, showroom, tentoonstellingshal
ontwerp:	Shiodome City Center en masterplan: Kevin Roche, Masaharu Rokushika, Hiro-mitsu Yamashita, Naoki Tominaga, Matsushita Head Office: Nikken Seikkei, Yasunori Kamiguchi, Akio Yamasaki, Iwao Hasagawa
bouw:	voltooid in 2003
totaal gebied zone B:	19.708 m ²
bebouwd gebied:	7.357 m ²

Shiodome City Center (2) heeft vier verdiepingen ondergronds en 43 verdiepingen bovengronds (216 m.). Op de benedenverdieping van Shiodome City Center bevindt zich een restaurantcentrum. Het gebouw van Matsushita (3) heeft vier verdiepingen ondergronds en 24 verdiepingen bovengronds (120m.). Op hetzelfde gebied staat het ook het eerder genoemde Old Shimbashi Station Exhibition Hall. Dit herbouwde station wordt omarmd door de hoogbouw.

Links de pleinen met terrassen aan de voet van Shiodome City Center. Rechts Shiodome City Center.

Matsushita Electric Works¹ Tokyo Head Office is één van de kleinere gebouwen van Shiodome. Behalve hoofdkantoor moest het gebouw ook showroom en visitekaartje worden voor dit elektronica concern. Dat betekent, dat op gebied van gevelsysteem en materiaalkeuze de laatste technieken zijn toegepast. Opmerkelijk zijn de bezoekersruimtes met hoogtes van 7,8 meter.² De kantoren ogen vanuit deze ruimtes als kantoortuinen in de traditie van Larkin Building (Frank Lloyd Wright, 1905). Bij alle kantoren is een strenge scheiding tussen de delen die voor publiek toegankelijk zijn en de delen die alleen bestemd zijn voor het personeel. In de plint van beide gebouwen bevinden zich lunchrestaurants en kleine supermarkten. Samen met Dentsu Head Office omarmen zij een plein dat deels onder de autoweg op het maaiveld doorloopt. Hier bevinden zich kleine terrasjes en ook worden hier regelmatig voorstellingen gegeven.

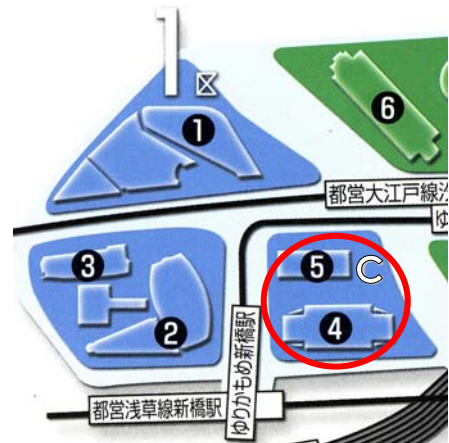
er de hele breedte van het gebouw.

¹ in Nederland bekend onder de namen Technics en Panasonic

² Architecture in Japan 2005, blz. 107

4. en 5. Zone C, Nihon TV Tower, eerder Tele Tower genoemd en Shiodome Tower / Shiseido Royal Park

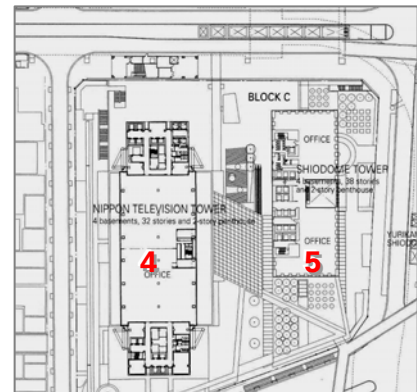
opdrachtgever: Nippon Television Network, Kajima Shiodome Development Corporation
 situering: Minato-ku Tokyo
 programma: kantoren, radio-televisie station, hotel, businesscentrum
 architecten: Nippon Television Network: Mitsubishi Jisho Sekkei / Richard Rogers Partnership
 Shiodome Tower: Kajima Design
 bouw: voltooid in 2003
 totaal gebied zone C: 15.657 m²

Nihon TV Broadcasting Network Office heeft vier verdiepingen ondergronds en 32 verdiepingen bovengronds (173 m.).

Shiodome Tower / Shiseido Royal Park) heeft vier verdiepingen ondergronds en 38 verdiepingen bovengronds (172 m.).

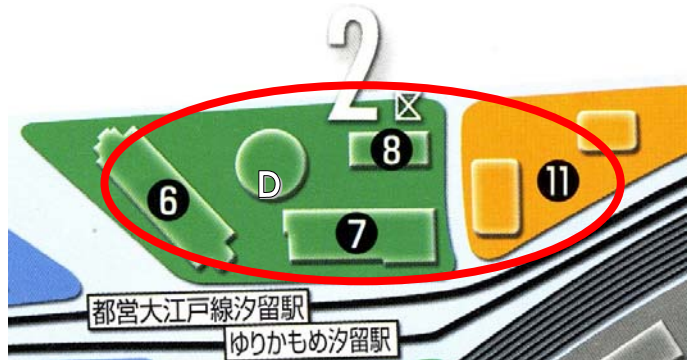
Beide gebouwen hebben een eigen uitstraling, maar door de ingetogenheid van kleur, zacht roze en grijs vormen zij een ensemble. Het gebouw van Rogers hangt in een stalen skelet, bij het hoofdkantoor van de cosmeticafabrikant Shiseido is roze bekleding, in een verder strak gebouw, het onderscheidende element. Tussen de gebouwen is een winkel- en recreatiegebied ontwikkeld. De roltrappen hier verbinden het voetgangersgebied onder straatniveau met het alles verbindende voetgangersgebied op de tweede verdieping.

links Nihon TV Tower, midden Shiodome Tower, rechts het openbare gebied tussen de twee gebouwen.

6. t/m 8 + 11. Zone D, Tokyo Shiodome Building en Shiodome Sumito Building & Hotel Villa Fontane Shiodome Head Offices Nippon Express, Tokyo Twin Parks

opdrachtgever: noord 1: Tokyo Shiodome Building (6), Mori Trust Sumitomo, Fudosan Kenbutsu Service Mori Sangyo Trust
 noord 2: Shiodome Sumitomo Building (7), Sumitomo Fudosan, Sumomoto Life Insurance
 noord 3: Head offices of Nippon Express (8), Nittsu Fudosan

zuid: Tokyo Twin Parks (11), Mitsubishi Estate Co. Ltd., Mitsui Fudosan, Sumitomo Fudosan, Tokyo Tatemono, ORIX, Sumimoto Corp. Mitsui Bussan, Helwa Fudosan

situering: Minato-ku Tokyo

programma: noord 1: kantoren, commerciële faciliteiten, hotel
 noord 2: kantoren, faciliteiten op gebied van cultuur en vervoer, hotel
 noord 3: kantoren, faciliteiten op gebied van cultuur en vervoer
 zuid: 1000 appartementen met sociale voorzieningen

ontwerp: Tokyo Shiodome Building: Takenaka Corporation, Yasui Architects & Engineers Shiodome

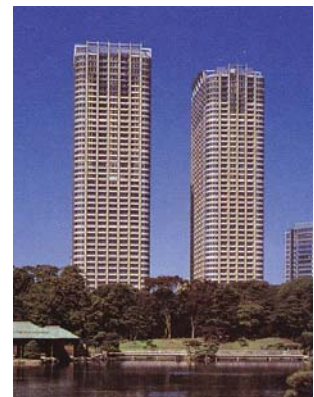
Shiodome Sumito Building: Nikken Sekkei LTD

Head Office of Nippon Express: Kajima Corporation

Tokyo Twin Parks: Mitsubishi Estate Co.

bouw: Tokyo Shiodome Building start 2005, Shiodome Sumito Bldg. voltooid 2004

totaal gebied: noord 1: 180.570 m²
 noord 2: 90.700 m²
 noord 3: 46.350 m²
 zuid: 93.320 m²

vlr. Tokyo Shiodome Bldg en Shiodome Sumito Bldg (artist impression), Head Office Nippon Express en Tokyo Twin Parks.

Tokyo Shiodome Building heeft vier verdiepingen ondergronds en 37 verdiepingen bovengronds (174m.). Op de onderste verdiepingen bevinden zich winkels die het aansluiten bij de commerciële functie van de plinten van de omliggende gebouwen. Kenmerk van het gebouw is het grid van wit graniet in combinatie met groen glas.

Shiodome Sumito Building heeft drie verdiepingen ondergronds en 26 verdiepingen bovengronds (126m.). De onderste verdiepingen herbergen een hotel met 500 kamers.

Head Offices of Nippon Express heeft vier verdiepingen ondergronds en 28 verdiepingen bovengronds (137 m.), Tokyo Twin Parks, beide torens hebben twee verdiepingen ondergronds en 47 verdiepingen bovengronds (165 m.). De maandelijkse huur is vanaf ¥ 780.000 (ca. € 5.460). De angst bestaat, dat deze appartementen en die van Roppongi Hills in de toekomst alleen betaald kunnen worden door vermogende ouderen: het '2010 problem'. De oorspronkelijke ontwerpen dateren uit midden jaren '90 toen de economische groei geen grenzen kende.

9. en 10. Zone E, Shiodome Media Tower, Toppan Forms Head Office

opdrachtgever: Kyodo News Agency
 situering: Minato-ku Tokyo
 programma: Shiodome Media Tower: kantoren en twee penthouses,
 Toppan Forms Building: hotel, commerciële faciliteiten
 ontwerp: Shiodome Media Tower, Kajima Corporation onder leiding van de architect Seita Morishima,
 Toppan Forms Head Office: Okada Architects & Associates
 bouw: beide voltooid in 2003
 bebouwd gebied: Media Tower: 1.941 m²
 Toppan Forms Building: ca. 2.000 m²

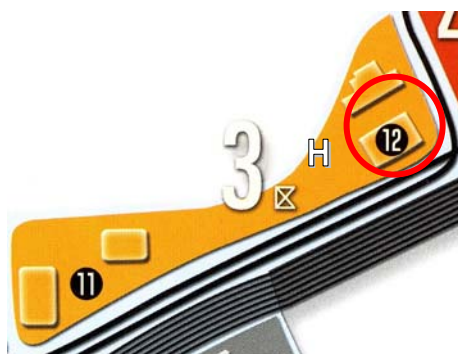
Shiodome Media Tower (9) heeft vier verdiepingen ondergronds en 34 verdiepingen bovengronds (172 m.). Om een maximaal gebruik van het vloeroppervlak te bewerkstelligen werd gekozen voor een gebouw met een driehoekig grondplan: de vorm van het aangeboden kavel. De eerste drie verdiepingen zijn gecreëerd rond een drie verdiepingen hoge vide. De eerste zes verdiepingen worden gebruikt door Kyodo News, de bovenste verdiepingen hebben hotelkamers (Park Hotel). Omdat het gebouw volledig omgeven is door spoor- en metrolijnen staat het op matten die alle bewegingen moeten opvangen.

Toppan Forms (10) heeft één verdieping ondergronds en 19 bovengronds (99 m.).

12. Zone H, Acty Shiodome

opdrachtgever: Urban Development-Corporation
 situering: 1-1-6 Kaigan
 programma: 940 appartementen (huur) met bijbehorende voorzieningen
 ontwerp: Toshi Kiban Seibi Kodan
 bouw: voltooid 2004
 bebouwd gebied: ca. 2.500 m²

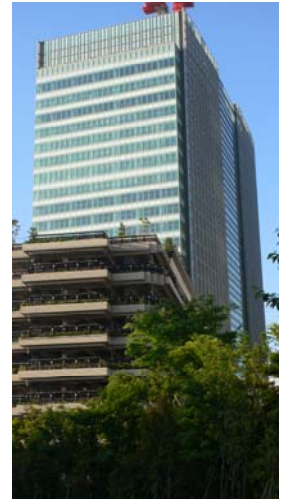
De woontoren heeft twee verdiepingen ondergronds en 56 bovengronds (190 m.).

13. en 14. Zone I, lino Lines Tochi & Tatemono Kyodo Building en Shiodome I-2 Block Office Complex Zone Redevelopment

opdrachtgever: Taisei Corporation e.a.
 situering: Minato-ku Tokyo
 programma: Tatemo Kyodo Building: Kantoren, 1-2 , appartementen
 ontwerp: lino Lines: Taisei Corporation,
 1-2 Flat, (nu Sky Grande Siodome) Takenaka Corporation
 bouw: start Tatemo Kyodo Building 2006,
 bebouwd gebied: ca. 7.000 m2

Het gebied toont zich als een kantorencomplex met verhoudingsgewijs veel aandacht voor de semi-publieke ruimte en voetgangersgebieden naar verschillende trein- en metro-ingangen.

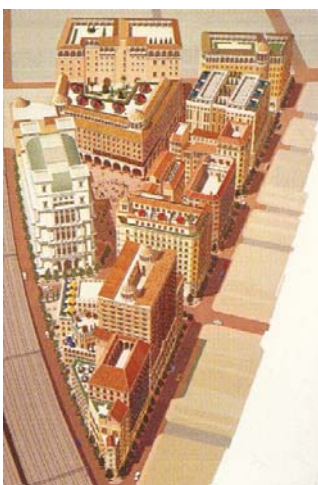
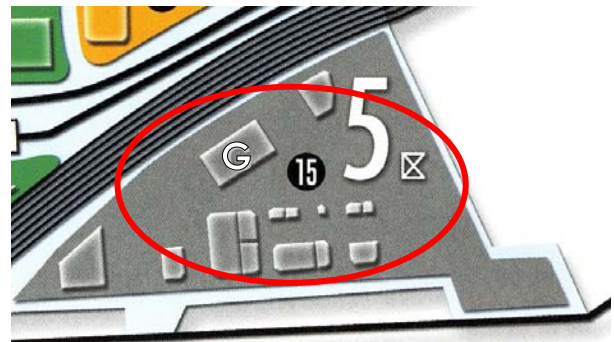
links lino Lines Nippon Tochi Tatemono Kyodo Building, rechts I – 2 Flat

15. Citta Italia, Zone G

opdrachtgever: aan privé ontwikkelaars
 situering: Minato-ku Tokyo
 programma: 35 gebouwen
 ontwerp: diverse architectenbureaus
 bouw: v.a. 2003
 totaal gebied: 98.000 m2

Citta Italia is een reeks gebouwen in Italianiserende stijl. Dat wil zeggen, dat de betonnen skeletbouw bekleed is met marmer of is gestuct en dat veel gebouwen romeinse zuilen of pilasters op de gevel hebben. De straten zijn 'informeel' smal en niet recht.

Links 'artist impression' van Citta Italia, midden en rechts het in 2006 opgeleverde deel. Op het plattegrondje boven zijn alleen de gebouwen aangegeven die tussen bestaande gebouwen gerealiseerd zijn. Het zal in verband met onteigeningen nog zeker tien jaar duren voor de wijk volledig voltooid is.

de voetgangersgebieden en de overige openbare ruimtes

Eén van de thema's bij de ontwikkeling van dit project was: harmonie met natuur en het leven op de werkplek. Zo werd het belang van culturele en recreatieve faciliteiten van begin af onderkend. Op alle restplekken werden in combinatie met de alles verbindende voetgangersstraat bomen geplant wat het dicht bebouwde gebied een menselijke maat geeft.

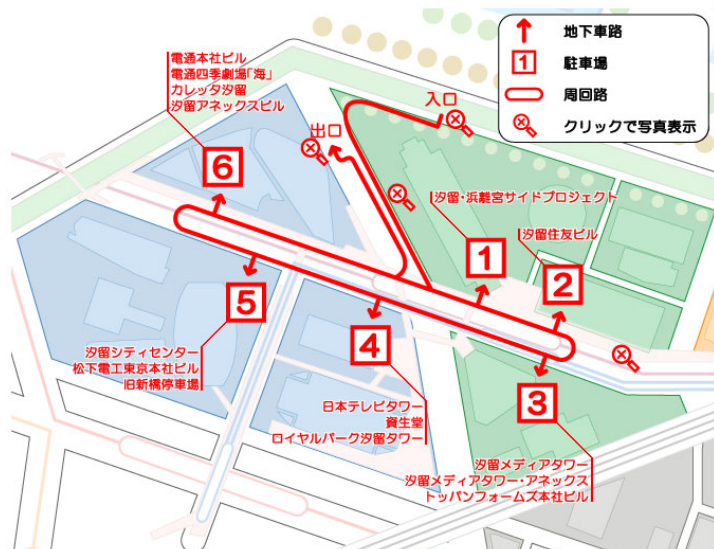
links Tokyo Twin Peaks, middenachter Acty Shiodome

Parkeren

Om Shiodome goed toegankelijk te maken voor autoverkeer is een afslag gemaakt van de snelweg door Shimbashi. Op nog geen 500 meter van deze afslag zijn zes publiek toegankelijke parkeergarages. Zo wordt een minimale verkeersdruk op het gebied gecreëerd.

Appreciatie

Van oorsprong was dit gebied het hart van Tokyo. Dit was de stad van de 'vliegende wereld': muziek, theater, prostitutie. Deze functie was het in het midden van de 20^e eeuw kwijt geraakt. Met de bouw van Shiodome heeft Tokyo weer een nieuw centrum gekregen aansluitend aan Ginza. Van oudsher is Ginza het belangrijkste winkelcentrum van Tokyo. Het heeft daarnaast ook zeer veel kunstgaleries.

Shimbashi Station in de 19^e eeuw

Roppongi Hills heeft een nogal westerse uitstraling: de bebouwing is min of meer gesitueerd rond een centraal plein wat een zekere intimiteit geeft. Dit is bij Shiodome niet het geval. De verschillende gebouwen staan als een vrij smal lint aan de spoorlijn. Doordat het totale gebied is opgeknipt en uitgegeven aan verschillende projectontwikkelaars hebben de verschillende gebieden een eigen sfeer en identiteit gekregen en is er, behalve dat de gebouwen de bouwmode van 1995 – 2005 representeren, weinig coherentie. Dit wordt ook veroorzaakt door de scheiding van kantoorgebouwen (alle aan de noordkant) en appartementencomplexen (alle aan de zuidkant).¹ Verbindend element is een voetgangersstraat boven het straat niveau. Langs de kant staan bomen, waardoor een suggestie gewekt wordt op het maaiveld te lopen. Het idee hiervoor kwam van Jon Jerde. Shiodome presenteert zichzelf als 'a city presenting the future of Japan. Host to world-class facilities'.² Het gebrek aan coherentie tussen de verschillende gebieden zal in Japan niet als een probleem ervaren worden. Steden met kernen gesitueerd rond pleinen en vroegere kerkhoven zijn Europees. De pleinen in Shiodome hebben de functie van open gebieden tussen de gebouwen en presenteren zich veel minder als ontmoetingsplekken zoals pleinen in Europa dat doen.

Zone 1 'plein' tussen Shiodome Tower en Nihon TV Tower

De ontmoetingsplekken bevinden zich meest in de plint van de gebouwen. Hier zijn cafés, restaurantjes, conveniënt stores³ en tijdschriftenwinkels. De verschillende zones hebben wel een sterke interne eenheid. Zone 1, bestaat uit de meest prestigieuze gebouwen, vrijwel alle ontworpen door buitenlandse architecten. Op Shiodome Tower na is glas bij alle gevels dominant. Hier bevinden zich de hoofdkantoren van grote internationale bedrijven. Zone 2 zijn prestigieuze gebouwen meest ontworpen door grote bouwfirmas. Het openbaar gebied is niet zo bijzonder ingericht als in Zone 1 waar duidelijk het visitekaartje van het ontwikkelingsgebied wordt afgegeven. Hoe zone 3 en 4, de gebieden waar de meeste woontorens komen, zich ontwikkelen is nog niet duidelijk. Tussen Tokyo Twin Parks en Acty Shiodome is een park aangelegd. Gekozen is voor een formele Italiaanse renaissance tuin met kopieën van beroemde Italiaanse standbeelden. Het park wordt behalve 's morgens en 's avonds als uitlaatplaats nauwelijks gebruikt. Zone 5, Citta Italia is als enige project aan de oostkant van de spoorlijn gesitueerd. De verbinding is tot stand gebracht middels de aanleg van een extra viaduct. Toch blijft het gebied geïsoleerd van de rest van Shiodome. Dit wordt nog eens bevestigd door de volstrekt afwijkende architectuur. De wijk is zeer kleinschalig in vergelijking tot de gebouwen van 200 meter die de andere zones van Shiodome domineren. Concluderend kan gesteld worden dat Shiodome gekenmerkt wordt door een aantal autonome gebieden met elk een eigen uitstraling en elk met eigen kenmerken op het gebied van gebruik. De verbindende elementen zijn

¹ Alleen in Tokyo Midtown komen kantoren en appartementen op hetzelfde plein uit.

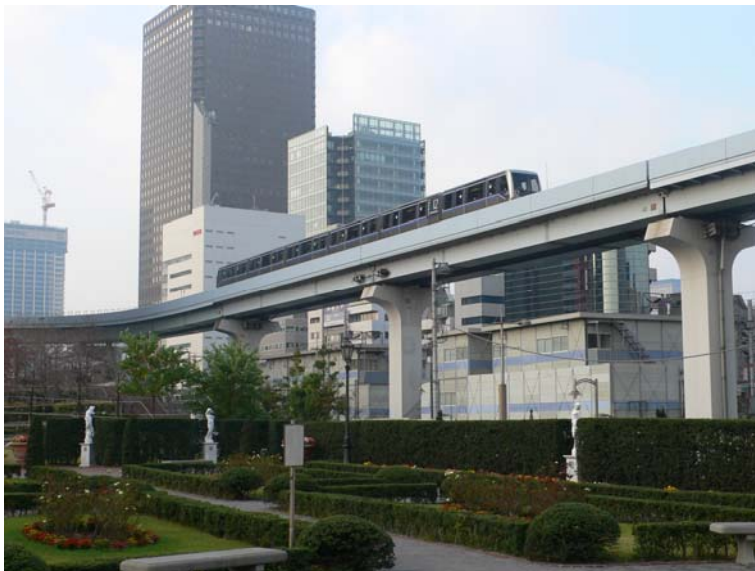
² Sio-Site official guide, een folder over de ontwikkeling van dit stadsdeel uitgegeven door de gemeente Tokyo in 2003

³ winkeltjes met een klein assortiment te vergelijken met winkels in benzine stations.

verkeersvrije wandelgebieden met perfecte aansluitingen op trein- en metrostations. In dit soort stadsgebieden waar bij warm weer en windstilte geen afkoeling met zeewind kan plaatsvinden is de opwarming een onverwacht probleem: Citing a new report by professor Toshio Ojima, of Tokyo's Waseda University, an environment ministry official confirmed that recent construction work at Shiodome has "disturbed" cooling sea breezes and contributed to higher temperatures in the city. Akinori Ogawa, woordvoerder van het Ministerie voor Milieu zegt hierover: "What used to be a large open space is now skyscrapers. Along with the ministry of land, infrastructure and transport, we are very concerned about the heat island problem and we are doing what we can to reduce it." ¹

Sterke punten

- Zeer hoogwaardige architectuur en een zeer hoofwaardige inrichting van de publieke ruimtes,
- De ensembles van gebouwen ontworpen door Rogers, Nouvel en Roche, die in vorm een spel met elkaar spelen,
- De gebouwen hebben samen een grote diversiteit aan functies,
- zeer bijzonder ingerichte verblijfruimtes met elk een eigen identiteit,
- Zeer goede verbindingen met trein- en metrostations.

De Italiaanse tuin tussen Tokyo Twin Parks en Acty Shiodome. Het is de plaats waar 's morgens de mini hondjes worden uitgelaten en 's middags in conveniënt stores gekochte lunches worden opgegeten. Verder wordt het gebied gedomineerd door geluid van de naastliggende snelweg en de spoorlijnen.

Zwakke punten

- Geen eenheid door de langgerektheid van het gebied en de opdeling in vrij autonome gebieden,
- Geen centraal plein met vriendelijke verblijfsruimtes,
- Citta Italia heeft geen relatie met het andere gebied door de afwijkende architectuur, omdat het aan de andere kant van het spoor ligt,
- Wonen en werken zijn strikt gescheiden waardoor de verschillende voetgangersgebieden op sommige dagdelen niet gebruikt worden,

¹ Julian Ryall, Builders turn Tokyo into a greenhouse, in 'The Scotsman', 19 augustus 2004

- Omdat dit nieuwe artificiële centrum het omliggende oude centrum niet kan vervangen wat betreft sfeer en intimiteit, is 's avonds en in het weekend de levendigheid in het naast liggende Ginza en Shimbashi. Shiodome is dan vrijwel verlaten.
- De Hama Rikyo Teien uit de Edo-periode waaromheen veel gebouwen ontworpen zijn, wordt alleen gebruikt als uitzicht, maar is vanuit Shiodome moeilijk bereikbaar,
- Bij warm weer en windstilte warmt het binnengebied in vergelijking tot de omgeving twee graden meer op, wat 's zomers een probleem is.
- De Italiaanse tuin heeft geen enkele relatie wat ontwerp betreft met de naastliggende architectuur. De barrière van de spoorlijn met Citta Italia is veel te groot om een verbindend element te vormen.
- De verhoogde snelweg langs de gebouwen geeft een onacceptabele geluidshinder en sluit de historische Hama Rikyo Teien af van Sio Site.

14. Roppongi Hills

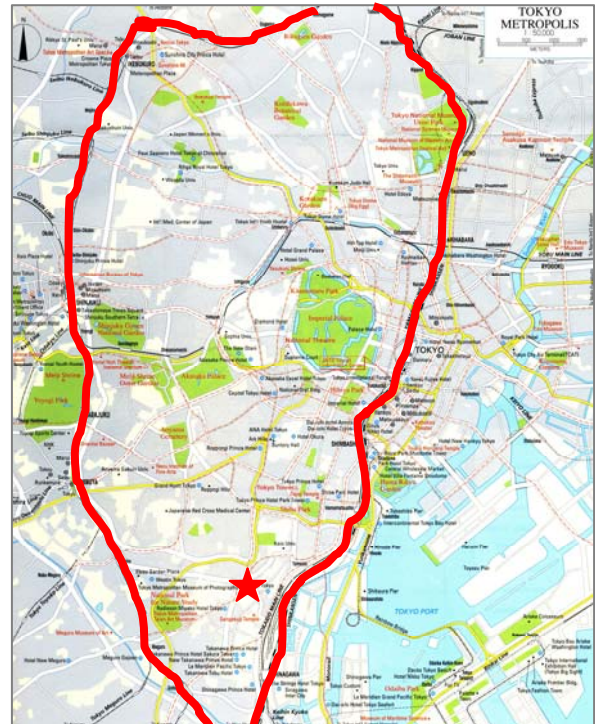
opdrachtgever: Mori Building First Class
 situering: 6-chome, Roppongi Tokyo
 programma: woningen, kantoren, school, theater, winkels, hotel, museum, TV studio's, boeddhistische tempel
 ontwerp: Mitsubishi Estate Co., Ltd (coördinatie)
 Mori Building First Class (coördinatie)
 Irie Miyake Architect & Engineers (hotel, kantoren, tempel)
 Maki & Associates (TV Asahi)
 Nikken Housing International Inc. (appartementen)
 Jerde Partnership International (plint en directe omgeving Mori Tower, hotel, appartementsgebouwen)
 Kohn Pederson Fox Associates PC. (Mori Tower, hotel, theater)
 Conran & Partners (appartementsgebouwen)
 Gluckman Mayner Architects (Mori Art Museum)
 EDAW, Robert Becker, landschapsarchitect
 bouw: 2000 - 2003
 totaal gebied: 11 ha.
 bebouwd gebied: 84.801 m²
 parkeergelegenheid: ondergrondse parkeergarage voor 2.762 auto's
 bereikbaarheid: gelegen aan Toei Oedo Metro Line en Tokyo Metro Hibiya Line

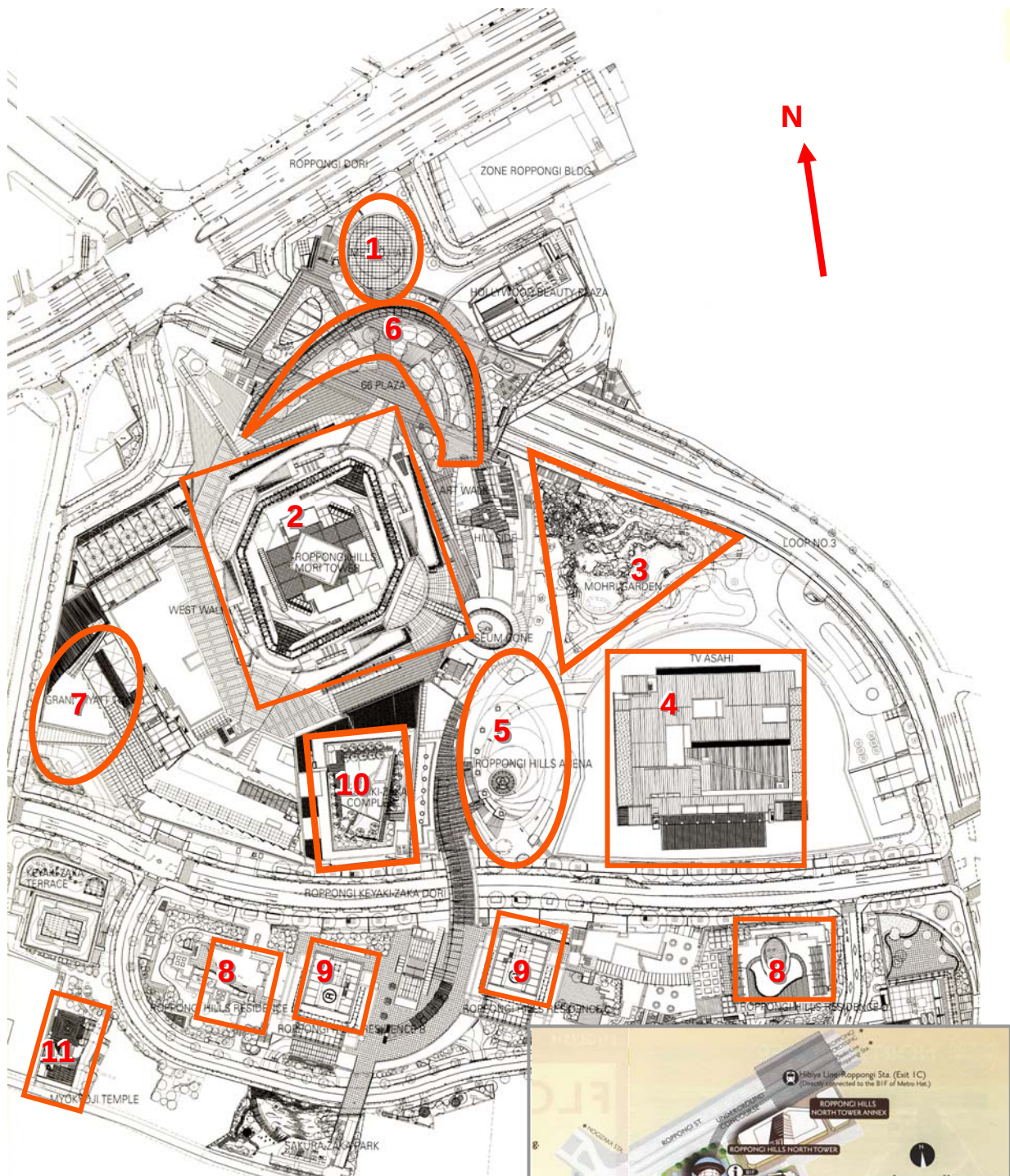
De opdrachtgever

Roppongi Hills is het grootste private stedelijke project van Japan. Roppongi Hill is het eerste complex binnen deze wijk, dat dit gebied op een hoger plan brengt. Door de open gebieden en de centrale ligging is de wijk populair bij projectontwikkelaars. Verschillende Multi use projecten zijn opgeleverd in dit gebied: Izumi Garden (2002), Roppongi Hills (2003) en Tokyo Midtown (2007).

Naast de centrale kantoortoren en de twee hoge en twee lage woontorens bevinden zich in de gebouwen een museum, een theater, een crèche en los van de hoofdgebouwen een televisiestation. Verbindend element zijn publieke ruimtes, die deels binnen

links de Mori Tower, rechts en bijna verscholen achter de Mori Tower de twee woontorens. Het lijkt dat het hoofdgebouw gebouwd aan het einde staat van een zichtas; er ligt echter nog een hele wijk met laagbouw voor. Wel is gekozen voor de plaatsing in het verlengde van de Gaien Nishi Dori.

1. metro ingang
2. Mori Tower, met Mori Museum
3. Mohri tuin
4. TV Asahi Hoofdkantoor
5. concertruimte Roppongi Hills Arena
6. ontmoetingsplaats Roku-Roku Plaza
7. hotel 'Grand Hyatt Tokyo'
8. lage appartementen complexen
9. hoge appartementen complexen
10. Keyakizaka bioscopen complex
11. Myokyoji tempel

de gebouwen gesitueerd zijn en deels buiten zijn. “All the facilities will be connected by shared public spaces and orchestrated circulation patterns designed to draw visitors into the complex. By concentrating these urban functions into a vertically integrated city, large open spaces will be secured at lower levels. Using the rooftops of buildings for greenery will create a comfortable environment while preserving open space”.¹

Roppongi Hills is ontwikkeld door Mori Fudosan. Mori stichtte zijn vastgoed bedrijf in 1955. Hij hoort momenteel tot de belangrijke project ontwikkelaars in Japan en Shanghai.

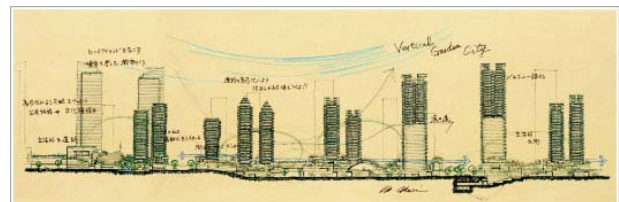
Zelf schrijft de ontwikkelaar Minoru Mori over het project:

While Tokyo is comparable to New York, London, and Paris in terms of being an international city, it lags far behind them in terms of the maturity of its urban culture. Roppongi Hills is intended to become a cultural center in midtown Tokyo that will be a symbol of contemporary Japan. The project, covering approximately 11 hectares, with a total floor area of 724,000 m², is the largest currently planned redevelopment project in Japan. By integrating office, residential, hotel, retail, and cultural functions with parks and plazas that preserve the features of the existing landscape and the majority of the lot's open space, Roppongi Hills succeeds in creating a green and enriching urban cultural complex.²

Minoru Mori had bij dit project een hoog ambitie niveau.

This is a modern destination for people seeking enlightenment through art and intelligence. An exciting community surrounds the Mori Art Center, including modern offices filled with bustling information age workers, residential high rises that are home to sophisticated urbanites, a state of art cinema complex that draws legendary filmmakers and global stars and a hotel that hosts travellers from around the world.³

Het ideaal van Mori is een tuinstad: the Vertical Garden City: werken, wonen, winkelen, ontspanning, amusement, onderwijs, onderzoek worden gebundeld in een stad in de stad: It's a new urban lifestyle and we call it MORI LIVING.

Voor de start van de bouw moesten 800 grondeigenaren benaderd worden. Versnippering van de grond wordt deels veroorzaakt door de hoge successierechten, waardoor erven vaak gedwongen worden een deel van de grond te verkopen.⁴ Het kostte de projectontwikkelaar Mori 17 jaar om de benodigde grond van alle landeigenaren in bezit te krijgen. De onteigening vond plaats volgens ‘Ownership Society’ dat betekent dat tweederde van de eigenaars van grond akkoord gaat met de onteigening. De bewoners konden zich laten uitkopen door of een vast bedrag te accepteren of in ruil een appartement te krijgen in één van de twee hoge of twee lage woontorens die deel van het project uitmaken. Roppongi Hills is één van de projecten om het centrum van Tokyo te revitaliseren. Door werk en wonen bij elkaar te plannen zal de reistijd van de bewoners beperkt worden en komt er meer tijd voor ontspanning. Daarnaast zal de infrastructuur minder belast worden wat betreft openbaar vervoer. De oorspronkelijke FAR liet de voorgestelde bouwhoogte niet toe. In ruil voor de aanleg van publieke voorzieningen, zoals de aanleg van

¹ Japan Towards Totalscape, blz. 74

² www.mori.co.jp/business/roppongi/en_index.html

³ Art, Design and the City Roppongi Hills Public Art Project 1, blz. 6

⁴ Eilanden in de stad in S&RO 06/2006, blz. 40

een goede infrastructuur met voetgangerstunnels naar de metrostations en het later besproken park, mochten de gebouwen toch met geplande hoogte gerealiseerd worden.

De situering

Van oorsprong stond op Roppongi Hills een landhuis van een daimyo.¹ Dit is nu nog steeds te zien door de, voor Tokyo, grote hoeveelheid groen. Ook waren om deze reden de oorspronkelijke de kavels verhoudingsgewijs groot. Bij vererving werden de bestaande kavels later gesplitst. Een ander kenmerk van dit gebied is, dat de straten slingeren langs de loop van de riviertjes die hier vroeger stroomden. Dit betekent, dat het stratenpatroon niet regelmatig is. De wijk heeft potentie voor een uitstraling op hoog niveau: hij ligt binnen de Yamanote Ring-lijn met de haltes van twee metrolijnen. Op loopafstand bevinden zich diverse ambassades. Daarnaast is de wijk ook het centrum voor een aantal subculturen op het gebied van onder andere eigentijds design. Er zijn veel uitgaansgelegenheden die zich richten op alternatief of goedkoop vermaak en er zijn veel goedkope restaurantjes.

★ geeft de plaats aan van het huidige Roppongi op een plattegrond van het zuidelijk deel van Tokyo ca. 1848. Opvallend is het stratenpatroon dat beken en rivierlopen volgt. Daarnaast zijn de grote kavels te zien in vergelijking tot de oostkant van de stad.

De architecten

Zoals nu bij grote Multi Use Projects in Japan gebruikelijk is, zijn een aantal architecten gevraagd hun medewerking te verlenen. Elk bureau werd gevraagd vanwege zijn specialisme. Het bureau van Kohn Pedersen Fox Architects is verantwoordelijk voor het ontwerp van de hoogbouw. Het bureau heeft zich bij het kiezen van de vorm van de toren laten inspireren door traditionele Japanse vormen wat betreft de plattegrond. *The form of the tower draws from the Japanese design, the tradition of expressing natural forms as geometrical patterns.*²

In het glas en in de ramen van de Mori toren is een verjonging te zien in de donkere delen.

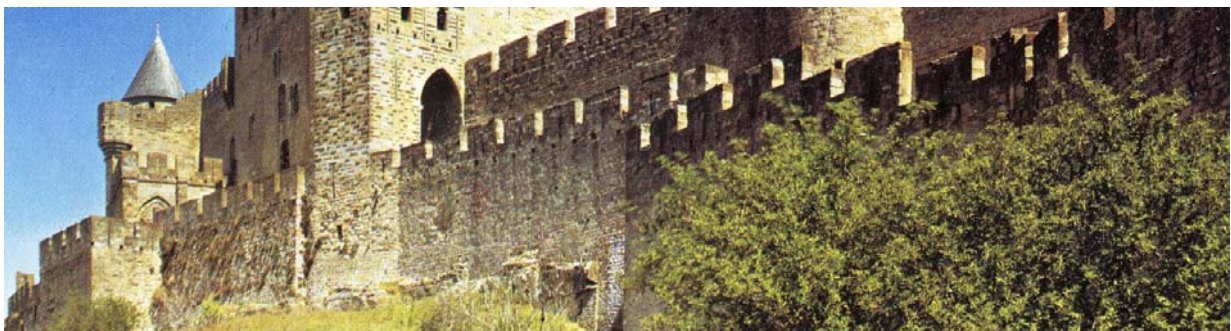
¹ The Yearbook 2003, blz. 35, 47, 49

² www.kpf.com/main.asp?fullscreen=yes

The Jerde Partnership is verantwoordelijk voor het winkelgebied en de openbare ruimtes. Jerde heeft in korte tijd in heel Japan winkelgebieden ontworpen: Canal City Hakata, Fukuoka (1996), Dentsu Headquarters, deel van Sio Site, Tokyo (2002), Riverwalk, Kitakyushu (2003), Namba Parks, Osaka (2007) en La Cittadella, Kawasaki (2003). Beelden van het verleden worden door Jerde willekeurig gekopieerd om de locatie eruit te laten zien alsof de plek een relatie heeft met de geschiedenis. Op het voetgangersgebied staat een folie van een stenen Romaanse ruïne. Het natuursteen waarvan de muren opgetrokken zijn is geïnspireerd op de middeleeuwse ommuring van mediterrane steden. De combinatie van een Japanse tuin met een pseudo mediterrane ommuring speelt met de referentie romaanse fortificaties in Zuid Europa. Hier is duidelijk dat een eeuw lang kopiëren van westerse voorbeelden in Japan een bijzondere interactie tussen twee culturen tot resultaat heeft.¹ *The natural stone facades, designed by John Jerde, recall the ramparts of a medieval castle. Inside, the floors and the walls are curved into concealed bays, making for sudden surprise discoveries as if in a labyrinth.*²

Boven de onderbouw van Roppongi Hills, onder de fortificaties van Carcassonne uit de 13^e eeuw.

Kishin Shinoyama, een bekend Japanse fotograaf bevestigt het beeld van een kasteel of fortificatie: I would actually call Roppongi Hills a castle, rather than a block or tower. You enter a giant acropolis, and get lost in the next moment, The sensation of getting trapped in a maze and entangled in a strange kind of chaos is certainly new.³

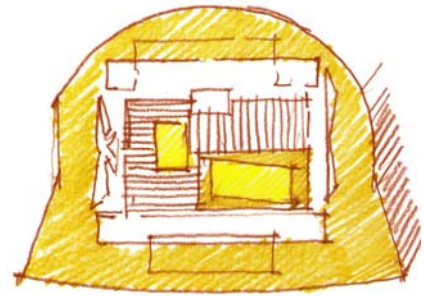
¹ Hajime Yatsuka schrijft over de populariteit van Jerde in Japan en concludeert: “Deze afwezigheid van normen speelt de belangrijkste rol”, Yatsuka, Hajime, Alsof architectuur De postmoderne metropool, in Archis, 1999/5 blz. 36

² Art, Design and the City Roppongi Hills Public Art Project 1, blz 148

³ interview met Kishin Shinoyama: Roppongi Hills, blz 110

De winkelcentra die Jerde ontwikkelde tonen steeds weer referenties aan historische beelden die als romantisch en intiem ervaren worden.

TV Asahi hoofdkantoor bevindt zich aan de andere kant van de Japanse tuin en de half open ontspanningsruimte. Het complex is ontworpen door Maki and Associates. Min of meer op dezelfde plek waren hier eerder de studio's van TV Asahi. De kantoren zijn gesitueerd rond de studio's, opdat hier een minimale geluidsbelasting van buiten is. In vergelijking tot de expressieve architectuur van Jerde Partnership is de tv-studio zeer terughoudend ontworpen. Hij voegt zich bescheiden in het stedelijk landschap en valt voornamelijk op door de verfijnde detaillering. De verbinding met Roppongi krijgt het gebouw met een drietal winkels, een café en een galerie die zich in de plint bevinden.

TV Asahi hoofdkantoor, Maki and Associates, de aansluiting op de Mohri tuin.

De landschapsarchitectuur Robert Becker van het in San Francisco gevestigde bedrijf EDAW is verantwoordelijk voor het ontwerp van de buitenruimte. EDAW is een bedrijf dat zich wereldwijd richt op landschaps-

architectuur en stadsinrichting. Zij hebben een voetgangersgebied gecreëerd dat deels is voor passanten en deels voor bewoners. Dit voetgangersgebied verbindt het winkelgebied, de toegang naar het museum en de kantoren via een brug met het gebied met de woontorens met in hun plint restaurants en een kinderdagverblijf.

tekeningen van het geplande voetgangersgebied op Roppongi Hills door Jerde Partnership International
Het tuinontwerp

De tuinen van Roppongi Hills, Tokyo Midtown fungeren als overgangsgebied tussen de hoge gebouwen en de omliggende gebouwen maar zij hebben een groter belang, dat voortkomt uit de traditie. Tuinen kregen in het verleden vaak een waarde door bijvoorbeeld bijzondere kersenbloesem, de zang van kreukels of door een bijzonder uitzicht op de maan. Men noemt dit Meisho. De Meisho werden zomerse ontmoetingsplaatsen¹. De tuinen van Roppongi Hills en Tokyo Midtown zijn zodanig ontworpen, dat zij in de stad eenzelfde functie dienen te krijgen als deze Meisho. Zo wordt een oude traditie op een eigen wijze voortgezet. De tuin heeft de naam Mori Garden gekregen. Hij ligt oostelijk van Roppongi Hills Mori toren, het hoogste complex met een hoogte van 238 meter. Vanuit de traditie is de ligging van deze tuin aan de oostkant onlogisch.² Om toch een historisch verantwoorde natuurlijkheid te krijgen is de noordzijde van de tuin het hoogst. De tuin opent zich zoals de traditie en de regels van de feng shui bepalen naar het zuiden, in dit geval naar Roppongi Arena. Edaw ontwierp een tuin gebaseerd op Japanse tuinen met de basiselementen: water, steen en groen. Gekozen is voor meest van oorsprong Japanse planten.

Mohri Garden met op de achtergrond de onderbouw van Jerde. De glazen conische vorm herbergt de entree naar het Mori Art Museum.

¹ Capron, Jean-Luc, Van wijdvertakte steden tot megapolis, blz 38, in A + 104 3/1989

² Japanse tuinarchitectuur baseert zich net als de Chinese op de regels van Feng Shui. Een gebouw sluit zich af van het noorden voor de 's winters uit Siberië komende koude winden. Het opent zich naar het zuiden. Aan de zuidkant bevindt zich logischerwijze de tuin. Themes in the history of Japanese Garden Art, blz 27 t/m 54.

open versus gesloten

Een deel van het winkelgebied toont zich als een traditioneel winkelcentrum, met dat verschil dat de extra aandacht voor de kwaliteit van de publieke ruimtes. De hoogte van deze ruimtes, met vides van meerdere verdiepingen, maakt dat deze onvergelijkbaar zijn met winkelgebieden uit de jaren '90. De buiten- en binnenruimte is in sterke mate labyrintisch. Een bezoeker zal pas na een aantal keren de routing van deze ruimtes leren kennen. Opnieuw is hier een referentie naar de wirwar van straatjes in mediterrane gebieden. Binnen- en buitengebieden lopen min of meer in elkaar over. Dit is kenmerkend voor het werk van Jerde¹, maar ook is een dergelijke verbinding van binnen- met buitenruimtes kenmerkend voor traditionele Japanse architectuur: wanneer in tempels of woningen de shoji opengeschoven waren werden de binnenruimtes via de veranda's verbonden met de tuin. De architect Toyo Ito (1941) zegt over een dergelijke verbinding van binnen- met buitenruimtes:

The ideal type in architectural order is (...) open, the outside and inside linked together physically and also in terms of programs, and finally a natural object in a way standing in harmony in nature by expanding those concepts.²

kunst

Opvallend is de ruimte die gegeven wordt aan de grote hoeveelheid kunst. Het is niet zozeer dat kunstenaars betrokken worden bij het ontwerpproces, maar bij het ontwerp van de publieke ruimtes is rekening gehouden met de plaatsing van objecten. Een deel van de kunstwerken heeft de functie van losstaand, eventueel vervreemdend object. Aan de Roppongi Keyakizaka Dori zijn banken geplaatst door kunstenaars en architecten als Droog Design, Ettore Sottsass en Toyo Ito.

kantoorpersoneel ca. 18.00 uur

Louise Bourgeois, Maman, 1974

links, Thomas Sandell, Annas Stenar, bank, rechts, Droog Design, day-tripper

¹ In 1985 voltooide John Jerde in San Diego Horton Plaza. Hier werden een aantal gebouwen door middel van het creëren van binnenplaatsen en de verbinding van de diverse niveaus met roltrappen aan elkaar gekoppeld. Dit verbinden van verschillende gebieden met de suggestie, dat toeval ze bij elkaar plaatst is later een belangrijk thema geworden in het werk van Jerde, zie blz. 170.

² PA 15/Dec 1999, blz. 49

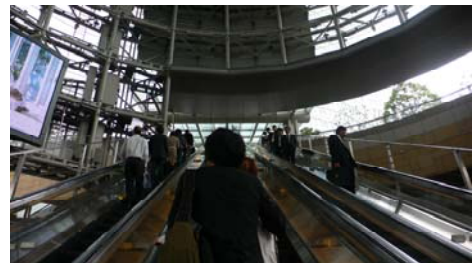
De entree naar Roppongi

Een corridor tussen de gewone, dagelijkse wereld en de andere wereld is in Japan een vanzelfsprekend element. In het verleden verbonden bruggen, lange oprijlanen en gangen de dagelijkse wereld met de wereld van de geesten. Een vroeg voorbeeld uit de derde eeuw is de brug over de rivier Isuzu naar de Ise shrine bij Ise. Dit tempelcomplex is gewijd aan het Japanse keizerlijk huis. Ook in traditionele tempels is er vaak een lange gang om bij het heiligste deel van die tempel te komen. In de 20^e eeuw werden dergelijke corridors door eigentijdse architecten ontworpen om bij een museum of een kerk te komen. Tadao Ando ontwerpt in 1991 voor de Watertempel van Awaji een trap vanuit het dak van de tempel, waar in een bassin waterlelies groeien, naar de ondergelegen boeddhistische tempel. Ieoh Ming Pei maakt een voetgangerstunnel naar het Miho museum.

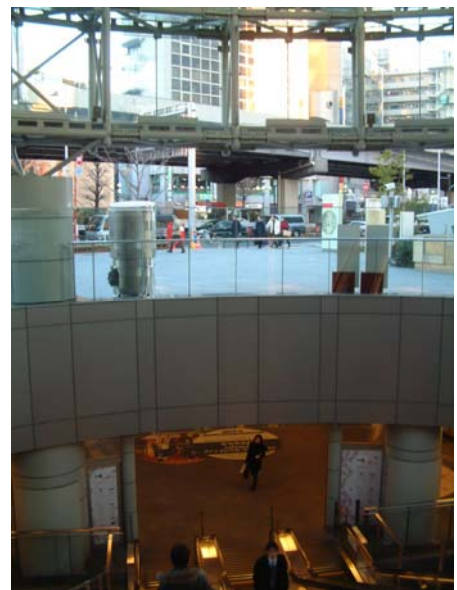
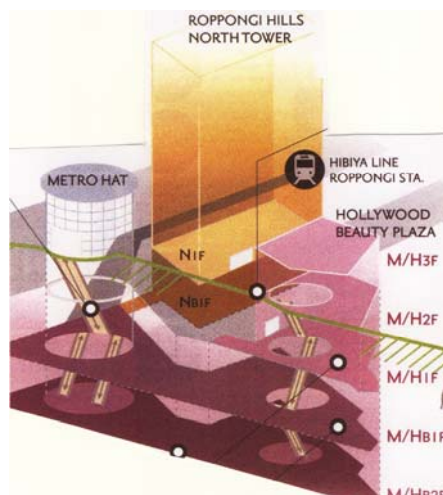

links: entree watertempel, Awaji, Ando, 1991, rechts tunnel naar Miho Museum Shigaraki, Pei, 1997

De entree naar Roppongi Hills is duidelijk op bovenstaande ideeën geïnspireerd. Vanaf de omliggende straten is het complex moeilijk bereikbaar. Er is geen moeite gedaan om goede toegangen te creëren vanaf straatniveau. De werkelijke ingang is vanuit de metro. Een apart gebouwtje met roltrappen van onder de grond naar het voetgangersniveau op de eerste verdieping is de schakel tussen de werkelijkheid en de nieuwe Mori-wereld. In het tonvormige gebouw zijn projecties te zien en lichte muziek begeleidt de bezoeker naar het voetgangersgebied van Roppongi Hills.

Twee roltrappen brengen de bezoekers van de onderwereld naar de bovenwereld. De bovenzijde van 'Metro Hat' is een glazen cilinder zodat met de roltrap de bezoeker van het duister naar het licht gevoerd wordt.

het zicht op Roppongi Hills

Belangrijke tempels, kastelen en overheidsgebouwen werden van oudsher gesitueerd op plaatsen die goed zichtbaar waren. Wegen werden zodanig aangelegd, dat deze gebouwen aan het eind van een zichtas lagen. De Diet, (het parlamentsgebouw van Tokyo, voltooid in 1936 en ontworpen door het Ministry of Finance Architecture Department) ligt aan het eind van zo'n zichtlijn.

De vorm van het kavel van Roppongi Hills wordt bepaald door de historische wegen, die de loop van rivieren volgden, de bebouwing in de Edo-periode toen er landhuizen stonden van verschillende daimyo en het aantal kavels dat verworven kon worden. De kantoorstoren is op dit gebied zeer bewust op het eind van zichtlijnen geplaatst om daarmee het complex een prominente plek in Tokyo te geven en het tot een landmark te maken.

appreciatie

Het complex speelt zeer duidelijk in op het verwachte economische herstel van Japan. In de eerste zes maanden na de opening hebben 26 miljoen mensen Roppongi Hills bezocht, dat is twee keer zoveel als Tokyo Disneyland.¹ Volgens onderzoek besteedt de gemiddelde bezoeker een kleine € 100,00 per bezoek. De winkels verkochten het eerste jaar na hun opening 50% meer dan hun doelstelling. Een ander effect is dat de huurprijs van kantoorruimte in de directe omgeving van Roppongi Hills in september 2003 met 8.4% steeg, terwijl dat in de rest van Tokyo 5,6% was. Fumihiko Maki zegt over Roppongi Hills:

National Diet Building, 1936, arch: Ministry of Finance Architecture Department

Roppongi Hills vanaf Shibuya

links Giovanni Battista Piranesi, Toren met bruggen, 1761, rechts Roppongi Hills Arena. Kenmerk van de architectuur op de tekeningen van Piranesi en in Roppongi Hills is dat de mens slechts een figurant is.

¹ James Brooke, The New York Times, 28 oktober 2003

Tokyo offers people stimuli, dreams, and opportunities such as only a metropolis can provide. At the opposite extreme of more everyday environs, people choose to actively seek out-of-the-ordinary venues – places like the newly completed Roppongi Hills.¹

Het is moeilijk in te schatten wat de werkelijke doelstelling is van de semi publieke ruimtes bij Roppongi Hills. Duidelijk is dat verhuur van kantoorruimtes in de kantorentoren centraal staat. De andere gebieden met de vele kunstobjecten hebben zeker als doel de status van het kantorencomplex te bevestigen en te verhogen. Daar is ook alles aan gedaan: de tuinen en met name de buitenruimtes geven nergens aan de bezoeker het gevoel verloren te zijn. Dit wordt veroorzaakt door korte zichtlijnen en een wirwar van voetgangersstraten en kronkelige tuinpaden. De op Piranesi geïnspireerde ruimtes, ontworpen door Jerde zouden elders een gevoel van onveiligheid kunnen geven. De allure van het winkelcentrum en de optimale beveiliging maken dat de verblijfsruimtes op geen enkele manier als onveilig overkomen. In gangen, bijvoorbeeld naar de parkeergarage, waarin men zich alleen zou kunnen voelen, wordt door middel van geluid dit gevoel van eenzaamheid onderdrukt. De fysieke aanwezigheid van bewakingspersoneel geeft ook in minder overzichtelijke gebieden een gevoel van veiligheid.

Sterke punten

- Een publiek gebied rond een zeer bijzondere Japanse tuin,
- Aantrekkelijke verblijfsruimtes buiten én binnen,
- Speelse publieksgebieden zonder rechte straten,
- Zeer hoogwaardige architectuur met een strakke wolkenkrabber en publieksvriendelijke voetgangersgebieden,
- Een grote hoeveelheid hoogwaardige kunst,
- Door de combinatie van winkelen, werken, wonen en cultuur altijd veel mensen in de openbare gebieden,
- Perfecte museumruimtes met tentoonstellingen op zeer hoog niveau,
- Een daadwerkelijk beleven van een stad in een stad,
- Roppongi Hills heeft in vier jaar tijd werkelijk gezorgd, dat dit stadsdeel nieuwe allure kreeg. Rond dit centrum worden nieuwe boetieks en restaurants gebouwd.

Zwakke punten

- Minder goed bereikbaar dan de meeste andere projecten die vrijwel alle aan een spoorlijn liggen,
- Vrij ingewikkelde routing van de voetgangersgebieden.

tekst in de 'Floorguide' waarin uitgelegd staat waar alles te vinden is.

¹ Art, Design and the City Roppongi Hills Public Art Project 1, blz. 19

15. Omotesando Hills & Zelkova Terrace¹

opdrachtgever:	Mori Building Co. Ltd.
situering:	Shibuya-ku Tokyo
programma:	winkels, restaurants, galleries, woningen
ontwerp:	Tadao Ando Architect & Associates, Mori Building Joint Design Entity
bouw:	2003 - 2006
totaal gebied:	6.051 m ²
bebouwd gebied:	5.030 m ²
bereikbaarheid:	ca 250 m. van metrohalte Omotesando
parkeergelegenheid:	200 parkeerplaatsen ondergronds

De opdracht

De oorspronkelijke bebouwing op de locatie van Omotesando Hills dateerde uit 1927. Deze appartementen besloegen een lengte van 250 meter. Dit waren appartementsblokken gebouwd na de aardbeving van 1923. Deze appartementsblokken van beton waren sterk geïnspireerd op Bauhaus voorbeelden uit Duitsland. Het waren de laatste in Tokyo uit deze periode. Wereldwijd is actie gevoerd om deze woningen te behouden. Sommige woningen waren echter nogal verwaarloosd en economische motieven speelden mee om deze plek aan één van de duurste straten van Tokyo rendabel uit te buiten. Bij het ontwerp werd echter als voorwaarde gesteld dat de kleinschaligheid wat hoogte betreft gehandhaafd zou blijven. Projectontwikkelaar Mori, die ook verantwoordelijk was voor Roppongi Hills is hier opnieuw de initiator van het project. Het winkelgebied van beide complexen, die zo'n 5 kilometer uit elkaar liggen, richt zich op eenzelfde doelgroep.

Het verschil tussen Omotesando Hills en de meeste andere besproken projecten is dat hier de verhuur van winkelruimte de hoofdbron van inkomsten is, terwijl dat bij Saitama Shintoshin, Sio Site, Roppongi Hills en Tokyo Midtown de verhuur van kantoorruimte betreft. Na Spiral Building is het ook het kleinste complex. Toch heeft het door de accenten op wonen, winkelen en parkeren het kenmerk van een Multi Use Complex en wordt het daarom hier besproken.

Omotesando Hills

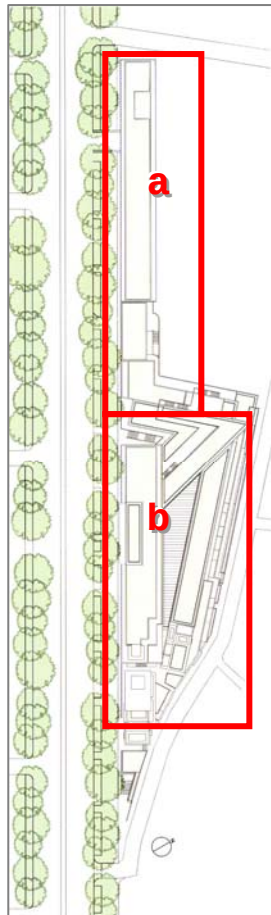

De oorspronkelijke bebouwing. Sommige panden waren uitstekend onderhouden, andere sterk verwaarloosd.

¹ Het westelijk deel van Omotesando Hills wordt Zelkova Terrace genoemd

de situering

Omotesando dankt zijn bekendheid aan alle winkels van bekende internationale modehuizen. Was de straat 20 jaar geleden slechts bekend bij een kleine groep geïnteresseerden in de betere modehuizen zoals Issey Miyake, nu bevinden zich er modehuizen van alle merken die in een metropool gezien willen worden. Al deze modehuizen willen architectuur die onderscheidend is: Prada is ontworpen door Herzog & de Meuron, Pontiac door Pelli, Dior door SANAA, Tod's door Ito enz. Gebouwen staan hier gemiddeld niet langer dan 20 jaar en worden vervolgens vervangen door nieuwe, ontworpen door op dat moment gewilde architecten. Het gevolg is dat overal gebouwen vervangen worden. Oorspronkelijk

links: a. Zelkova Terrace, b Omotesando Hills, recht: midden-rechts Omotesando Hills, in het park boven ligt de Meiji Shrine

was Omotesando een straat lopend naar de Meiji Shrine, een Shintoschrijn opgedragen aan de Japanse keizer Meiji, de betovergrootvader van de huidige keizer. Een kenmerk van een straat naar een schrijn is beplanting aan weerszijden met bomen. In Tokyo zijn van oudsher dergelijke straten met bomenrijen een uitzondering. Het bijzondere van Omotesando is dat de bomen volwassen zelkova's zijn.¹ Zij zijn ook geplant op Cross Roads Plaza in Saitama Shintoshin (blz. 118).

Doordat de maximale bouwhoogte slechts zes bouwlagen is en die ook alleen maar verwezenlijkt zijn in het midden van Omotesando Hills is verwezenlijkt blijft de kleinschaligheid, wat bouwvolume betreft, aan de buitenzijde behouden.

¹ Toyo Ito gebruikte de kenmerkende stamvorm van de Zelkova voor zijn ontwerp van de façade van Tod's uit 2003 dat schuin tegenover Omotesando Hills ligt.

De architect

Tadao Ando (1941) is in Japan een publiekslieveling. Hij vertegenwoordigt de generatie ondernemers die zonder universitaire opleiding en niet gesteund door het establishment wist door te breken.¹ Aanvankelijk bouwde Ando meest in Kansai (het gebied rond Osaka waar hij geboren is). Nu hij professor is aan de Todai Universiteit in Tokyo krijgt hij opdrachten uit de hele wereld. Zijn architectuur kenmerkt zich door terughoudendheid en bescheidenheid. Ando zegt hier zelf over: “One of the strategies I seek is to personalize modernism with the simple but potent aesthetic consciousness unique to Japan. By carving away the excess, architecture firmly forms ties with natural regional features, history, anthropological traits, and aesthetic consciousness.”²

Tadao Ando en de oorspronkelijke bebouwing.

De belangrijkste kenmerken van zijn huidige ontwerpen zijn beton en gecoat glas. Ando heeft ook als architect voor de nieuwe generatie Japanse architecten een voorbeeldfunctie. Het gebruik van beton als huid heeft in Japan enorm veel navolging gekregen. Internationaal oogst hij bewondering door zijn strenge materiaalgebruik en zijn zoeken naar de essentie van vorm en functie.

Ter herinnering aan de oorspronkelijke woningen is een kopie gemaakt van één van de appartementsgebouwen.

de architectuur

Om de kleinschaligheid van de wijk te behouden mocht het gebouw niet hoger worden dan de oorspronkelijke bebouwing. Dat betekende dat er maximaal zes bouwlagen gerealiseerd mochten

¹ In Japan zijn de successen van multinationals die begonnen zijn als klusjesman of in het geval van Ando, sparring partner van zijn boksende broer een zeer gewild onderwerp voor boeken tv-series enz. zie: Made in Japan de mensen achter grote Japanse merken

² Ando tijdens een lezing in de Yale University, najaar 1987 met de titel: How to Deal with the Hopelessly Stagnant State of Modern Architecture, Tadao Ando The Yale Studio & Current Works, blz 21 en 22

worden. Om toch een volledig programma te kunnen realiseren is vervolgens besloten ook nog zes verdiepingen ondergronds toe te voegen. Het resultaat is dat in plaats van de verspringende blokken met hoven nu een glazen wand van winkels en woningen van 250 meter gerealiseerd is, die slechts op één plaats onderbroken wordt.

Aoyama Side. De winkels aan de voorzijde liggen met de rug tegen de winkels uitkomend op het atrium

indeling

Aan de straatzijde bevinden zich in de plint winkels. In het rechter bouwvolume (Aoyama Side) zijn tevens winkels gesitueerd aan een atrium waardoor natuurlijk licht binnenkomt. Een zacht glooiende hellingbaan, te vergelijken met die van het Guggenheim Museum in New York verbindt de winkels en restaurants op zes niveaus (drie bovengronds en drie ondergronds). Een strikt beleid op het gebied van reclames en lettering moet de allure van het winkelgebied waarborgen.

Het midden van het atrium wordt ingenomen door een grote brede trap uitkomend op een ruimte die soms gebruikt wordt voor optredens. De trap die verder geen functie heeft fungeert dan als tribune.

Op de beide gebouwen zijn 38 woningen gesitueerd. De woningen hebben eigen opgangen, zodat de bewoners niet door het winkelgebied hoeven te gaan. Voor gemeenschappelijk gebruik is op het dak van de achterzijde van het complex een daktuin aangelegd.¹

Bewust is gekozen om de constructie om het complex aardbevingsbestendig te maken bij de appartementen zichtbaar te houden.

¹ Architect-Designed Low-Rise Condominiums in Japan, blz. 10 t/m 14

Appreciatie

Als winkelcentrum bewijst Omotesando Hills momenteel zijn bestaansrecht. De eerste dagen na de opening in het voorjaar van 2006 stonden bezoekers in de rij om binnen te komen. Dat was om twee redenen. Aan de ene kant was er via de pers veel aandacht besteed aan de opening van het winkelgebied en het niveau van de winkels, aan de andere kant is de architect Tadao Ando momenteel in Japan een nationaal figuur. De interesse voor goede architectuur in Japan is groot. Wanneer er in Tokyo een complex wordt opgeleverd ontworpen door een architect van naam, zorgt dat automatisch voor veel aandacht. Na de opening hebben alle belangrijke Japanse architectuurbladen veel aandacht besteed aan het project. Dit trok opnieuw veel belangstellenden. Na verloop van tijd ebde de eerste nieuwsgierigheid weg. Nu is het een goed lopend winkelcentrum dat zich onderscheidt met winkels die tot de wereldtop behoren: merken die zich richten tot een kleine gespecialiseerde en rijke elite.

Sterke punten

- Een bescheiden gebouw achter de laan met zeer kenmerkende Zelkova bomen,
- Zeer hoogwaardige architectuur,
- Een winkelgebied met enorme allure,
- Voldoende bezoek door de doelgroep,
- Kleine, maar bijzonder mooi ontworpen appartementen, die maximaal gebruik maken van de situering,
- Goede parkeervoorzieningen voor bewoners en bezoekers.

Zwakke punten

- De lange monotone wand in een straat die gekenmerkt wordt door kleinschalige hoogwaardige architectuur,
- Aan de onderzijde van het atrium loopt een enorme trap naar niets,
- Niet direct gelegen aan metro- of treinstations,
- Het verdwijnen van bijzondere architectuur bewoond door vertegenwoordigers van een creatieve subcultuur.

16. Tokyo Midtown

opdrachtgever:	Mitsui Fudosan Co., LTD
situering:	9-Chome Akasaka Minato-ku, Tokyo
programma:	kantoren, woningen, hotel, winkels, museum en galerie
ontwerp:	Nikken Sekkei (coördinatie) Skidmore, Owings & Merrill, (coördinatie en hoogbouw), Kengo Kuma & Associates (commerciële gedeelte en museum), Jun Aoki & Associates (appartementencomplexen), Sakakura Associates Architects and Engineers (appartementencomplexen), Tadao Ando Architect & Associates (21_21 Design Sight), EDAW Inc. (landschapsarchitectuur)
bouw:	voltooid 2007
totaal gebied:	ca. 11 ha.
bebouwd gebied:	68.900 m ²
parkeer capaciteit:	parkeergarages onder alle gebouwen
bereikbaarheid:	directe toegang tot Toei Oedo Line en Tokyo Metro Hibiya Line

De opdracht

Omdat een groot deel van het Ministerie van Defensie vanuit het centrum van Tokyo was verhuisd naar een gebied buiten het centrum van de stad, kwam een zeer groot gebied vrij. De reden van de verhuizing van het ministerie was dat de situering van een dergelijk ministerie in een woongebied niet meer verantwoord was. De ontwikkelaar Mitsui Fudosan kon zo in één keer een groot gebied verwerven. De regering, als verkoper, kon op haar beurt aan de inrichting van het gebied en de functies van gebouwen extra eisen stellen. Om een hogere FAR te verkrijgen werd als compensatie het park vergroot en een museum toegevoegd. Het totale kavel is wat grootte betreft min of meer vergelijkbaar met Roppongi Hills, maar omdat de gebouwen meer geclusterd zijn, is het Hinokicho Park, dat openbaar is, groter dan dat van Roppongi Hills. Het park ligt in hier anders dan bij Roppongi Hills en tegen de regels van feng shui in de schaduw van het complex. Het project wordt gedragen door zes organisaties onder leiding van Mitsui Fudosan. Net als Mori heeft de projectontwikkelaar Mitsui een ideaal:

het gebied van Môri op een kaart uit 1896

The Mitsui Fudosan Group, in pursuing its mission to “bring enrichment and greater comfort to urban areas,” consistently aims for complete customer satisfaction through the full understanding of diversifying customers needs and ongoing creation of new value.¹

¹ http://www.mitsuifudosan.co.jp/english/corporate/about_us/index.html

Mitsui startte als kledingwinkel in 1673. vanaf 1914 is het bedrijf werkzaam in de onroerendgoedsector. Tijdens de opzet van dit project was Japan midden in de economische crisis midden jaren '90. Met dit complex werd gedacht een internationale aantrekkingskracht te krijgen mede door de vele ambassades in de omgeving. Toen in 2003 Roppongi Hills geopend werd, bleek dat een enorm succes te zijn. Tokyo Midtown liep het risico niet die uitstraling te krijgen die Roppongi Hills kreeg. Mede om deze reden is in de tuin een klein paviljoen, 21_21 Design Sight, gesitueerd waar de architect, Tadao Ando en de designer Issei Miyake voor het ontwerp verantwoordelijk zijn. Deze galerie en het in het complex gevestigde Suntory Art Museum moeten Midtown eenzelfde grandeur geven als Roppongi Hills. Deze aanpak blijkt een succes. Tokyo Midtown wordt samen met Roppongi Hills en het in januari 2007 geopende 'National Art Center', de grootste kunsthall ter wereld ontworpen door Kurokawa, gepresenteerd als 'Art Triangle Roppongi'.

plattegrond waarbij 21_21 Design Sight nog ontbreekt.

De situering

Het gebied waar Tokyo Midtown gesitueerd is, was oorspronkelijk eigendom van de Mōri Clan. In de 16e eeuw regeerden zij over zuidwest Japan. Na eerst één van de strijdende partijen geweest te zijn tijdens de Japanse burgeroorlog, verzoenden Terumoto Mōri en Toyotomi Hideyoshi¹ zich in 1582, waarna Mōri één van de vazallen van de shogun werd. Totdat de adel in 1868 zijn macht kwijtraakte was op deze plaats het landgoed van de familie in Edo. Het hele gebied werd vervolgens door de

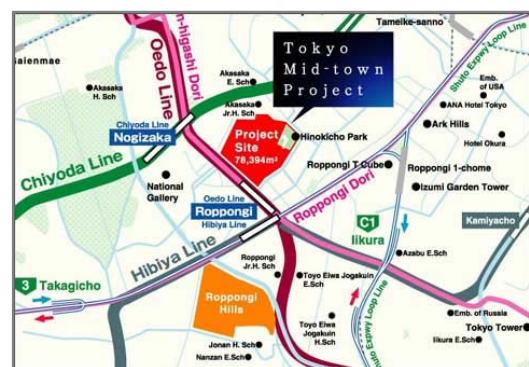
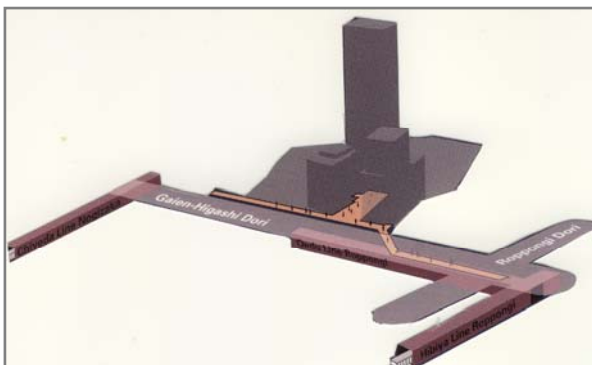
Art Triangle Roppongi: links The National Art Center Tokyo, rechtsboven Tokyo Midtown, onder Roppongi Hills.

¹ De Mōri clan (ook Mouri genoemd) was sinds de Heian periode (794 – 1185) gelieerd aan het keizerlijk huis. Zij bezaten zeer grote gebieden in het zuidwesten van Japan. Tegen het einde van de burgeroorlog werd Terumoto Mōri door legeraanvoerder Toyotomi Hideyoshi verslagen. Deze laatste wist alle tegenstanders te verslaan en unificeerde Japan. Mōri mocht omdat hij zich aansloot bij Hideyoshi één provincie houden en kreeg in Tokyo een groot stuk grond toegewezen dicht bij het kasteel van de shogun. Dit is het gebied waar Tokyo Midtown gesitueerd is.

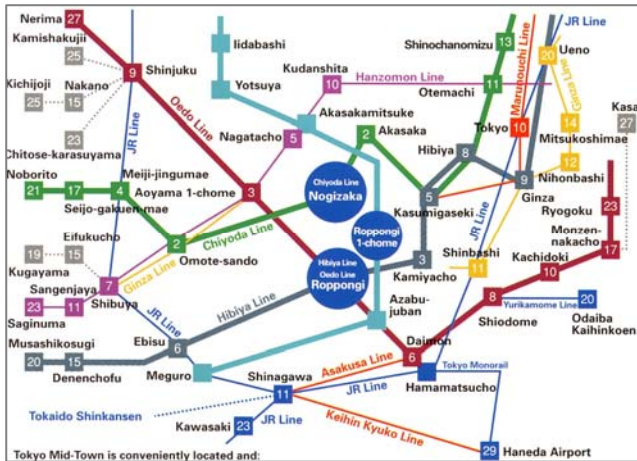
nieuwe regering geconfisqueerd om er regeringsgebouwen te situeren.

De verschillende functies hebben elk hun eigen gebouwdeel. De commerciële zone bevindt zich behalve op de benedenverdiepingen van alle gebouwen tussen Midtown Tower en Mid-town West in een passage met de naam Galleria. Tussen Midtown Tower en Midtown East is een plein dat een directe verbinding heeft met het achterliggende park. Het hotel is, zoals net als bij de hotels in Siodome gesitueerd op de bovenste verdiepingen van Midtown. Achter in het park ligt het museum, dat pas later in het ontwerp is opgenomen.

links: Tokyo Midtown met de looproutes naar de metrostations aan de west- en oostkant.
 rechts: Tokyo Midtown en Roppongi Hills maken gebruik van hetzelfde metrostation. De complexen worden met een voetgangerstunnel verbonden.

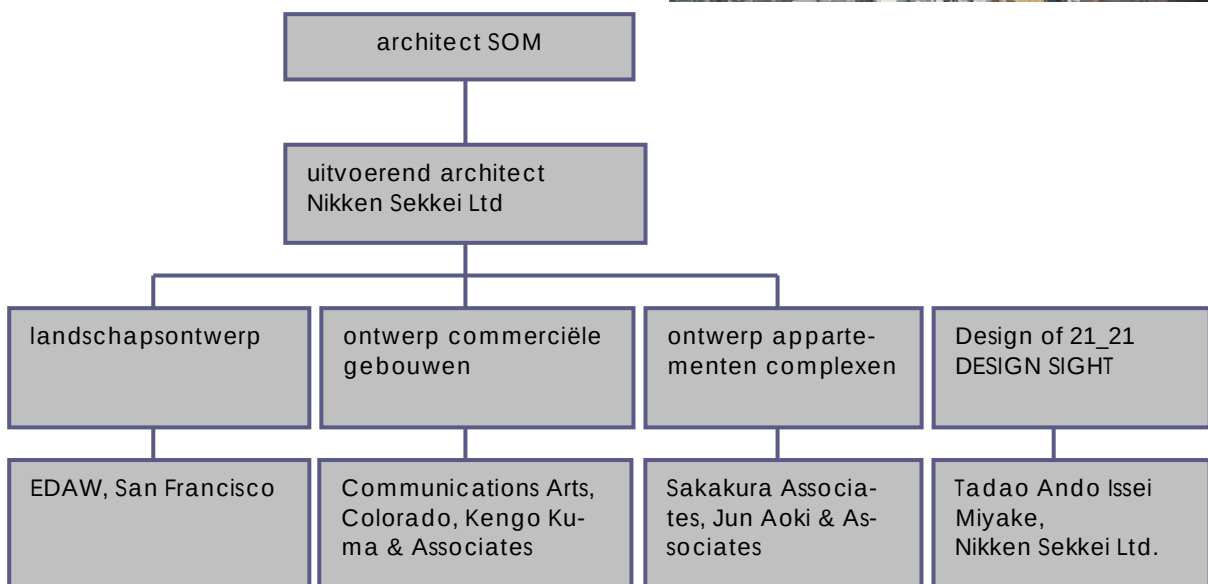

Bij alle presentaties: een boekje over het project uitgegeven door Mitsui Fudosan, de website en mondelinge presentaties voor geïnteresseerden wordt de centrale ligging en de uitstekende bereikbaarheid met openbaar vervoer benadrukt. Tokyo Midtown ligt echter niet aan de belangrijke Yamanote Line.

De omliggende stations zijn als blauwe ballen aangegeven en de suggestie wordt gewekt, dat Midtown centraal in Tokyo ligt.

de architecten

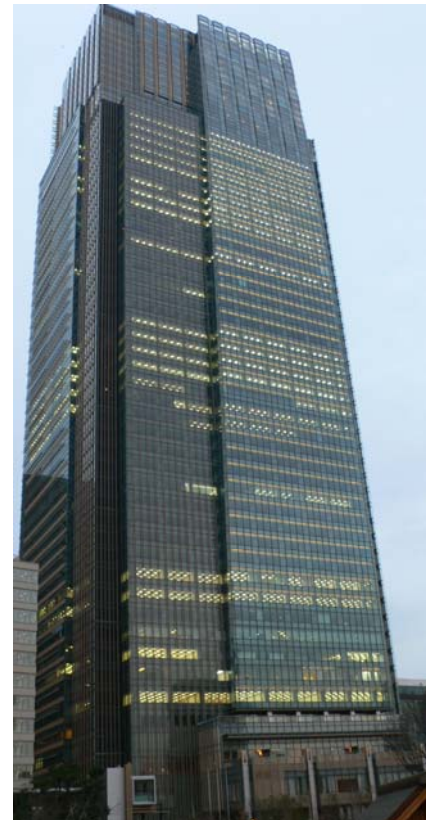
Voor het ontwerp van Tokyo Midtown is een aantal internationaal gerenommeerde architecten gevraagd. SOM¹ is verantwoordelijk voor het totale concept. De uitwerking is in handen van Nikken Sekkei Ltd. Vervolgens zijn er vier divisies. In onderstaand schema is duidelijk te zien, dat het ontwerp van 21_21 DESIGN SIGHT buiten de verantwoordelijkheid valt van SOM. Dit komt omdat pas in een latere fase Ando en Miyake aangetrokken zijn voor het ontwerp van deze tentoonstellingshal. EDAW is in Japan bekend geworden door de aanleg van het plein van Canal City Hakata (1996) en Roppongi Hills waarbij bij beide complexen de omringende gebouwen ontworpen zijn door Jon Jerde.

¹ Skidmore, Owings & Merrill, komen oorspronkelijk uit Chicago. Hun kantoor is opgericht in 1936.

Mid-town Tower ontwerp:	SOM, interieur architect Ritz Carlton: Frank Nicholson
totaal gebied:	117.740 m ²
voorzieningen:	basement 6 en 5 (B6 en B5)
parkeergarage:	basement 4 t/m 2 (B4 t/m B2)
entree:	basement 1, begane grond en eerste verdieping ¹
vergaderruimtes:	tweede t/m vierde verdieping
Design instituut:	vierde verdieping
kliniek:	vijfde verdieping
gebied voor kantoren:	zesde t/m 42 ^e verdieping
hotel:	43 ^e t/m 53 ^e verdieping

Met een hoogte van 248 meter is Midtown in 2007 het hoogste gebouw van Tokyo.² Deze hoogte is het visitekaartje voor de verhuur van kantoor oppervlak. Vanaf de 21^e t/m 33^e verdieping worden 'sky lobbies' verhuurd. Het Ritz Carlton Hotel is de huurder van de hotelaccommodatie daarboven. Op de verdiepingen B1 t/m de 1^e verdieping bevinden zich restaurants en conveniënt stores. Op B1 is een directe ondergrondse aansluiting op de metro. Tokyo Midtown wordt zeer nadrukkelijk geprofileerd als complex volledig inspeland op de behoeftes van de nieuwe mode- en designbewuste cosmopoliet. 'Landmark office building of the next generation'.³ Kunst en design zijn onlosmakelijk verbonden met een dergelijke presentatie. Op de vierde verdieping is 'Tokyo Midtown Design Hub' gesitueerd. Ook buitenlandse designers, 'Design Center of Excellence' en de 'Faculty of Design' van de Kyushu University hebben hier hun kantoren. Mid-town Tower wordt verbonden met de andere gebouwen door middel van de Galleria, de passage aan de westkant en Plaza, het plein aan de oostzijde.

Suntory Museum ontwerp:	Kengo Kuma & Associates
totaal grondgebied:	68.891 m ²
faciliteiten:	museum, winkel, en ruimtes voor lezingen en optredens

Het gebouw heeft drie verdiepingen ondergronds en zes bovengronds. De ingang van het nieuwe Suntory Museum⁴ is ook aan Galleria. Het huidige Suntory Museum werd in 2004 gesloten tot de heropening in het voorjaar van 2007. De architect Kengo Kuma kreeg de opdracht een museum te ontwerpen met als doel Japanse kunst dichtbij het Japanse en internationale publiek te brengen. Een deel van het museum is speciaal gericht op kinderen, dit naar aanleiding van het succesvolle Kids Dream Project uit 2004. Het gebouw wordt afgedekt met verticale, ceramische lamellen als verwijzing naar de grote collectie ceramiek van dit museum.

¹ de telling van de verdiepingen is op Nederlandse wijze

² het stadhuis is 243 m. en Roppongi Hills Mori Tower is 238 m. hoog

³ folder [Tokyo Mid-town project](#)

⁴ Suntory is een fabrikant van whisky, bier en frisdranken, die veel investeert in kunst en musea heeft in Tokyo en Osaka.

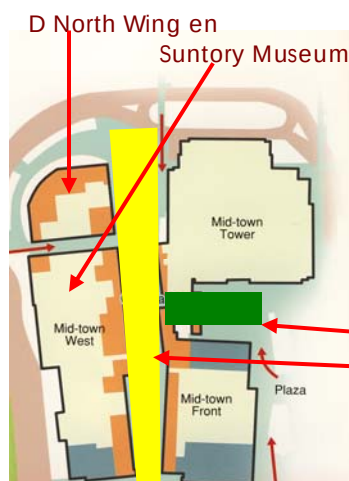
Midtown, D North Wing

ontwerp: Kengo Kuma & Associates
 totaal grondgebied: 7.824 m²
 faciliteiten: restaurants

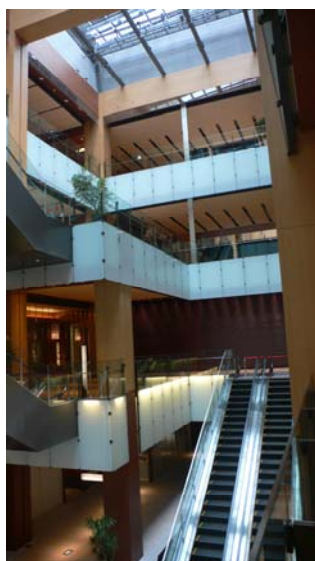
Het gebouw heeft drie verdiepingen ondergronds en vier bovengronds. De afgeronde vormen maken het zicht op de achterliggende tuin optimaal. Door de verschillende diameters van de rondingen ontstaan terrassen: *'Difference of curvatures is our solution to the issue of compatibility between individuality and integrity, often associated with commercial complexes'*.¹

Een verbinding met de tuin anders dan het zicht op de tuin en een brug tussen de tuin en het complex is er niet. Anders dan bij traditionele Japanse architectuur, waarbij de tuin een deel van het totale ontwerp is, zijn hier de tuin en het gebouw hier onafhankelijk ontwikkeld zonder werkelijk rekening met elkaar te houden.

Tussen Galleria en Plaza bevindt zich Market Street. Deze winkelstraat is bedoeld voor winkeltjes op het gebied van delicatessen en traiteurs. *'Fresh and unusual types of cooking ingredients, ranging from Japanese to European, can all be found here'*.² Doel is in deze straat een informele sfeer te creëren tussen de meer formele Galleria en Plaza.

¹ GA Architect 19 Kengo Kuma, blz. 212

links Galleria, rechts Market Street

² folder Tokyo Mid-town project

Plaza

ontwerp: EDAW

Plaza is de schakel tussen de verschillende gebouwen, de straat aan de voorzijde, de Gaien-Higashi Dori en het achterliggende park. Het beeld van Plaza wordt grotendeels bepaald door de façades van winkels en HORECA. De filosofie van EDAW is: 'Harmonizing the natural landscape with urbanism'¹ Plaza, dat hoger ligt aan het achterliggend park, wordt met het park verbonden door een voetbrug over de ingang naar de verschillende parkeergarages.

artist impression van de 'Plaza'

Mid-town Front

architect:

SOM

programma:

kantoren 2e t/m 11e verdieping

Mid-town West

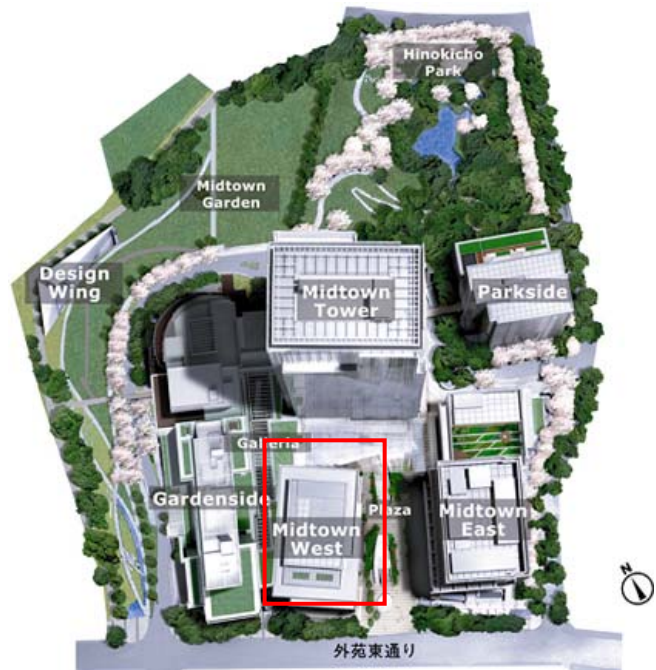
ontwerp:

SOM, appartementen
exterieur Sakakura Architects & Engineers,
interieur Nikken Space Design

programma:

aan Galleria commerciële functie, daarboven appartementen

Er zijn 107 appartementen in Mid-town West (Garden side). De grootte varieert van 42 m² voor 1-kamer woningen t/m 133 m² voor vierkamer woningen. De woningen worden verhuurd door Ritz Carlton Hotel. Door dat dit hotelbedrijf verantwoordelijk is voor de verhuur, krijgen de appartementen een status te vergelijken met een aanleunwoning. Er wordt gezorgd voor het opmaken van de bedden, de was en ook is het mogelijk maaltijden aan huis te laten komen. De luxe van een gerenommeerd hotel wordt op deze wijze gecombineerd met zelfstandig wonen.

¹ Site van EDAW

Mid-town East
ontwerp: SOM
totaal gebied: 36.038 m²
programma: plint winkels, 1^e t/m 10^e verdieping
kantoren, daarboven 166 appartementen

Achter Midtown East bevindt zich Parkside met nog eens 244 appartementen. Bij de verhuur van de appartementen wordt direct gerefereerd aan de luxe omgeving, de goede bereikbaarheid met de metro en de 24-uurs service van diverse winkels in de plint.

De FAR voor Tokyo Mid-town is 670%. Het totaal oppervlak is 569.000m². Ruim de helft, 330.000 m² is bestemd voor kantoren, 111.000 m² is bestemd voor woningen, 48.000 m² is bestemd voor het hotel en 57.000 m² voor winkels en HORECA. De resterende 23.000 is publiek gebied en restruimte. 21_21 Design Sight is gesitueerd in het gebied dat aanvankelijk alleen park had moeten zijn.

Midtown Garden en Hinokicho Park

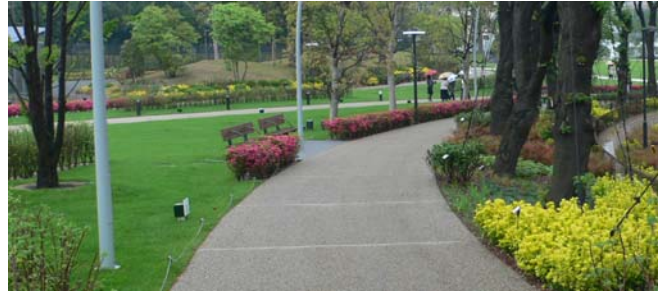
21_21 DESIGN SIGHT is gesitueerd in de noordwest hoek van de tuin van Midtown

Midtown Garden is een vrij formele tuin met strak aangelegde paden en grasvelden. Langs de paden met waterpartijen zijn in borders veel traditioneel Japanse planten gezet. De tuin is niet zoals bij Roppongi Hills een geïntegreerd deel van het totaal ontwerp. Veel bezoekers van Tokyo Midtown zullen de tuin niet zien, omdat hij achter het gebouwencomplex ligt. De tuin oogt weinig Japans. Alleen de integratie van waterpartijen kan Japans genoemd worden.

Fragment No. 5 - caverna lunaris –
Florian Claar, 2006

De tuin heeft echter een andere belangrijke functie: het is een overgangsgebied tussen de hoge gebouwen van Tokyo Midtown en de lage, kleinschalige bebouwing aan de andere kant van de tuin.

Midtown Garden

De openbaarheid naar de achterliggende bebouwing maakt het tot een nieuw stadspark voor deze dichtbevolkte wijk. In dit 'stadspark' is een trimbaan uitgezet en bevinden zich speeltoestellen voor kinderen. Vervolgens is kunst op een hoogwaardige wijze geïncorporeerd in het park, waardoor het ook de functie krijgt van beeldentuin. Op mooie dagen wordt de tuin goed bezocht door trimmers, ouders met kinderen en mensen met hondjes. Zo blijkt dat de tuin snel een geïntegreerd deel geworden is van het stadsgebied. Dit is mede het gevolg doordat de tuin aan op diverse plaatsen toegangen heeft vanuit de achterliggende wijk.

Hinokicho Park

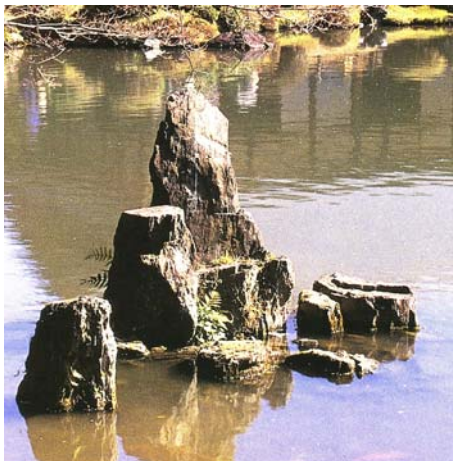
Hinokicho Park is het Japanse deel van groene zone. De Japanse tuin die hier is gesitueerd, is deels een restauratie van de oorspronkelijke tuin die hier in de 19^e eeuw was gesitueerd. In de tweede helft van de 20^e eeuw waren in de vijver twee eilanden aangelegd. Nu is die 19^e eeuwse situatie hersteld. Aan de noordkant van de vijver is een groot theehuis aangelegd met veranda's uitkijkend op het water. Op deze wijze opent de tuin zich naar het zuiden volgens de traditie van de fengshui. De beplanting van de omzoming van de vijver is met typisch Japanse planten horend bij een klassiek Japanse tuin. Grote stenen in de borders en langs het water bevestigen de Japanse traditie in tuinarchitectuur.

In het traditionele Japan werden het gebouw en de tuin samen ontworpen. Zichtlijnen vanuit het huis of de tempel waren gericht op bijzondere tuinelementen. Dit ontbreekt bij Hinokicho Park volledig. Tokyo Midtown is met een voetgangersbrug verbonden met Hinokicho Park. De gebouwen zijn autonoom en hebben geen enkele visuele verbinding met het achterliggend groen. Garden Terrace heeft terrassen uitkijkend op Midtown Garden, maar ook hier is geen moeite gedaan om gebouw en tuin op een Japanse manier met elkaar te verbinden.

Appreciatie

De verantwoordelijke architect van SOM, David M. Childs (1941) geeft aan dat de grondgedachte van Midtown de symbolische schikking is in een traditionele Japanse steentuin, waar een centrale rots, die het universum representeert omringd wordt door kleinere rotsen. Op dezelfde wijze wordt de Mid-town Tower omringd door kleinere torens. Het ontwerp is niet alleen bedoeld om uniek te zijn, maar tegelijk moet het passen in de Japanse traditie van design en Japanse lifestyle.¹

de zegeningen' uit de Chinese mythologie in de vijver van de Tenryu-ji tempel in
n: Shitao: Waterval bij de rivier de Han (Chinees, 17^e eeuw)

In traditionele Japanse tuinen zijn vaak de door Childs gerefereerde rotsformaties te vinden. Voorbeeld voor dergelijke formaties werden gevonden in inkttekeningen uit China die bekend waren bij Japanse landschapsarchitecten.²

Deze referentie aan een rotsformatie van een Japanse tuin is eigenlijk alleen te zien vanuit de lucht. Langs de Gaien-Higashi Dori ervaart men de plint met winkelfaçades van o.a. Communication Arts en de toegang tot de Plaza, waarachter het Hinokicho Park zich bevindt. Bij de architectenkeuze lijkt een internationale reputatie of goede beoordelingen bij eerdere ontwerpen van gebouwen in Japan een belangrijke factor te zijn geweest zoals EDAW die succes had met het ontwerp van Hakata Canal City in Fukuoka (zie blz. 171).

¹ David M. Childs in een interview op <http://www.tokyo-midtown.com/en/midtown.html>

² Themes in the History of Japanese Garden Art, blz. 77 e.v.

De Japanse architecten hebben ervaring met ontwerpen van prestigieuze winkelcentra in Tokyo. Bij de eerste presentaties was 21_21 Design Sight nog geen deel van het programma. Pas in een later stadium zijn Tadao Ando en Issei Miyake bij de informatieverstrekking aan het ontwerpteam toegevoegd. Misschien is het succes van het vlakbij gelegen Roppongi Hills met zeer veel kunst en design een reden geweest. Ongetwijfeld zal mede door de grote hoeveelheid kantoorruimte het complex een commercieel succes worden. Grote bedrijven als Cisco Systems, USEN, Yahoo Japan, Konami Corp, Fujifilm and Fuji Xerox Co hebben hier hun hoofdkantoor gevestigd. In hoeverre het ook eenzelfde commerciële magneet zal worden als Roppongi Hills kan pas over enige jaren beoordeeld worden.

Sterke punten

- Grote eenheid in architectuur,
- Ruime Japanse tuin die een groen hart is binnen een gebied met een zeer dichte bebouwing,
- Menging van diverse functies, waardoor op verschillende dagdelen altijd mensen in de publieksruimtes zijn,
- Uitstekende ondergrondse verbinding met drie metrolijnen.

Zwakke punten

- Weinig vernieuwende architectuur gericht op prestige,
- De bijzondere compositie van gebouwhoogtes, geïnspireerd op steenformaties in Japanse tuinen, is alleen te zien vanaf de bovenverdieping van Roppongi Hills en vanuit de lucht,
- De tuin ligt in de schaduw van het complex en niet op de zonzijde zoals gebruikelijk bij traditionele Japanse architectuur.

17. Multi Use Complexes in Tokyo en vergelijkbare voorbeelden in andere steden

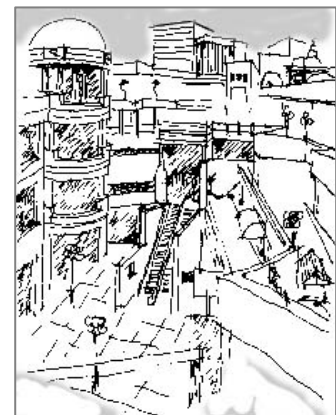
Hieronder worden ter vergelijking enige Multi use complexen buiten Tokyo besproken. Doel is enerzijds voorbeelden te laten zien die als inspiratie dienden voor de latere complexen in Tokyo en anderzijds te laten zien, dat de complexen in Tokyo, met name door de aandacht voor de openbare gebieden en het openbaar groen in de na 2000 voltooide complexen afwijken van de hieronder genoemde.

Horton Plaza, San Diego, Jon Jerde, 1985, Het centrale plein dwars door de bestaande gebouwen.

17.1 Horton Plaza San Diego

Vanaf midden jaren '80 worden overal ter wereld in of bij historische steden Multi use complexen gebouwd. Horton Plaza in het centrum van San Diego (Californië) en ontworpen door Jon Jerde is een voorbeeld van samenvoegen van oude en nieuwe gebouwen tot een ensemble waarbij recreatie centraal staat.¹ Hier stond een aantal gebouwen die uitgeleefd waren. Het was de ambitieuze burgemeester Pete Nilson die de stad nieuw elan wilde geven. De ontwikkelaar The Hahn Company kreeg van de gemeente de opdracht dit gebied te herontwikkelen. Deze ontwikkelaar gaf de onbekende Jon Jerde opdracht in 1977 een studie te doen naar de renovatie van drie bouwvolumes. Daar kwam uiteindelijk de hele opdracht uit voort. Het complex was gereed in 1985. Jerde stripte veel gebouwen en gaf ze een mediterraan aanzien 'horend' bij een stad als San Diego die oorspronkelijk bij Mexico hoorde. Roltrappen en loopbruggen verbonden de verschillende bouwvolumes. Het totale complex is gesitueerd rond een autovrij binnenterrein geschikt voor optredens e.d.² Jerde situeerde op de hoogste verdieping bioscopen en restaurants, waardoor er de hele dag loop door het complex is. Hoe belangrijk de revitalisering van het centrum van San Diego was bewijst het aantal bezoekers: in het eerste jaar 25 miljoen op een bevolkingsaantal van 1,3 miljoen. Jerde bewees met deze uitvoering dat op een bijna willekeurige plaats succesvol een dynamisch Multi Use Complex gerealiseerd kan worden. Hij gebruikte hiervoor de term 'experience architecture'.³ Horton Plaza betekende de doorbraak van The Jon Jerde Partnership.

Een schets van Jerde bij de presentatie van zijn voorstel.

¹ John Jerde spreekt zelf over Urban Entertainment Center.

² Op nieuwjaarsdag vindt hier bijvoorbeeld de nieuwjaarsreceptie van de gemeente met het aansluitende diner plaats.

³ Architectural Record, 3/86, Horton Plaza, San Diego: The Fun City

17.2 Canal City Hakata

Net als San Diego was het oude uitgaanscentrum van Fukuoka wat niveau en kwaliteit betreft nogal teruggelopen. Beide havensteden zaten met vergelijkbare problemen. Het succes van Horton Plaza was reden voor het stadsbestuur van Fukuoka dat net als San Diego ca. 1.3 miljoen inwoners heeft, Jon Jerde uit te nodigen om een vergelijkbaar nieuw stadshart te ontwerpen. Fukuoka bestaat uit twee steden (Hakata en Fukuoka) elk met een eigen centrum rond het station. Het nieuwe centrum werd gesitueerd tussen beide kernen op een plek tot dat moment gedomineerd door goedkoop entertainment. De opzet was om met dit nieuwe centrum ook de directe omgeving een nieuwe impuls te geven. De combinatie van open ruimtes, gesloten ruimtes, plekken voor entertainment, winkels, bioscopen, tophotels in een schijnbaar aantal willekeurige gebouwen rond een middenterrein werd herhaald bij 'Canal City'.

'Het verschil tussen het winkelcentrum van San Diego en dat van Fukuoka is echter dat dit laatste volledig nieuw ontworpen is. Bij Horton Plaza werd gespeeld met bestaande vormen, nu werd een suggestie gedaan dat verschillende gebouwen een toevallig ensemble vormen. Verschillen in vorm, materialisering en kleur zijn bedacht. Net als bij Horton Plaza is de kracht van het centrum het centrale plein waar optredens plaatsvinden en dat van alle verdiepingen te zien is. Het winkelaanbod binnen dit soort complexen is veelal vergelijkbaar: de algemene grote wereldmerken op het gebied van mode, sierraden en cosmetica. Canal City is daar geen uitzondering op. Canal City is in 1996 opgeleverd en ziet er na ruim tien jaar nog steeds als nieuw uit. Het centrum is zoals gehoopt uitgegroeid tot het commerciële stadshart van Fukuoka. Bij de oplevering was Canal City het grootste project dat gefinancierd was met privé kapitaal. Canal City is voorbeeld geworden voor Sio Site en Roppongi Hills.

centrale plein

17.3 Amoreiras, Lissabon

Een reëel risico bij de planning van deze Multi use complexen is dat consumenten deze moderne deels overdekte winkelgebieden prefereren boven het traditionele stadscentrum. Het gevolg is dat het oude centrum verloedert en grote leegstand kent. Een voorbeeld daarvan is te vinden in Lissabon. Het winkelcentrum Amoreiras ontworpen door Tomás Taveira en voltooid in 1985 is een complex met op de benedenverdiepingen 370 winkels, bioscopen en restaurants. In de bovenliggende torens bevinden zich kantoren en appartementen. Taveira heeft zich bij het ontwerp laten inspireren door Braziliaanse voorbeelden: na verhoudingsgewijs kleine entrees komt de bezoeker in een doolhof van luxe winkels, cafés en restaurants. Onder het gebouw bevindt zich een ruime parkeergarage. Het complex bevindt zich enige kilometers ten noorden van het oude stadscentrum. De magneetfunctie van dit centrum, maar ook van het centrum Vasco da Gama, gesitueerd op het terrein van de Wereldtentoonstelling van 1998 zorgt ervoor dat veel modewinkels die zich normaal gesproken in het stadscentrum zouden bevinden, zich in deze Multi use complexen vestigden en de helft van de winkels in het historische stadscentrum nu leeg staat.¹ Het oude centrum vervalt en wordt onveilig. Iets vergelijkbaars gebeurde de afgelopen decennia met de wijk Asakusa in Tokyo. Tot in de jaren '80 van de 20^e eeuw was Asakusa een winkelgebied en uitgaanswijk met internationale faam. Het hart van deze wijk houdt vanwege zijn bijzondere tempelcomplex zijn grote bezoekers aantallen, maar de winkelstraten net buiten het centrum hebben de kampen met grote leegstand, veroorzaakt door de winkelgebieden onder andere de Multi use complexen.

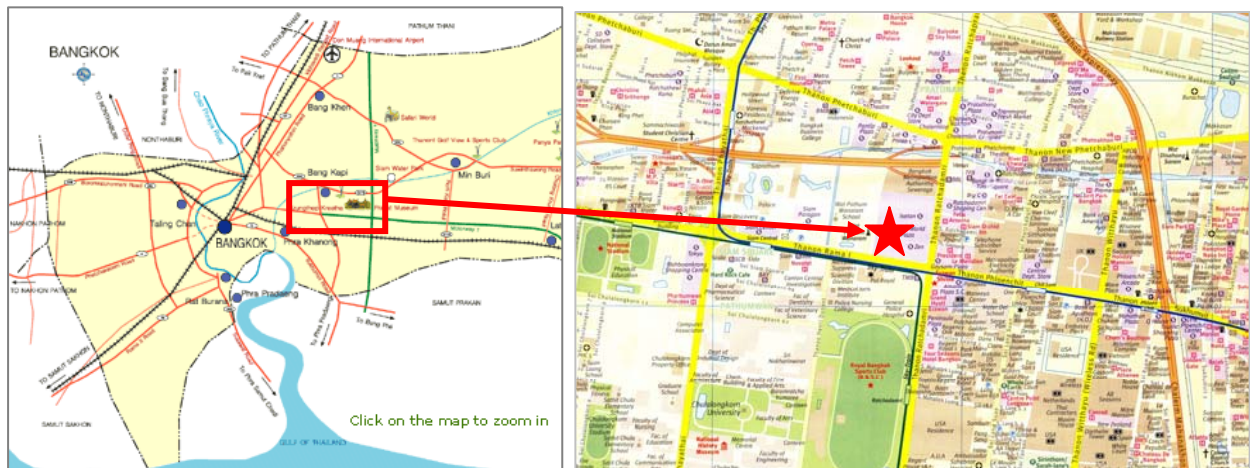

Amoreiras winkelcentrum, Lissabon, 1985, Tomás Taveira

¹ Navigating a quiet revolution, Catherine Slessor, *The Architectural Review* 1289

17.4 Siam Paragon, Bangkok

Thanon Rama 1, een lange winkelstraat aan de oostkant van Bangkok

★ Siam Paragon

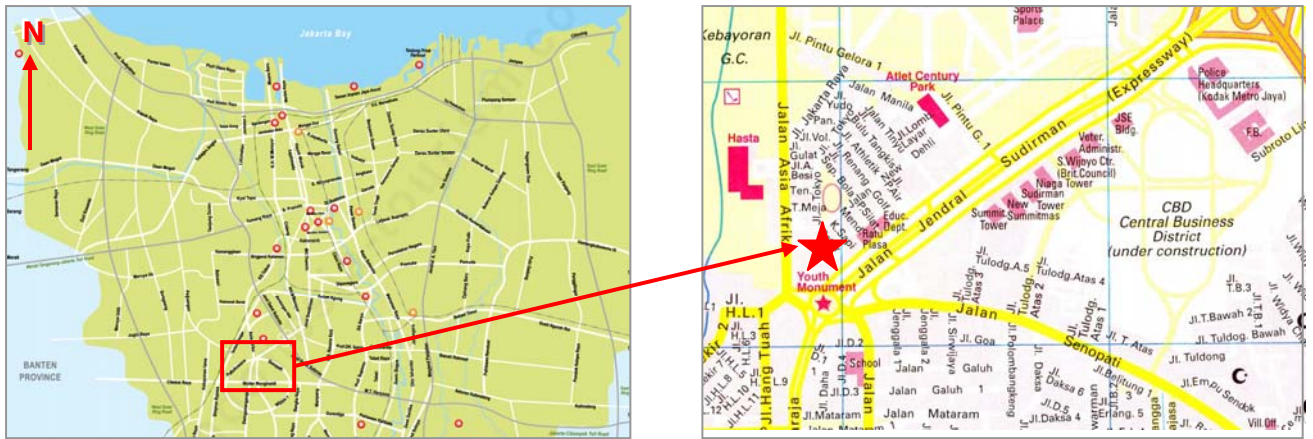
In het centrum van Bangkok aan de belangrijke winkelstraat Thanon Rama 1, die over gaat in de Thanon Sukhumvit, is in 2005 een groot winkel- en entertainmentcentrum geopend. De opdrachtgever was Siam Paragon Development Co. Ltd. De voorzitter Chadatip Chutrakul reisde eerst drie maanden langs centra die hij als voorbeeld zag: Multi use complexen en befaamde hotels. Ten slotte trok hij een vijftal architectenbureaus aan. De algemene leiding kwam te liggen bij Wimberly Allison Tong and Goo (WATG) en RTKL International.¹ Dit complex is een eiland liggend in het oude stadscentrum, te vergelijken met Sio Site in Tokyo. Siam Paragon telt meer dan 250 winkels met weer de gebruikelijke ketens, er zijn drie autodealers (Ferrari, Lamborghini en Jaguar), er zijn restaurants, theaters, opleidingsinstituten, kantoren, een bowlingcentrum en een parkeergarage. Er is gezocht naar het concept van een ideaal entertainment gebied met binnen- en buitenruimtes, maar er is op geen enkele wijze geprobeerd de Thaise cultuur te integreren.

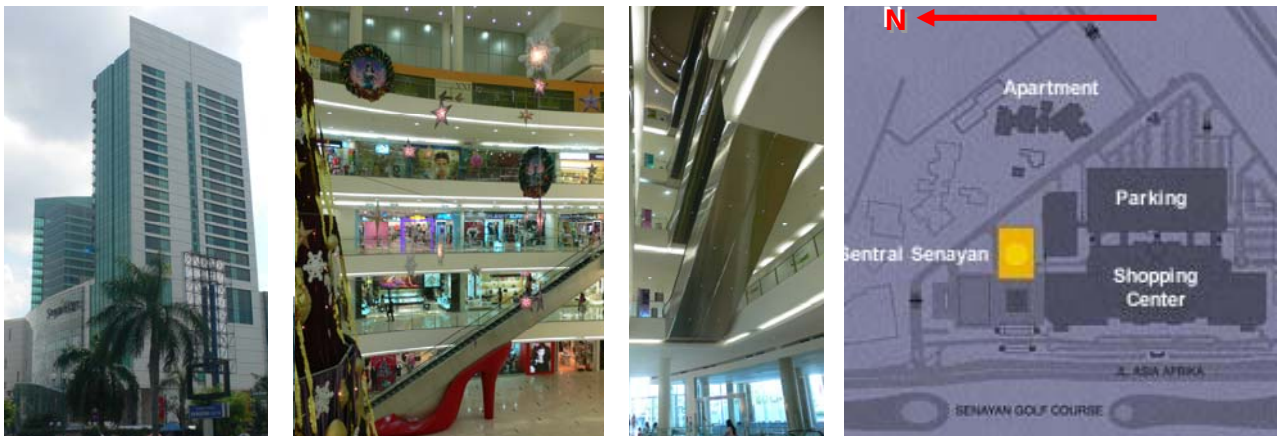
Siam Paragon vult in Bangkok een gat in de markt. Het is een snel groeiende stad met door de jaarlijkse economische groei van boven 5% een grote groep nieuwe welgestelden. Dit centrum bedient deze groep.

¹ Beide bureaus zijn van oorsprong Amerikaans en bouwen centra in steden als Shanghai, Las Vegas, Dubai en hebben een brede portefeuille waaronder het ontwerpen van Multi use complexen.

17.5 Senayan City, Jakarta

Senayan City (eerste deel opgeleverd 2005, geplande voltooiing 2007) bestaat uit een naar binnen gericht winkelcentrum van vijf verdiepingen met een woontoren, een kantorentoren en een hotel. Het centrum is gesitueerd in een snel groeiende wijk gericht op buitenlanders en de financiële top van Indonesië tegenover twee grote winkelcomplexen.¹ Het totaal heeft net als Amoreias in Lissabon geen enkele relatie met het oorspronkelijke stadscentrum van Jakarta. De winkelketens die hier een vestiging hebben onderscheiden zich niet van Siam Paragon of Amoreias. De architect, DP Architects uit Singapore, heeft op geen enkele wijze getracht Indonesische architectuurkenmerken in het complex te implementeren. Het gevolg is een obligate internationale architectuur, een koopeiland gericht op een kleine koopkrachtige groep inwoners. In het souterrain bevinden zich tientallen restaurants. Tussen de exclusieve Japanse, Koreaanse, Chinese en Italiaanse restaurants bevindt zich slechts één Indonesisch restaurant.

Senayan City, Jakarta, DP Architects, 2007, rechts een plattegrond van het complex gesitueerd aan de Jalan Asia Afrika.

¹ Sportvelden, een golfbaan, het Hilton Hotel en de beurs van Jakarta liggen in de directe omgeving.

17.6 Europa Passage, Hamburg

In Duitsland zijn afgelopen jaren grote winkelcentra geopend. De grootste en spectaculairste is 'Europa Passage' in Hamburg geopend in 2006. Deels in bestaande gebouwen en deels in nieuwe tussenvoegingen is een winkelcentrum gecreëerd met een 160 meter lange passage over vijf verdiepingen met een totale oppervlakte van 30.000 m², waar plaats is voor 160 winkels. Het ontwerp is De architectenbureau is Bothe-Richter-Teherani (BRT Architecten) Het belangrijkste doel van het complex is de versterking van het winkelgebied van het centrum van Hamburg. Boven de winkels bevinden zich kantoren. Samen met de parkeergarage heeft het gebouw 16 verdiepingen. Het winkel gebied heeft een allure te vergelijken met Tokyo Midtown.

Europa Passage, Hamburg, architectenbureau Bothe-Richter-Teherani, 2006

Anders dan bij de late voorbeelden van grote Multi use complexen in Tokyo hier geen aandacht voor parken en ook is in dit complex geen woningbouw gerealiseerd. Dat eerste is niet verwonderlijk: Hamburg is een stad met in verhouding tot andere grote Europese steden enorm veel groen (ca. 40%), daarbij ligt het winkelcentrum tegen Binnen Alster, een meer waaraan zich veel terrassen bevinden. De ontwikkelaars zijn Allianz Immobilien GmbH / HSH Nordbank. Het gevoel wat opgeroepen wordt bij Europa Passage is dat het een perfect winkelcentrum is: een breed aanbod van winkels en op sommige plaatsen van de winkelhof terrasjes uitkijkend op de bezoekers. Het concept is een 21^e eeuwse verwezenlijking van het winkelgebied van Daimler Benz project in Berlijn.¹ Overdekt winkelen staat centraal. De meerwaarde van de tuinen, kunst en musea zoals bij de Japanse voorbeelden ontbreekt.

¹ Daimler Benz Project, Potsdamer Platz, Berlijn, Richard Rogers, 1998

17.7 Multi Use complexen in vergelijking

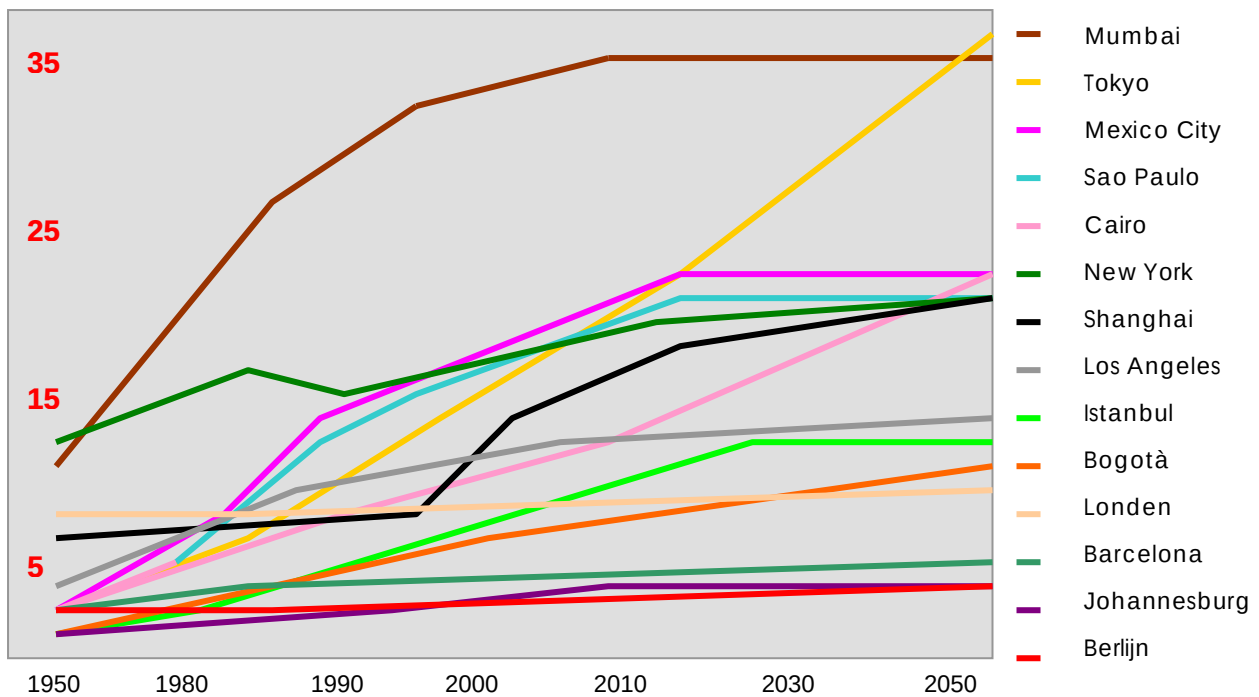
Tokyo heeft van oudsher winkelgebieden gericht op specifiek doelgroepen. In Asakusa komen de Japanners uit de provincie, in Ueno komt men voor goedkope levensmiddelen, in Ginza en Omotesando komt men voor kleding van bekende merken en bijzondere kunst, in Shibuya komen jongeren en naar Harajuku komen jongeren voor de laatste trends. Hoewel de meeste Multi use projecten in Tokyo het meest gericht zijn op verhuur van vierkante meters kantoorruimte presenteren zij zichzelf naar de bezoekers voornamelijk als winkelgebied met luxueuze verblijfruimtes en verantwoorde kunst. Zij richten zich op het hogere marktsegment: van oudsher de wijk Ginza en de straat Omotesando. Zij concurreren echter niet met deze gebieden: Ginza vernieuwt en verjongt zich met nieuwe winkels ontworpen door architecten als SANAA (Sejima), Ito, Rossi en Bofill. Omotesando verjongt zich voortdurend met nieuwe architectuur, onder andere met het besproken Spiral Building en Omotesando Hills. De groep van nieuwe rijke in Tokyo groeit snel. Dat is mede doordat veel Multi Nationals hun hoofdkwartier naar Tokyo verplaatsen. De nieuwe Multi use complexen spelen in op deze grote wordende groep. De culturele uitstraling van deze complexen maakt ze onderscheidend van de elders genoemde voorbeelden. Het Japanse karakter wordt verkregen door de Japanse tuinen bij Roppongi Hills en Tokyo Midtown en het Suntory Museum in Tokyo Midtown met een belangrijke collectie traditioneel Japanse kunst.

Roppongi Hills en Omotesando Hills zijn kort na elkaar ontwikkeld door dezelfde projectontwikkelaar. Zij bevinden zich in andere gebieden van de stad en concurreren alleen met elkaar ter verhoging van kwaliteit. De komst van een grote groep welgestelden naar Tokyo geeft bestaansrecht aan de nieuwe centra. Daarnaast hebben alle centra in Tokyo meer functies. Het verhuren van hoogwaardige kantoorruimte zorgt voor de belangrijkste bron van inkomsten. De bouw van Multi use complexen in Tokyo heeft geen grootschalige verplaatsing van winkels tot gevolg gehad. De twee winkelgebieden die zich richten op verkoop van internationaal bekende merken maken zelf ook een groei door. Bij alle voornoemde Multi use complexen staat het gebruik van hoogwaardige materialen in de publieke en semi publieke ruimtes centraal. Bij de Japanse voorbeelden is dat tot en met de toiletten.

Concluderend kan gesteld worden, dat de eigenheid van Multi Use Complexes in Tokyo veelal gekenmerkt wordt door:

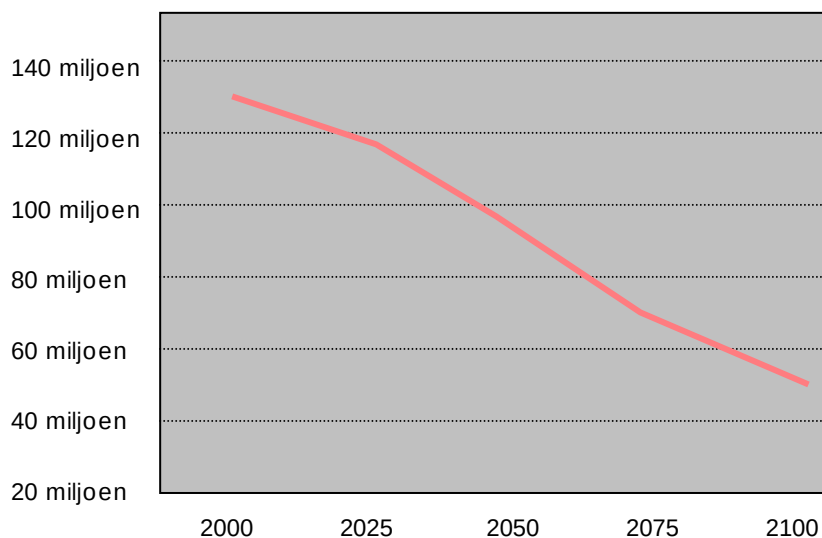
1. invulling van restruimtes verkregen door het verdwijnen van rangeerterreinen bij de spoorwegen, of verplaatsing van gebouwen van het centrum van Tokyo naar randgemeentes,
2. situering bij trein- of metrostations, waardoor een goede bereikbaarheid gegarandeerd wordt,
3. een ruime hoeveelheid openbaar groen met veelal een Japanse tuin,
4. veel kunst in de openbare gebieden
5. een veelheid van functies met meestal het accent op kantoorruimtes,
6. gebruik van materialen van hoge kwaliteit en een tot detail perfecte afwerking,
7. een winkelaanbod dat gericht is op de beter gesitueerden.

18 Strategieën en verwachtingen voor de toekomst

verticaal het inwoneraantal in miljoenen, horizontaal het jaar en de prognose¹

Ondanks dat de bevolking van Japan krimpt wordt door de eerder genoemde aantrekkingskracht van Tokyo toch een ruime groei voor de komende 40 jaar verwacht.¹ De gegevens zijn uiteraard voor een land met regelmatig grote aardbevingen speculatief. In 2050 is de verwachting dat de bevolking met een vierde zal teruglopen, van 127 miljoen naar ca. 95 miljoen. Een derde van de bevolking zal dan ouder zijn dan 65 jaar.²

Getoonde afbeelding door Prof. Ohno tijdens symposium Ville-en-mouvement, 29-3-2004.

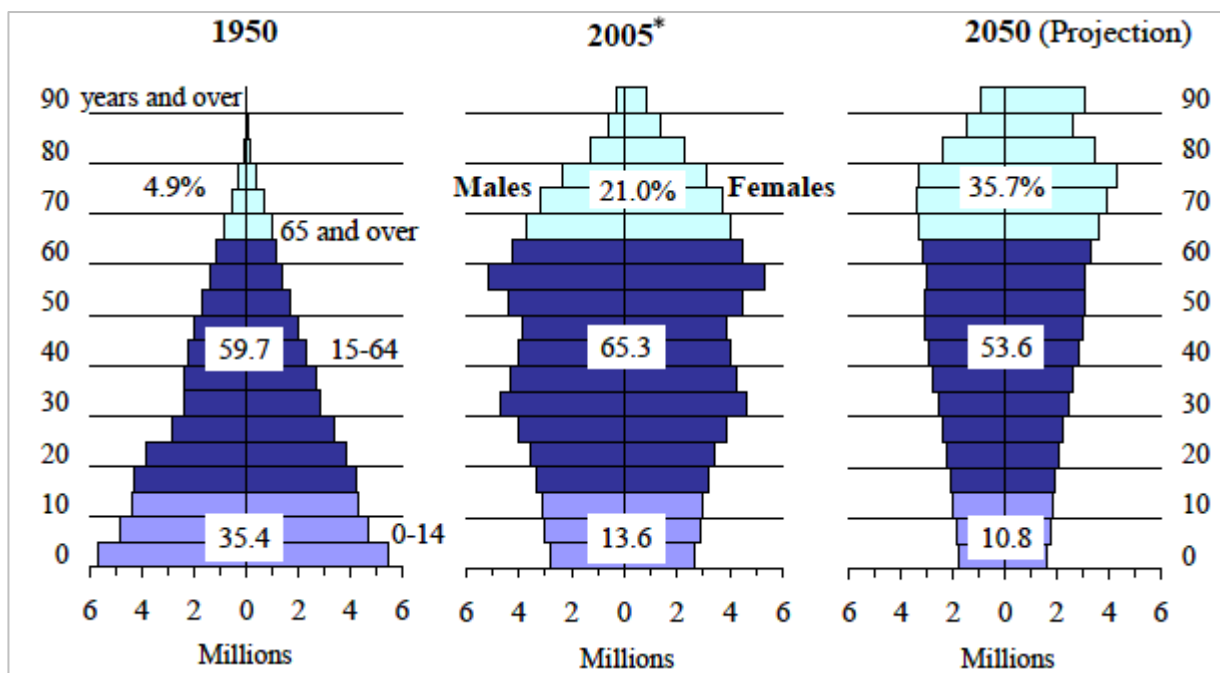
¹ Prof dr. ir. Hidetoshi Ohno in: Cities, Architecture and Society, blz. 95 en 96

² Tokyo 2050 fibercity, blz. 12

Voornoemde statistieken geven een scenario aan zonder eventuele veranderingen. De genoemde terugloop van de Japanse bevolking is gebaseerd een rekenmodel van 2002 van het Bureau van Statistiek van Japan. Bij het doorberekenen van deze lijn, zonder rekening te houden met veranderende omstandigheden, zal Japan in het midden van de 21^e eeuw geen bevolking meer hebben.

jaar	bevolking (1.000)	leeftijdsoopbouw 0 – 14 jaar	15 - 64	65 en ouder	bevolkingsdichtheid per km2
2005	127.756	13.6	65.3	21.0	343
2010	127.473	13.4	64.1	22.5	342
2020	124.107	12.2	60.0	27.8	333
2030	117.580	11.3	59.2	29.6	315
2040	109.338	11.0	55.8	33.2	293
2050	100.593	10.8	53.6	35.7	270

De bevolkingspiramide krijgt door de vermindering van geboortes en vergrijzing een volledig ander beeld:

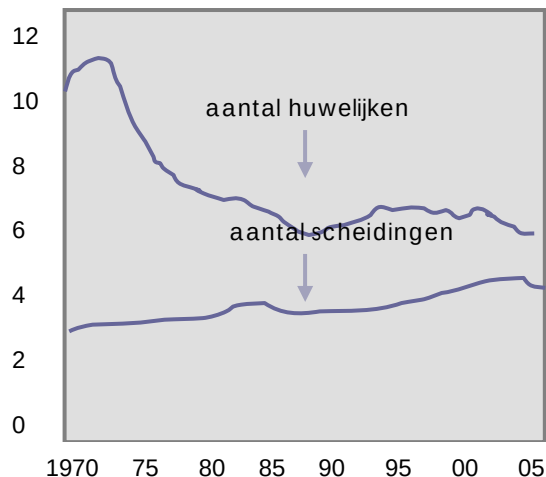

De oorzaken voor deze veranderingen zijn divers:

- Net als in veel ontwikkelde westerse landen blijft de bevolkingsgroei achter.
- In Japan heeft zich de laatste jaren een belangrijk nieuw middenkader aangediend: hoogopgeleide vrouwen, die carrière prevaleren boven huwelijk en moederschap.
- Japan is geen immigratieland. De Japanse geeft nauwelijks verblijfsvergunningen aan immigranten. Zelfs de kleinkinderen van Koreanen die in 1945 hielpen met de wederopbouw van Japan hebben nog steeds moeilijkheden op het gebied van integratie.¹

¹ Japan De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht, blz. 259 e.v.

veranderingen in aantal huwelijken en scheidingen per jaar

gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk

jaar	bruidegom	bruid
1950	25,9	23,0
1955	26,6	23,8
1960	27,2	24,4
1965	27,2	24,5
1970	26,9	24,2
1975	27,0	24,7
1980	27,8	25,2
1985	28,2	25,5
1990	28,4	25,9
1995	28,5	26,3
2000	28,8	27,0
2003	29,4	27,6
2004	29,6	27,8
2005	29,8	28,0

Professor Hidetoshi Ohno ziet grote veranderingen door de migratie in Japan. Door de leegloop van de minder aantrekkelijke steden zullen stationsgebieden hun aantrekkingskracht verliezen en winkelcentra gesloten worden. Hij ziet zelfs sommige steden volledig hun bevolking kwijtraken. Tokyo zal dus steeds meer groepen met name uit de suburbane gebieden moeten gaan opvangen.¹ Een reële angst is dat wanneer de buitengemeenten teveel inwoners kwijtraken spoorlijnen gesloten moeten worden, omdat die lijnen dan niet meer rendabel zijn. *If we do not implement any urban planning interventions, the magnificent railway network of Japan will collapse and workplaces move out to the suburb to make edge cities like in USA, meeting the automobile society.*²

Het is belangrijk dat de gemeente op deze veranderingen anticipeert. Multi use complexen kunnen een antwoord zijn op de veranderende bevolkingssamenstelling en de groei van de stad. Tevens zal, omdat in 2050 circa 46,9% van de bevolking niet deel uitmaakt van het arbeidsproces, vrijetijdsbesteding een steeds belangrijker rol gaan spelen.

Tokyo als groene stad met verschillende Multi use complexen. Visioen van prof. Toshio Ojima, Waseda Universiteit, Tokyo.

¹ Tokyo 2050 fibercity, blz 12 e.v.

² Prof. Ohno tijdens symposium Ville-en-mouvement, 29-3-2004

19.0 Samenvatting en conclusie

Situering:

- Door de macht van grondbezitters en de tegenwerking van de Amerikaanse bezetters na de Tweede Wereldoorlog om de platgebrande stad een nieuwe infrastructuur te geven, heeft de stad zijn historische stratenplan grotendeels behouden. Aanleg van beoogde boulevards konden niet plaatsvinden. Het historisch gegroeide stratenpatroon bleef, hoe weinig praktisch het ook was, ook basis bij nieuwe uitbreidingen.
- Multi use complexen konden alleen gesitueerd worden op vrijgekomen gebieden op voormalige bedrijfs- of rangeerterreinen waardoor de vorm en de grootte van de kavels van de herontwikkelde gebieden historisch bepaald zijn.

Bereikbaarheid:

- Tokyo had in het begin van de 19e eeuw ca. 800.000 inwoners. Door ruimtegebrek waren in de volle stad de straten smal. Nog steeds zijn de niet doorgaande straten zeer smal. Ruimte voor parkeren was en is er niet. Privé autobezit wordt ontmoedigd door een wet dat de autobezitter aantoonbaar een eigen parkeerplaats dient te hebben. In Tokyo is het niet toegestaan dat een auto geparkeerd wordt langs de kant van de openbare weg.
- De stad zette vanaf het begin van de 20e eeuw in op goed openbaar vervoer met een netwerk van metro's en treinen. Tokyo heeft thans het meest dichte openbaar vervoer netwerk ter wereld. Daarnaast rijden nergens ter wereld metro's en treinen in tijd zo kort na elkaar als in Tokyo (Bij de Yamanote ringlijn is dat tijdens de spits om de drie minuten).
- Bij alle Multi Use Complexen is bij het ontwerp goede bereikbaarheid met de metro of trein als essentieel ervaren. Nieuwe metrostations (Sio Site, Roppongi, Saitama Shintoshin) en treinstations (Saitama Shintoshin) werden voor dit doel ontworpen.
- Alle Multi use complexen hebben op eigen terrein of in de directe nabijheid (Spiral Building) een parkeergarage.

Ontwerp:

- Alle Multi use complexen ogen door gebruik van eigentijdse materialen en het vaak inhuren van internationaal gewaardeerde architecten westers.
- Regels wat betreft het bestemmingsplan zijn onderhandelbaar. Wanneer de ontwikkelaar een groter gebied bestemt voor openbaar groen en wonen mag er hoger gebouwd worden.
- Japans is het ontbreken van westerse logica bij de inrichting van de gebieden. Voor deze benadering op gevoel in plaats op ratio wordt door Japanse architecten en stedenbouwers verwezen naar de boeddhistische cultuur, die een belangrijke factor is voor het benaderen van opdrachten. Veel aandacht is er voor:
 - a. de historische indeling van het gebied,
 - b. de situering op het licht,
 - c. de behoefte om in plaats van zichtlijnen verrassende hoeken en bochten te creëren.

- Bij de laatste generatie Multi use complexen is mede onder druk van de overheid extra ruimte voor parken en tuinen. Deze zijn meest een eigentijdse interpretatie van traditionele Japanse tuinen, waardoor de complexen hun eigen 'Japanse' identiteit krijgen.

Multi use complexen in Tokyo als voorbeeld voor andere historische steden:

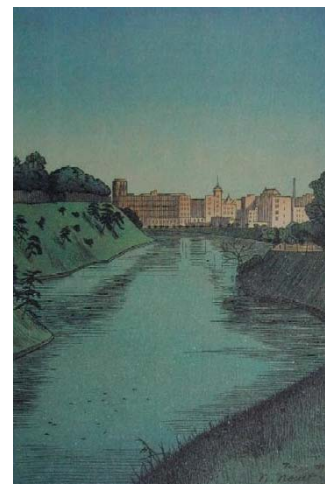
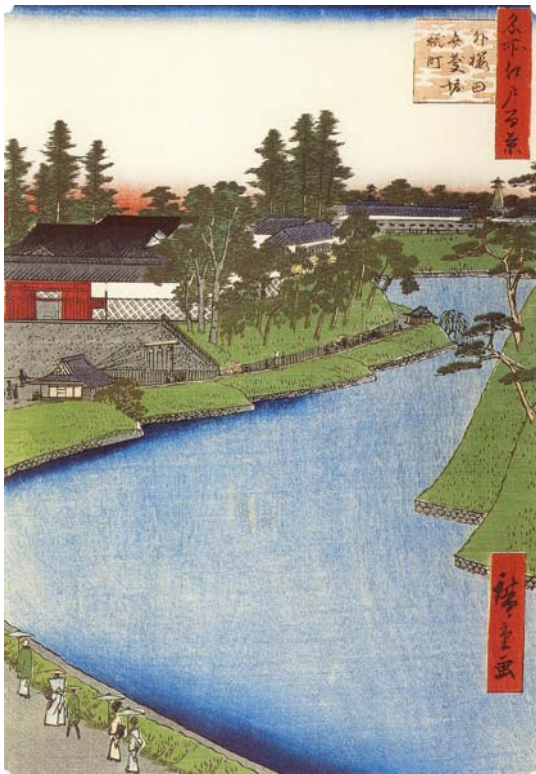
- Multi use complexen kunnen een oplossing om het uitdijen van steden met een stijgende bevolkingsgroei te beperken. Oude stadscentra zijn door hun culturele en recreatieve aanbod vaak interessante en gewilde woon- en werkplekken. Er zijn echter maar beperkte gebieden voor herontwikkeling beschikbaar. Multi use complexen kunnen op een beperkt gebied een antwoord geven op de vraag naar centraal gelegen kantoor- en woonruimte. De aantrekkelijkheid van zo'n complex wordt vergroot door een hoog cultureel aanbod in galeries en musea en door winkels die zich richten op de bewoners en het kantoorpersoneel.
- Multi use complexen zorgen ervoor dat een deel van het forensenverkeer verdwijnt, omdat wonen en werken in hetzelfde complex kan.
- De infrastructuur met het uitstekende openbaar vervoer in Tokyo toont aan dat het inzetten op perfect openbaar vervoer een gouden greep is. De omliggende voorsteden zijn alle met Tokyo verbonden met een uitstekend en dicht netwerk van treinlijnen. Dit maakt dat het grootste deel van de werkende bevolking van Tokyo met het openbaar vervoer naar het werk gaat. Particulier vervoer wordt ontmoedigd. Tijdens de spitsuren zijn er lange files op alle snelwegen. Deze snelwegen zijn ook in de stad zelf tolwegen. Parkeren kan alleen op eigen grond of in parkeergarages. In veel westerse steden is in de jaren '70 en '80 ingezet op privé vervoer en was nauwelijks aandacht voor de verbetering en uitbreiding van het openbaar vervoer. Het gevolg is dat de bereikbaarheid van deze stadscentra kleiner is dan de bereikbaarheid van de centra in Tokyo, het stadsdistrict met ca. 35 miljoen inwoners. In Tokyo worden nog steeds nieuwe treinen en metrolijnen aangelegd waardoor voor bewoners van de Multi use complexen het gemak van goed openbaar vervoer op loopafstand nog steeds vergroot wordt.
- Bij het ontwerp van de meeste Multi use complexen in Tokyo wordt rekening gehouden met het cultureel eigene van het gebied. Daarmee worden zij een eigentijds icoon in een historische context. Bij geen van de onderzochte Multi use complexen buiten Japan was een relatie met de omgeving en het eigene van de cultuur te ontdekken.¹ Het is belangrijk, dat Multi use complexen een zekere allure uitstralen en daarnaast ook enige gebondenheid suggereren met de gebouwde en natuurlijke omgeving. Deze verbondenheid kan architectuur betreffen en ook door middel van de inrichting van het gebied en de aanleg van het groen gerealiseerd worden.

19.1 Invloed van de stadsontwikkeling van Tokyo op multi use complexen

In de 17^e eeuw ontwikkelde Edo zich als een kasteelstad die zich op geen enkele wijze kon vergelijken met de rationele geometrisch vormgegeven groei van veel westerse steden. Het patroon van Edo werd grotendeels bepaald door het landschap: 'Contrary to the modern city, which everywhere tends to create homogeneous space, the early modern Japanese city preserved the particularity of each

¹ Een uitzondering is Europa Passage in Hamburg waar de bestaande façade aan de Ballindamm als entree dient.

location and achieved a certain ecological balance'.¹ Hidenobu Jinnai geeft aan dat in het landschap, met respect voor en rekening houdend met de natuur, gebieden bebouwd werden. Bepalend waren heuvels, rivieren en de kustlijn. Hij spreekt over 'a city of fields and gardens'. 'This dual structure, which developed in close collaboration with nature, is the major characteristic of Edo's urban space, and what makes this Japanese pattern distinctive'. De benedenstad is deels op eilanden gebouwd, die ontstaan zijn door landwinst. Zij bezat niet van deze plekken voor adellijke huizen en tempels en had wel een geometrisch stratenpatroon. Deze benedenstad wordt door Jinnai 'city of water' genoemd. Hier speelt zich de 'waterhandel' af, de mizu-shobai, dat wil zeggen alle handel die een inkomen oplevert afhankelijk van de gunsten van de klantenkring zoals onder andere het amusement geboden door geisha's. Het mag duidelijk zijn dat voor de huidige architectuur de niet rationele, natuurlijke vormen van de stadsaanleg in de bovenstad als voorbeeld heeft gediend voor het ontwerpen van verschillende Multi use complexen. Men zou kunnen stellen dat de huidige Multi use complexen de centra zijn zoals dat vroeger de villa's met de huizen voor het personeel eromheen voor de daimyo waren.

links, Ando Hiroshige, Benkeibori Kanaal van Soto-Sakurada richting Kojimachi, 1856. Deze houtdruk is toont een stukje van een kanaal in het hart van het centrum van Edo, vlak naast het kasteel van de Shogun waarvan de muur rechts te zien is. De bebouwing toont twee villa's van daimyo. Het pad, dat links van het kanaal is nu een vierbaans snelweg. Op de bovenstaande prent van de Fransman Noël Nouët uit 1936 is vanuit de andere kant hetzelfde kanaal te zien met de bebouwing van na de aardbeving van 1923.

Appreciatie

Het stratenplan van Tokyo is sinds de Edo-periode nauwelijks veranderd en wordt door westerse bezoekers vaak niet erg gewaardeerd: Door Max van Rooy werd de stedenbouw van Japan en met name Tokyo tijdens een lezing voor bouwkunde studenten in Delft lachwekkend genoemd. Hij zei dat in een stad met de hoogste grondprijzen ter wereld de dictatuur van de economie heerst en dat wij van de Japanse stedenbouwkunde niets kunnen leren.² Door Livio Sacchi³ wordt de stad Tokyo omschreven als oncontroleerbaar, onbegrijpelijk, chaotisch en lelijk.

¹ Hidenobu Jinnai in The Spatia Structure of Edo, Tokugawa Japan, blz. 124

² Tijdens een lezing ter voorbereiding van een excursie naar Japan georganiseerd door de studentenvereniging Stylos van de faculteit Bouwkunst van de Technische Universiteit van Delft in 1999.

³ Livio Sacchi, auteur van Tokyo City and Architecture is architect en professor aan de bouwkunde faculteit van de universiteit van Pescara.

Philip Jodidio schrijft: 'Nieuwkomers ervaren Tokyo meestal als een uitdrukking van pure chaos, waarbij zelfs aanlopende gebouwen in verschillende richtingen wijzen'.¹

Japanse architecten en stedenbouwers wijzen vaak op een andere historische achtergrond en benaderingswijze van Japanse architectuur en stedenbouw:

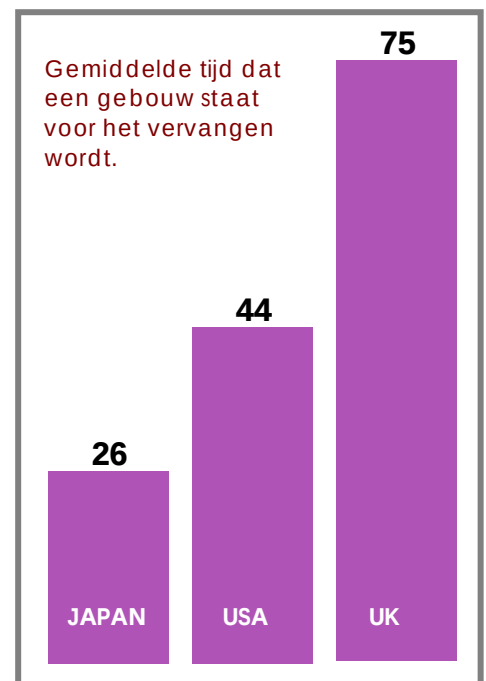
Kisho Kurokawa:

'To the foreign visitor who arrives in Tokyo for the first time, it seems like an international city not so very different from Los Angeles, but non-Japanese who have lived in Tokyo for many years would agree that it is an extremely Japanese city. Tokyo is built with modern materials and technologies, so it is difficult to claim that it has inherited the Japanese tradition in its external appearance. Nonetheless, the Japanese tradition is alive in Tokyo, in the lifestyle of its inhabitants, in their keen emotional sensitivity to natural changes, in their sense of order. To put it in another way, the Japanese are perfectly willing to incorporate new cultural elements, new technologies, new forms, and the symbols of foreign cultures if they are certain that they will be able to preserve their invisible tradition.'²

Kurokawa doelt hier op het 'Japans-zijn', waarbij emotie belangrijker is dan ratio. Daarnaast wijst hij op de wisselwerking van de Japanse en westerse cultuur: in feite zinspeelt Kurokawa op wat al in de 19^e eeuw al werd gezegd: Westerse techniek, Japanse geest. Arata Isozaki noemt dit Japan-ness in Western Structure versus Japanese Space.³ De genoemde Japanse architecten spreken over een balans tussen de twee culturen.

Ook Osamu Ishiyama geeft een voorbeeld van een andere benaderingswijze van Japanse stedenbouw, ditmaal geïnspireerd op het boeddhisme: 'The substantial difference between Japanese and European cities is in the lifespan of buildings and this is directly linked to Buddhism in Japan. Here we don't think that cities have to last more than perhaps fifty years and we are happy that buildings change.'⁴ In Japan wordt gemiddeld na 26 jaar een gebouw vervangen. In de Verenigde Staten is dat na 44 jaar en in

Groot Brittannië na 75 jaar.⁵ Dat betekent dat binnen de traditionele stratenstructuur steeds individuele gebouwen of gebouwencomplexen vervangen worden. Van een georganiseerde herstructurering van volledige stadsgebieden is in Tokyo geen sprake. Door de beschreven problemen bij onteigeningen en de opbouw van de stad na de Tweede Wereldoorlog volgens het stadspatroon van voor de bombardementen vindt stadsvernieuwing plaats op betrekkelijk kleine gebieden in de historische stad, op voormalige rangeerterreinen en gebieden waar eerder industrieën gevestigd waren, of op nieuw land in de baai van Tokyo. Zo ontstaan op kleine gebieden 'eilanden' met een stedenbouwkundige structuur, die zich vaak beperkt tot het te bebouwen gebied en niet de directe omgeving betreft. De moeilijkheid met het onteigenen van grond werkt op grote infrastructurele projecten en stadsplanning

¹ Kunsthistoricus en econoom Philip Jodidio in Nieuwe vormen in de architectuur, blz. 175

² New Wave Japanese Architecture, blz. 7

³ Japan-ness in Architecture, blz. 23 t/m 31

⁴ Shaking the Foundations, blz 133 en 134

⁵ New Tokyo Life Style Think Zone, blz. 45

verlammend.

Tokyo verandert op deze wijze stukje voor stukje. De infrastructuur verandert niet wezenlijk. Van groot-schalige herstructurering van wijken is geen sprake. Het geeft aan de westerse buitenstaander het gevoel dat stadsplanologie in Tokyo het werken aan een lappendeken is: steeds wordt een versleten deeltje vervangen.

De verschijningsvorm

De onregelmatigheid van de straatgevels wordt deels veroorzaakt door de regel dat gebouwen niet tegen elkaar aan gebouwd mogen worden¹ en er een grotere vrijheid is voor de opdrachtgever voor het uiterlijk van de façades. '(....) narrow strips of only one or two meters separate the buildings. This is a feature of Tokyo and different from Europe where you quite often have a continuous building or at least a continuous façade, [or strict rules regarding planning]. If you have buildings separated like this, each owner can make their own "monumental" or at least unique, house.'²

Deze onregelmatigheid van de opvolging van façades en ook de bovengrondse elektriciteits- en telefoonpalen doet westerlingen rommelig aan.

19.2 Multi use complexen als veruiterlijking van de cultuur van Tokyo

Bij de besproken Multi use complexen moet duidelijk een scheiding gelegd worden tussen gebouwen en complexen opgeleverd voor 2000 en erna. Bij de gebouwen en complexen van voor 2000 wordt vaak een postmodern spel gespeeld met vormen die vrijwel alle geïnspireerd zijn op westerse voorbeelden: bij Spiral Building is de invloed van architectuur van 'De Stijl' te zien, in Tsukuba wordt gespeeld met voorbeelden uit de Italiaanse renaissance en bij Yebisu Garden Place worden zelfs vrijwel letterlijk historische Europese gebouwen gekopieerd. Dit spel met westerse vormen was in de jaren '70 populair geworden in Japan: uitgaanscentra werden vormgegeven naar bekende westerse gebouwen.³ Saitama Shintoshin, Roppongi Hills en Tokyo Midtown tonen een duidelijke trendbreuk bij het ontwerp van multi use complexen. Thema's zijn hier modernisme in combinatie met een Japanse uitstraling middels de tuinen. Zeer grote invloed op de bouwgeschiedenis van Japan aan het eind van de 20^e eeuw heeft Tadao Ando. Meer nog dan Kenzo Tange en Kunio Maekawa vermengt hij Japanse traditie met eigentijds materiaalgebruik met name beton. In Japan wordt beton gezien als een natuurlijk materiaal. Weersinvloeden en de invloed van vocht zijn net als bij traditionele gebouwen met een buitenzijde van hout, pleisterwerk, of leem en papier, goed te zien op gebouwen waar betonnen muren bloot staan aan weer en wind. Op deze manier is betongebruik een eigentijdse en duurzame interpretatie van de lemen muren van traditionele gebouwen. In Spiral Building van Maki en in Omotesando Hills ontworpen door Tadao Ando is de betonnen huid van een gebouw overal zichtbaar.⁴ Maki moet hier door zijn geschriften en door zijn architectuur gezien worden als één belangrijke kracht voor de omslag die

¹ Tijdens een aardbeving moeten gebouwen onafhankelijk van elkaar kunnen bewegen.

² Riken Yamamoto in *Shaking the Foundations Japanese Architects in Dialogue*, blz. 31

³ Zo is in Kyoto de vorm van de kerk van Ronchamps ontworpen door Le Corbusier letterlijk gekopieerd voor een restaurant.

⁴ Tadao Ando probeert de betonnen wanden een zachtheid te geven vergelijkbaar met het papier van de shoji. De platen waartussen het beton gestort wordt worden zo bewerkt, dat het beton een roomachtige zachtheid uitstraalt. Degenen die betrokken zijn bij het storten van beton voor gebouwen van Ando moeten eerst een bijscholingscursus betonstorten volgen.

gemaakt is bij het ontwerp van de latere Multi use complexen. Het is onder andere aan Ando te danken dat opnieuw gezocht werd naar een zuiverheid in vorm en materiaalgebruik zoals die al eeuwen in de Japanse architectuur en tuinarchitectuur werd toegepast.

In historische huizen en tempels was een natuurlijke verbinding tussen binnen en buiten met shoji: schuifdeuren met een houten frame, beplakt met rijstpapier. De architectuur van de meeste complexen is laat-modern. Japans is het perfecte gebruik van eigentijdse materialen om de gebouwen te bekleden en het ingehouden kleurgebruik. Dit laatste vloeit ook voort uit de Japanse bouwtraditie, waar muren gewit zijn, de daken vaak belegd zijn met een grijze dakpan, de houten constructies van zwart geworden cederhout zijn, de stenen onderbouw en terrassen van een blauwgrijze steen zijn en tuinen eenzelfde kleur grind bevatten. De meeste gebouwen in de multi use projecten hebben een grijze bekleding of hebben een glazen vlies soms grijsblauw of grijsgroen geëit.

Parken en tuinen bij multi use complexen

Het groen in Yebisu Garden Place is nog weinig bijzonder. Er zijn borders die meer lijken bedoeld om afstand te creëren tussen voetgangerszones en gebouwen dan om de gebouwen een meerwaarde te verlenen. Het groen langs de voetgangersgebieden in Saitama Shintoshin is echter zoals bij Japanse tuinen: slingerende paden verbinden plekken met een integratie van typische Japanse planten, op een Japanse manier gesnoeid¹) en stenen of kunstwerken: daar waar in het verleden stenen in een dergelijke tuin stonden is hier vaak gekozen voor kunstwerken die een spel spelen met het groen. Roppongi Hills en Tokyo Midtown hebben beide naast op het westen geïnspireerde borders een Japanse tuin. Bij Midtown is dat een terug gerestaureerde tuin die over enige jaren het idee zal wekken hier oorspronkelijk aanwezig te zijn. De situatie bij Sio Site is anders. De borders hebben een westerse uitstraling. Hier is echter de bestaande Hama Rikyu Teien deels basis geweest voor de situering van de gebouwen ten westen van deze tuin.

Hoewel de tuinen aangelegd bij de nieuwe complexen vaak maar een beperkt deel van het totaal gebied beslaan zijn zij visueel gezien wel zeer belangrijk voor het totale gebied. Die nieuwe Multi use complexen in Tokyo onderscheiden zich door:

- Tuinen die vaak geïnspireerd zijn door traditioneel Japanse voorbeelden of daar een interpretatie van zijn,
- de zorgvuldige architectuur, die zich vaak weinig opdringt,
- het gebruik van bijzondere materialen,
- de routes door de semi-publieke gebieden, die in eerste instantie vaak onduidelijk zijn,
- de liefde voor de integratie van kunst.

Architecten als Jon Jerde en Jean Nouvel en de landschapsarchitect Robert Becker hebben op een bewonderenswaardige manier het Japanse verleden kunnen verweven in eigentijdse complexen.

¹ Snoeien en uitdunnen gebeurt van binnen uit in plaats van buitenaf zoals dat in het westen wordt gedaan.

Kan Yasuda, *Key to a dream*, 2006 bij de entree naar Tokyo Midtown

19.3 Westerse tegenover Japanse tradities

Opmerkelijk is dat voor verschillende complexen buitenlandse architecten aangetrokken zijn. Reden is dat de gebouwen een internationale allure moeten uitstralen. Veel van deze architecten sluiten met hun gedachtegoed aan bij de Japanse traditie: Jean Nouvel geeft Dentsu Building in Sio Site een glazen huid met een coating, die refereert aan papieren wanden, Jon Jerde heeft de onderbouw van Dentsu en Roppongi Hills een zware stenen onderbouw gegeven, zoals dat gebruikelijk was bij Japanse kastelen.¹

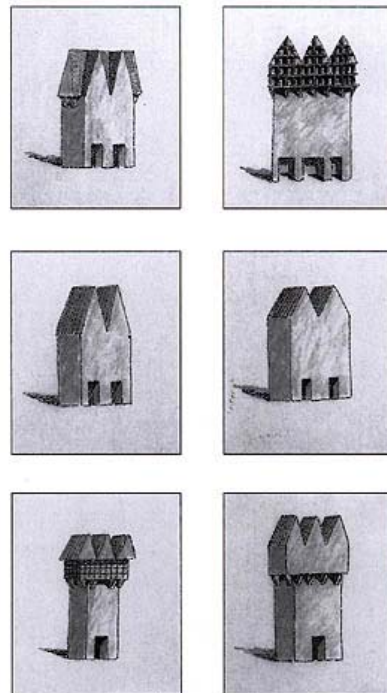
De besproken multi use projecten ogen in eerste instantie zeer westerse. Het gebruik van nieuwe technologieën, het toepassen van eigentijdse materialen en het uitnodigen van Europese en Amerikaanse architecten zijn daar voor een belangrijk deel debet aan. De invloed van Japanse traditie is in de gebouwen te zien die dateren uit de 21^e eeuw. De westerse architecten die betrokken waren bij de opdrachten, geven bijna allen aan dat zij getracht hebben aansluiting te zoeken bij de Japanse bouwtraditie. Een risico is dat er door westerse architecten een Japans idee wordt gewekt, dat wel een zekere Japanse sfeer uitstraalt maar zich beperkt tot een 'Japanese Touch'² Hetzelfde gebeurde bij het ontwerp van Castalia in Den Haag (1999). Michael Graves gebruikte voor zijn ontwerp hierbij de Nederlandse tuitgevel voor zijn ontwerp voor het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Alleen kloppen de verhoudingen niet en is hij buitenproportioneel groot. Eenzelfde risico is ook voorstelbaar

¹ Kastelen hebben een onderbouw van steen en muren van leem in een houten vakwerk constructie. De onderbouw is zwaar en moeilijk te benaderen, de opbouw is verhoudingsgewijs licht opdat het aardschokken kan opvangen.

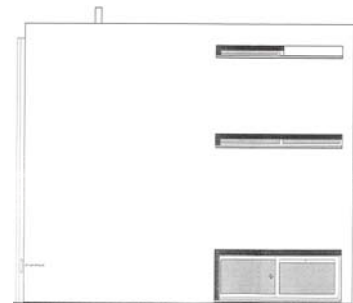
² Diverse boeken verschenen over het onderwerp hoe men een huis of tuin Japanserig zou kunnen maken. Ornamenten worden naar willekeur gebruikt zonder behoefte te hebben om zich in te leven in de achtergrond van de cultuur. De Japanse kamer in Huis ten Bosch in Den Haag is daar al reeds een vroeg voorbeeld van.

met westerse architecten die zich bij hun ontwerpen laten inspireren door de Japanse architectuurschiedenis maar niet weten wat de reden is van dergelijke toepassingen.

links het uiteindelijke ontwerp van Graves voor Castalia, rechts enige andere studies voor hetzelfde gebouw.

Bij historische Japanse tempels waren de muren aan de noordzijde meest gesloten. Dit was tegen de koude wind uit Siberië 's winters. Aan de zuidkant opent het gebouw zich met schuifwanden, die vrij laag zijn. 's Zomers komt de felle zon zo niet te ver in de tempel. 's Winters wanneer er behoefte is aan zoveel mogelijk licht, komt het zonlicht, omdat de zon dan veel lager staat dan 's zomers diep in de tempelruimte. Ando neemt dit idee op een eigentijdse wijze over met brede lage schuifpuien. Wanneer de Nederlandse architect Jo Jansen met het ontwerp voor een reeks villa's dit idee overneemt, is dit een goede vorm van inspiratie, maar hij situeert deze schuifpuien aan de noordzijde en maakt een blinde muur aan de zuidkant.

noordzijde villa, Zutphen, architect Jo Jansen, 1998.

De Roppongi Hills, Sio Site en Tokyo Midtown onderscheiden zich van Multi use complexen in bijvoorbeeld Lissabon, Bangkok, Jakarta en Hamburg door de ver doorgevoerde integratie van groen in de projecten. Kenmerkend is ook dat de routing door de gebouwen pas na verloop van tijd begrijpelijk wordt. De gemiddelde bezoeker van de drie genoemde voorbeelden zal pas na een aantal bezoeken zijn weg weten te vinden is de straatjes die binnen de complexen gecreëerd zijn. De winkelstraten in Roppongi Hills, Saitama Shintoshin en Sio Site zijn bewust slingerend gemaakt, waardoor nooit te zien is tot waar zij doorlopen. De ruime semi publieke gebieden die een grote openheid geven zijn echter ook kenmerkend voor Multi use complexen elders in de wereld. Een essentieel verschil is de routing door de complexen. In de buiten Japan besproken voorbeelden is meest een duidelijke indeling van het semi publieke gebied. In Hamburg is dat één rechte binnenstraat, in Lissabon, Bangkok en Jakarta zijn het vierkanten.

19.4 Idealisme en projectontwikkeling.

Naar eigen zeggen worden alle projectontwikkelaars gedreven door een ideaal om de stad en samenleving op een hoger plan te brengen. De motto's van de verschillende bureaus klinken vaak overdreven en pretentius. Wanneer Takenaka Corporation bijvoorbeeld spreekt over: *universal architectural values such as symbiosis, peace of mind, happiness, growth and tradition*, dan lijkt dit niet realiseerbare holle retoriek. Toch zijn dergelijke idealen, hoewel nauwelijks uitvoerbaar zeer serieus bedoeld. Ze zijn in de eerste plaats geformuleerd om het bedrijf een idealistisch gezicht te geven en in de tweede plaats om werknemers van een dergelijk bedrijf een zekere mate van trotsheid te geven, omdat zij mogen meewerken aan de realisatie van dergelijke idealen. In oktober 2006 verdedigde een architect zijn voorgestelde woningbouw in de wijk Waalsprong tijdens een vergadering van de Commissie Beeldkwaliteit van de gemeente Nijmegen in aanwezigheid van de projectontwikkelaar, zijn opdrachtgever, met de opmerking dat de armzalige kwaliteit van het ontwerp te wijten was aan het gebrek aan budget om mooie en goede woningen te ontwerpen.¹ Een dergelijke opmerking zou in Japan volslagen onmogelijk zijn. Het zou de projectontwikkelaar in een negatief daglicht stellen en daarnaast zou het een gebrek aan solidariteit van de architect aan de opdrachtgever zijn.

In diverse boeken wordt gesteld, dat de in westerse ogen gebrek aan coherentie bij de stedenbouw van Tokyo te wijten is aan een tekort aan overheidsbemoeienis. Dit is maar ten dele waar. Allereerst is de met name door Livio Sacchi en Max van Rooy beschreven chaos er één in de ogen van een observator die westerse maatstaven als norm neemt. Achter de schijnbare chaos bevindt zich een perfect georganiseerde stad waarbij andere regels gelden dan de westerse samenleving van de auteurs. In het oostelijk deel van de stad en bij verschillende Multi use projecten ontbreken de zichtlijnen die zo kenmerkend zijn voor moderne westerse architectuur. De invloed van de overheid is er wel degelijk. De strenge regels wat betreft de FAR zijn onderhandelbaar, waardoor de overheid eisen kan stellen op het gebied van het aantal woningen en het percentage groen bij nieuwe projecten. Een commissie vergelijkbaar met een 'commissie beeldkwaliteit' zoals die in Nederland functioneert bestaat niet, maar gemeentes Tokyo en Saitama stellen wel eisen wat betreft de kwaliteit van de architectuur bij gezichtsbepalende nieuwbouw.

19.5 Relatie architect - projectontwikkelaar

De rol van een zelfstandig architect binnen het bouwproces is over het algemeen vrij klein. Grote bouwbedrijven hebben eigen architecten en constructeurs in dienst. Minder dan 5% van de bouw in Japan wordt uitgevoerd door zelfstandige architectenbureaus de rest wordt ontworpen en gebouwd door grote bouwbedrijven. De besproken Multi use complexen zijn alle gerealiseerd door deze bedrijven. Om de gebouwen een persoonlijke uitstraling te geven wordt bij de ontwerpfase een zelfstandig architectenbureau uitgenodigd. Wanneer het buitenlandse architecten betreft zoals Richard Rogers, hebben die vaak al eerder hun medewerking verleend aan kleinere projecten. Omdat buitenlandse architecten nauwelijks bij de uitvoering betrokken zijn, tonen hun gebouwen een Japanse

Kabuki-chō Tower, Tokyo, Rogers, 1993

¹ Vergadering Commissie Beeldkwaliteit Nijmegen 16 november 2006

detaillering en precisie.¹ Zo worden hun ontwerpen deel van de eigentijdse Japanse bouwtraditie.

19.6 Sociale functie Multi use complexen

De Multi use complexen hebben bijna allemaal de omgeving waar ze staan extra aantrekkingskracht gegeven:

Spiral Building fungeert al jaren als culturele spil van Omotesando. De combinatie van gespecialiseerde winkels op gebied van muziek en design en een restaurant uitkijkend op een galerie met snel wisselende en hoogwaardige exposities op gebied van beeldende kunst, toegepaste kunst en architectuur blijkt een uitstekende formule te zijn.

deel van poster van een tentoonstelling in Spiral Building in 2005, waarbij actuele Spaanse en Japanse architectuur met elkaar vergeleken werd.

Tsukuba Civic Center is van de besproken complexen commercieel gezien het minst succesvol. Aanvankelijk was de oorzaak de slechte bereikbaarheid. De directe treinverbinding met Tokyo heeft tot op heden geen verbetering gebracht. Eén van de redenen is dat Tsukuba Center niet het hart vormt van een gebied zoals de andere: het feitelijk winkelgebied ligt op zo'n 500 meter afstand van Tsukuba Center, gescheiden door een weg. Er zijn te weinig winkels met een aantrekkelijke uitstraling en het niveau van de horeca is te laag. De concertzaal en het hotel kunnen dit niet oplossen. De nieuwe treinlijn naar Tokyo zal eerder tot gevolgd hebben dat de bewoners van Tsukuba naar aantrekkelijke centra in Tokyo gaan.

Yebisu Garden is in Tokyo het eerste ensemble gebouwen ontworpen als een Multi use complex. Anders dan bij latere complexen is er weinig sprake van samenhang tussen de verschillende gebouwen. Bij Sio Site, Roppongi Hills, Omotesando Hills en Tokyo Midtown zijn de tuinen en parken of de al dan niet overdekte pleinen de verbindende elementen en verblijfsruimtes. De gebouwen worden zo, ondanks hun vaak diverse architectuur, één geheel. Bij Yebisu Garden lijken de tussenliggende gebieden restgebieden. Zij hebben niet de allure die de later ontworpen Multi use complexen zo sterk maken. De tuin van Yebisu Garden heeft, omdat hij gescheiden wordt van het totale complex door een straat, geen relatie met de gebouwen. De concurrentie van Tokyo Midtown en Roppongi Hills, die bijna op loopafstand liggen is zichtbaar. Yebisu Garden trekt minder bezoekers dan vroeger en de winkels zullen zich in de toekomst meest op de omwonenden moeten richten.

Saitama Shintoshin had bij de oplevering als nadeel, dat er alleen veel mensen waren aan het begin en eind van kantoortijd en voor of na sportwedstrijden. Na de opening van het winkelcentrum aan de andere zijde van het station en de voltooiing van een aantal appartementen complexen in de directe omgeving is het station een plezierige plek geworden met de hele dag komende en gaande reizigers. Wel is zo dat de scheiding van de verschillende functies: de winkels en bioscopen ten zuiden van het station en de kantoren en het stadion aan de noordzijde, ervoor zorgt dat de noordzijde overdag tijdens kantoortijd vrijwel uitgestorven is. Bij Roppongi Hills en Tokyo Midtown heeft de menging van functies tot gevolg dat de openbare gebieden altijd passanten hebben en daardoor ook altijd een

¹ Het ruim 20 jaar geleden gebouwde Nexus in Fukuoka ontworpen door Rem Koolhaas oogt in 2007 nog als nieuw.

gevoel van veiligheid geven. Het voetgangersgebied langs de kantoren is schitterend ingericht met een beplanting die grotendeels Japans is, met paden die zich door het groen slingeren zoals dat bij veel klassieke Japanse tuinen is en een zodanige integratie van kunst dat er een perfecte balans tussen groen en kunst bestaat.

Sio Site is het eerste Multi use complex van de 21^e eeuwse generatie. De beperking pertreft de vorm van het te bebouwen kavel dat smal en langgerekt is. Als oplossing voor deze moeilijkheid werd gekozen om het totale gebied te verdelen in autonoom te ontwikkelen clusters, verbonden door voetgangersgebieden. De woonblokken zijn gescheiden van de kantoorblokken. Omdat het totale gebied centraal gelegen is in Tokyo zijn de kantoorgedeelten waar zich ook restaurants en een theater bevinden ook buiten kantooruren redelijk druk. Daarbij lopen de routes van de verschillende stations naar de appartementencomplexen door de kantoorgebieden heen. Citta Italia is nog meer voor een klein deel ontwikkeld. Daar is nog niet aan te geven hoe deze wijk zich zal tonen. Kenmerkend voor Shiodome – Siosite is de sterk doorgevoerde scheiding van de verschillende verkeersstromen. Voetgangersgebieden hebben net als bij Saitama Shintoshin een eigen verdieping met aansluitingen op alle gebouwen. De uitstraling van het gebied is eigentijds niet specifiek Japans. De Japanse tuin achter Shiodome is in de Edo-periode aangelegd en de gebouwen worden van deze tuin gescheiden door een hoog gelegen snelweg. Daardoor ontbreekt op voetgangersniveau een werkelijke relatie met deze tuin. Shiodome is een enorme aanwinst voor de stad geworden met name door de spectaculaire architectuur en de bijzondere voetgangersgebieden. Het lege gebied uit de jaren tachtig van de 20^e eeuw is nu een voorbeeld voor eigentijdse stedenbouw. Een werkelijk Japanse uitstraling heeft het gebied echter niet. **Roppongi Hills** is een verrijking van de wijk Roppongi en een voorbeeld voor vergelijkbare Multi use projecten elders. De kantoor- en woontorens stralen een bijna tijdloos modernisme uit. Het winkelgebied en restaurantgedeelte tot en met de vijfde verdieping heeft een zodanige inrichting en aanbod dat de bezoeker vaker moet komen om te weten hoe het complex in elkaar zit en wat er te doen is. De pseudo onoverzichtelijkheid gecreëerd door de gebogen straten in het overdekte en onoverdekte deel maakt dat de bezoeker steeds opnieuw verrast wordt. De kunst op straat en in het museum dat enige malen per jaar in twee expositieruimtes bijzondere tentoonstellingen heeft, is verrassend en vaak van zeer hoog niveau. De tuin heeft een Japans cachet. Het maakt het geheel eigentijds Japans. Dit komt ook omdat vanuit diverse plaatsen van het centrum deze tuin goed te bekijken is. De naastliggende ruimte voor optredens wordt zeer frequent gebruikt. Er worden gratis concerten gegeven van een bijzonder niveau. De samenwerking met de televisiestudio's van TV Asahi Headquarters is daarbij verrijkend.

Staat bij Yebisu Garden, Saitama Shintoshin, Roppongi Hills en Tokyo Midtown de verhuurde kantoorruimte centraal, bij **Omotesando Hills** is dat de winkelruimte. Omotesando Hills past daardoor minder in het concept van Multi use projecten dan de andere voorbeelden. De woningen boven de winkels waren een eis van de gemeente bij de herontwikkeling van het gebied, de ruime parkeergarage is er voornamelijk voor het winkelend publiek. Toch is Omotesando Hills een verrijking voor het meest exclusieve winkelgebied van Tokyo. Dit wordt bevestigd door de grote aantallen winkelende ook nu het al enige tijd geleden is opgeleverd en het centrum zijn plek in Omotesando Dori gekregen heeft. De architectuur is misschien wat monotoon, maar wel zeer esthetisch. Het complex toont aan, dat zeer goed gedetailleerde architectuur bestaansrecht geeft aan degelijk soort projecten. Het bouwvolume richt zich naar de omliggende gebouwen, de uitstraling is niet Japans.

Tokyo Midtown is ontworpen en gebouwd volgens vergelijkbare principes als Roppongi Hills. De architectuur mist evenwel de uitdagendheid van Roppongi Hills. De winkelstraten zijn recht en lijken in eerste instantie overzichtelijk. De indeling van de winkelgebieden is obligaat. Maar ook hier maakt de perfecte afwerking van de gebouwen dat het complex veel allure heeft. De tuinen die de gemeente bedongen heeft voor de grotere bouwhoogte zijn een verrijking voor de stad. De Hinokicho Park is een Japanse tuin die onmiddellijk na zijn oplevering in 2007 zijn waarde bewijst als plek voor ontspanning en samenkomst voor buurtbewoners. Omdat wonen boven kantoren plaats vindt zijn in de voetgangersgebieden voortdurend mensen. Dat is ook omdat zich op de ondergrondse verdieping een kleine supermarkt bevindt die 24 uur per dag en zeven dagen in de week open is.

19.7 Tot slot

Positief

- Binnen de sterk op het westen gerichte architectuur zijn herkenbare Japanse elementen, met name tuinen, waardoor deze complexen een Japanse eigenheid tonen. De tuinarchitectuur is vaak eigentijds en richt zich behalve die van Tokyo Midtown niet op een verdwenen verleden. Wel worden elementen gebruikt die kenmerkend zijn voor de geschiedenis van Japanse tuinarchitectuur: stenen, water en groen, waarbij vaak bewust gekozen wordt voor Japanse planten.
- De combinatie van een groot aantal functies zorgt ervoor, dat deze complexen een groot deel van de dag bezoekers en passanten trekken.
- Het gemeentebestuur eist dat de groenvoorzieningen, die onderhouden worden door maatschappijen die deze complexen beheren, publiekelijk toegankelijk zijn, waardoor de stad meer hoogwaardige parken krijgt waar omwonenden ook gebruik van kunnen maken.
- Kunst, cultuur, goede architectuur en landschapsarchitectuur worden in combinatie met elkaar als een vanzelfsprekendheid getoond. Kunst is zo niet een toegevoegd element, maar een logisch onderdeel van het totaal.
- Bij Roppongi Hills en Tokyo Midtown, die gesitueerd zijn in wijken die maatschappelijk gezien wat terugliepen, is duidelijk te zien dat deze projecten hoogwaardige nieuwbouw in de omgeving kan stimuleren.
- Alle complexen zijn uitstekend bereikbaar met het openbaar vervoer. De complexen zijn of gesitueerd aan een trein- of metrostation (Sio Site, Spiral Building), of kregen speciale voetgangerstunnels naar de stations (Roppongi Hills, Tokyo Midtown), of kreeg een speciale voetgangers traverse (Yebisu Garden), of er is speciaal een station aangelegd (Saitama Shintoshin).
- Het blijkt, dat het private regime in Tokyo een goed aanpassingsvermogen heeft om in te spelen op eigentijdse stadsplanning en het creëren van een goede infrastructuur voor de te ontwikkelen projecten. Overheidsregels dienen om te controleren en begeleiden, niet om te bevoogden

Negatief:

- Bij alle complexen is de 'higher middleclass' de doelgroep. Onder de woontorens bevinden zich wel dure 'convenient stores' maar gewone supermarkten ontbreken.

- Hoge huren en beveiliging bij de ingang maken alle wooncomplexen tot gated communities: eilanden van welstand.
- Traditionele architectuur toont in Japan een zeer sterke gerichtheid op het groepsgevoel. Traditionele wijken zijn veilig en schoon door de gedeelde verantwoordelijkheid van de bewoners. Bij de nieuwe multi use complexen wordt de veiligheid gegarandeerd voor beveiligingsbedrijven en het schoonmaken door schoonmaakbedrijven. Op deze wijze zijn de appartementencomplexen net zo anoniem geworden als die in westerse landen.

Gebruikte literatuur en beeldmateriaal:

dvd's

Coppola, Sofia

Lost in Translation

A Film, 2002 (eerste vertoning)

Hagenberg, Roland, Karl Neubert

surfACE 14 Contemporary Japanese Architects

Uplink Japan, 2002

Kurosawa, Akira

Dodes' Kaden

Mei Ah Laser Disc, 1970 (eerste vertoning)

Kurosawa, Akira

Drunken Angel

Mei Ah Laser Disc, 1948 (eerste vertoning)

Mamoruoshii

Tokyo Scanner

Mori Building Company, Tokyo, 2003

Miyazaki, Hyao

Spirited Away

Paradiso Home Entertainment, 2002

Tsuruta, Norio

Kakashi

EMG/Planet, 2002

tijdschriften

A+

Japan: de Architectuurcontext

I.C.A.S.D. Brussel, 3/1989

Archis

Nederlands Architectuur Instituut & Elsevier bedrijfs informatie, Doetinchem, 5, 1999

de Architect,

ten Hagen & Stam bv, Den Haag, 31 april 2000,

Arq

University of Cambridge Department of Architecture, vol 7, no 2, 2003

Casa Brutus

The Complete Grand Tour with Ando, extra issue

Hearst Holdings, Inc., Tokyo, 2006, isbn4-8387-8505-4

GA Japan 04 Environmental Design

Global Architecture, A.D.A. Edita, Tokyo, 04 summer 1993, isbn 4-87140-803-5

Futagawa, Yukio

GA Architect Kengo Kuma

Global Architecture, A.D.A. Edita, Tokyo, 19 2005, isbn 4-87140-427-7

Living Spheres vol. 14

World Photo Press, Tokyo, 2004, isbn 4-8465-2436-1

S&RO 06/2006

Nirov, Den Haag, 2006, issn 1384-6531

The Japan Architect

Fumihiko Maki, winter 1994-4 16

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 1994, isbn 4-7869-0114-8

The Japan Architect

Yearbook 1995-4, 20

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 1996, isbn 4-7869-0120-2

The Japan Architect

Yearbook 2003 winter 2004, 52

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 2004, isbn 4-7869-0177-6

The Japan Architect

Yearbook 2005 winter 2006, 60

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 2006, isbn 4-7869-0188-1

The Japan Architect

Ohno, Hidetoshi

Tokyo 2050 fibercity

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 2006, isbn 4-7869-0192-x

The Japan Architect

Parallel Nippon Contemporary Japanese Architecture 1996 - 2006

The Japan Architect Co., LTD., Tokyo, 2007, isbn 4-7869-0202-4

PA Pro Architect

Toyo Ito

Archiworld Co. Ltd. Seoul, no 15 dec. 1999, isbn 1228-1778

Pantheon

extra editie Japan studiereis

Stylos, Delft, januari 2000

boeken

Algemeen

Bach, Ira J.

Chicago's Famous Buildings

The University of Chicago press, Chicago, 1980, isbn 0-226-03396-1

Banham, Reyner

Megastructure, Urban Futures of the Recent Past

Thames and Hudson, London, 1976, isbn 0-500-34068-4

Croff, Davids e.a.

Cities Architecture and Society

Marsilio, Venezia, 2006, isbn 88-317-8956

Heinle, Erwin, Fritz Leonhardt

Towers A Historical Survey

Rizzoli, New York, 1989, isbn 0-8478-1076-3

Favole, Paolo

Squares in Contemporary Architecture

Waanders Publishers, Amsterdam, 1995, isbn 90-71570-58-4

Futagawa Yukio
Frank Lloyd Wright in his Renderings 1887 - 1959
A.D.A. Editra Tokyo, 1984, isbn 4-87140-541-9

Jodidio, Philip
Nieuwe vormen in de architectuur
Taschen/Librero, Keulen, 1997, isbn 3-8228-8378-6

Klotz, Heinrich
The History of Postmodern Architecture
The MIT Press, London, 1988, isbn 0-262-11123-3

Lloyd Wright, Frank
An Autobiography
Quartet Books, London, 1977, isbn 0-7043-2196-3

Lampugnani, Vittorio
Antonio Sant'Elia Gezeichnete Architektur
Prestel Verlag, München, 1992, isbn 3-7913-1193-X

Lo, Fu-chen & Yue-man Yeung redactie
Emerging World Cities in Pacific Asia
United Nations University Press, Tokyo, 1999, isbn 92-808-0907-5

Papadakis, Andreas
Architectuur van nu
Atrium/Terrail, Alphen aan de Rijn, 1992, isbn 90-6113-579-6

Polano, Sergio
Hendrik Petrus Berlage het complete werk
Atrium, Alphen aan de Rijn, 1988, isbn 90-6113-280-0

Risselada, Max, Dirk van den Heuvel, red.
TEAM 10 1953 - 81
NAi Publishers, Rotterdam, 2005, isbn 90-5662-471-7

Sassen, Saskia
The Global City New York London Tokyo
Princeton University Pres, Princeton, 2001, tweede editie, isbn 0-691-07063-6

Stern, Robert A.M.
Modern Clasicisme
Rizzoli, New York, 1988, isbn 0-8478-0848-3

Woud, Auke van der
Het Nieuwe Bouwen Internationaal CIAM Volkshuisvesting Stedebouw
Delft University Press, Delft, 1983, isbn 90-6275-105-9

Algemeen Japan

Auer James E. e.a.
From Marco Polo Bridge to Pearl Harbor Who was Responsible
The Yomiuri Shimbun, Tokyo, 2006, isbn 4-643-06012-3

Benedict, Ruth
The Chrysanthemum and the Sword
Mariner Books, Boston, 2005, isbn 0-618-61959-3

Boyé Lafayette De Mente
Japan's Cultural Code Words
Tuttle, Tokyo, 2004, isbn 0-8048-3574-8

Brooks, H. Allen
The Prairie School Frank Lloyd Wright and His Midwest Contemporaries
 W.W. Norton & Compagny, New York, 1972, isbn 0-393-0811-8

Conder, Josiah
Landscape Gardening in Japan
 Kodansha, Tokyo, 2002, isbn 4-7700-2852-0

Fukuzawa, Yukichi
De poorten gaan open
 Meulenhoff, Amsterdam, derde druk, 2000, isbn 90-290-6608-3

Gasteren, L.A. van e.a.
In een Japanse Stroomversnelling
 Eurobook Productions, Amsterdam, 2000, isbn 90-5730-076-1

Grauls, Marcel
Made in Japan. De mensen achter grote Japanse merken
 Van Halewyk / Elmar, Leuven, 2006, isbn 90-8553-017-2

Hein Carola, Jeffry Diefendorf, Yorifusa Ishida
Rebuilding Urban Japan after 1945
 Palgrave Macmillan, New York, 2003, isbn 0-333-65962-7

Hesselink, Reinier Herman
De gevangene uit Nambu, een waar geschied verhaal over de VOC in Japan
 Walburg Pers, Zutphen, 2000, isbn 90-5730-130-x

Kerr, Alex
Lost Japan
 Lonely Planet Publications, Melbourne, 2006, isbn 0-86442-370-5

Kuitert, Wybe
Themes in the History of Japanese Garden Art
 University of Hawaiï press, Honolulu, 2002, isbn 0-8248-2312-5

Lancaster, Clay
The Japanese Influence in America
 Abbeville Press, New York, 1983, isbn 0-89659-342-8

Mid-Tokyo Maps
 Mori Building, Tokyo, 2003, isbn 4-344-00402-7

Murakami Takashi
Little Boy The Arts of Japan's Exploding Subculture
 Yale University Press, New Haven, 2005, isbn 0-300-10285-2

Nakane Chie, Shinzaburô Ôishi
Tokugawa Japan
 University of Tokyo Press, Tokyo, 1990, isbn 4-13-027024-9

Moriya, Yoshio
Teikoku's Complete Atlas of Japan
 Teikoku-Shoin Co.,LTD., Tôkyô, 14e druk, 2004, isbn 4-8071-5452-4

Morse, Edward S.
Japanese Homes and their Surroundings
 Kegan Paul, London, 2005, isbn 0-7103-0966-X

Naito, Akira
Edo, the city that became Tokyo
 Kodansha, Tokyo, 1e druk, 2003, isbn 4-77000000-2757-5

Ôtomo Katsuhiro
Akira, vol. 6
Kodansha, Tokyo, 1993

Sakamoto, Kerri
De hartslag van miljoenen
Anthos, Amsterdam, 2004, isbn 90-414-0806-1

Sansom, G.B.
A History of Japan 1334 – 1615
Stanford University Press, Stanford, 1961, isbn 0-8047-0525-9

Sansom, G.B.
A History of Japan 1615 - 1867
Stanford University Press, Stanford, 1963, isbn 0-8047-0527-5

Sansom, G.B.
A Short Cultural History
Stanford University Pres, Stanford, 1978, isbn 0-8047-0952-1

Treib, Marc, Ron Herman
A Guide to the Gardens of Kyoto
Shufunotomo Company Ltd., Tokyo, 1988, 4e druk

Uspensky, Michail
Hiroshige A Hundred Views of Edo
Sirocco, London, 2003, isbn 1-904310-16-8

Watanabe Yasutada
Shinto Art: Ise and Izumo Shrines
Weatherhill Heibonsha, New York Tokyo, 1974, isbn 0-8348-1018-2

Winkel, M.
Souvenirs from Japan
Bamboo Publishing Ltd., London, 1991, isbn 1-870076-58-3

Wolferen
Japan De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht
Uitgeverij Balans, Amsterdam, 1989, isbn 90-5018-075-2

Yoshimura, Noboru, Philip Anderson
De Kaisha Normen en warden van het Japanse bedrijfsleven
Uitgeverij Contact, Amsterdam, 1998, isbn 90-254-2090-7

Achitectuur, Japan

Architectural Institute of Japan
Architecture in Japan 2004
Architectural Institute of Japan, Tokyo, 2004, isbn 4-8189-2965-4

Architectural Institute of Japan
Architecture in Japan 2005
Architectural Institute of Japan, Tokyo, 2005, isbn 4-8189-2971-9

Blaser, Werner
Japan Wohnen + Bauen
Niggli, Sulgen, 2005, isbn 3-7212-0556-1

Bognard, Botond
The Japan Guide
Princeton Architectural Press, New York, 1995, isbn 1-1-878271-3-4

Dijk, Hans van, redactie
Architecten verhalen van Japan
Nederlands Architectuurinstituut, Amsterdam/Rotterdam, 1992

Eijnsbergen, Dave van, e.a.
Nederland Japan Hout
Stichting Centrum Hout, Almere, 2003, isbn 90-5645-006-9

Europalia 89
Tokyo Project
Europalia International Foundation, Brussel, 1989

Ferré, Albert, e.a.
Kazuyo Sejima in Gifu
Actar, Barcelona, 2000, isbn 84-89698-92-9

Frampton, Kenneth, e.a.
Tadao Ando The Yale Studio & Current Works
Rizzoli, New York, 1989, isbn 0-8478-10333-X

Fukuyama, Toshio
Heian Temples: Byodo-in and Chuson-ji
Weatherhill/Heibonsha, New York, 1976, isbn 0-8348-1023-9

Fumio, Nanjo e.a.
Art, Design and the City Roppongi Hills Public Art Project 1
Mori Building Co., Tokyo, 2004, isbn 4-89737-491-X

Graafland, Arie
The Socius of Architecture Amsterdam Tokyo New York
010 Publishers, Rotterdam, 2000, isbn 90-6450-389-3

Gallery MA
The Architectural Map of Tokyo, Part 2
Toto Shuppan, Tokyo, 2003, isbn 4-88706-226-5

Harada, Jiro
The Lesson of Japanese Architecture
Dover Publications, Inc. New York, 1985, isbn 0-486-24778-3

Hashimoto, Fumio
Architecture in the Shoin Style
Kodansha, Tokyo, 2e druk, 1984, isbn 0-87011-414-X

Isozaki, Arata
Japan-ness in Architecture
The MIT Press, Cambridge Mass., 2006, isbn 9-780262-09038-4

Isozaki, Arata
Katsura Villa The Ambiguity of Its Space
Rizzoli, New York, 1983, isbn 0-8478-0783-5

Ito Shiguro
Tokyo Inner City Project
Graduate School of Design, Harvard University, Tokyo, 2003, isbn 4-7615-2331-x

James, Cary
Frank Lloyd Wright's Imperial Hotel
Dover Publications, Inc., New York, 1988, isbn 0-486-25683-9

Kaijima, Momoyo e.a.
Made in Tokyo
Kajima Institute Publishing, Tokyo, 2001, isbn 4-306-04421-1

Koshalek, Richard, David B. Stewart, Hajime Yatsuka
Arata Isozaki 1960 – 1990
Rizzoli New York, 1991, isbn 0-8478-1319-3

Kurokawa, Kisho
Intercultural Architecture
Academy Editions, London, 1991, isbn 1-95490-047-1

Lancaster, Clay
The Japanese Influence in America
Abbeville Pres, New York, 1983, isbn 0-89659-342-8

Leuthäuser, Gabriele, Peter Gössel
Functional Architecture 1925 – 1940
Benedikt Taschen, Köln, 1990

Masuda, Tomoya
Bouwkunst der eeuwen Japan
Meulenhoff Nederland N.V., 1971, isbn 90-290-0481-9

Meech, Julia
Frank Lloyd Wright and the Art of Japan
Japan Society and Harry N. Abrams, Inc., Publishers, New York, 2001, isbn 0-8109-4563-0

Meyhöfer, Dirk
Contemporary Japanese Architects
Benedikt Taschen, Köln, 1993, isbn 3-8228-9442-7

Naito, Akira
Edo, the City that became Tokyo
Kodansha, Tokyo, 2003, 4-7700-2757-5

Nishi, Kazuo, Kazuo Hozumi
What is Japanese Architecture
Kodansha, Tokyo, New York, 1985, 0-87011-711-4

Ohno, Hidetoshi
Tokyo 2050 Fibercity
The Japan Architect, Tokyo, 2006, isbn 4-7869-0192-x

Pollock, Naomi
Moderne Japanese House
Phaidon Press, New York, 2005, isbn 0-7148-4554-x

Raymond Antonin
An Autobiography
Charles E. Tuttle Compagny, Vermont, 1973, isbn 0-8048-1044-3

Sacchi, Livio
Tokyo City and Architecture
Universe, New York, 2004, isbn 0-7893-1212-3

Sand, Jordan
House and Home in Modern Japan
Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2003, isbn 0-674-01966-0

Schittich, Christian (Ed.)
In Detail Japan 日本 Architecture Constructions Ambiances
Birkhäuser, Berlin, 2002, isbn 3-7643-6757-1

Shimizu, Fumio
Architect – Designed Low – Rise Condominiums in Japan
Graphic-Sha, Tokyo, 2006, isbn 4-7661-1712-3

Sorensen, André
The Making of Urban Japan
Routledge, London, 2002, isbn 0-415-35422

Stewart, David
The Making of a Modern Japanese Architecture 1868 to the Present
Kodansha International, Tokyo New York, 1987, isbn 0-87011-844-7

Suzuki, Hiroyuki, Reyner Banham, Katsuhiko Kobayashi
Contemporary Architecture of Japan 1958 - 1984
Rizzoli, New York, 1985, isbn 0-8478-0649-9

Taut, Bruno
Ich liebe die Jananische Kultur
Mann (Gebr.) Berlin, 2004 2e druk, isbn 3-7861-2460-4

Taut, Bruno
Das japanische Haus und sein Leben
Mann (Gebr.), Berlin, 1997, isbn 3-7861-1882-5

Taylor, Jennifer
The Architecture of Fumihiko Maki
Birkhäuser, Basel, 2003, isbn 3-7643-6697-4

Walker, Donald D.
Sixty Years of Living Architecture, The Work of Frank Lloyd Wright
Guggenheim Museum, New York, 1953

Watanabe Hiroshi
The Possibilities for Public Architecture in Japan
GA 33, blz. 8 t/m 13
A.D.A. Edita Tokyo Co Ltd., Tokyo, 1992, isbn 4-87140-13-2

Wijdeveld, H.Th redactie
The early Work of the great Architect Frank Lloyd Wright
Gramercy Books, New York, 1994, isbn 0-517-11918-8

Yamagata Hiroo, Minotu Mori, Bruce Mau
New Tokyo Life Style Think Zone
Minuro Mori, Tokyo, 2001, isbn 4-901543-00-8

Register

21_21 Design Sight, 159, 160, 166, 169

Acty Shiodome, 137, 140
Aizu, 128
Afrika, 79
Akihabara, 94
Akira, 12
Alderney Investments Pte. Ltd
Allianz Immobilien / HSH Nordbank, 175
Almere, 183
Amoreias, Lissabon, 172, 174
Ando Architect & Associates, Tadao, 36, 77, 78, 79, 93, 104, 105, 151, 154 t/m 158, 162, 166, 169, 184
Ando Corporation, 121
Antwerpen, 92
Aoki & Associates, Jun, 159
Art Deco, 92
Art Nouveau, 11
Art Triangle Roppongi, 160
Arts & Crafts Stijl, 92
Asahi Newspaper Offices, 71
Asuka, 15, 19, 20, 30, 49, 172, 176
Australië, 84
Awaji, Watertempel, 151

bakufu, 18
Bagnols-sur-Cèze, 73, 101
Bakema, Jaap, 101
Bangkok, 173, 187
Bauhaus, 36, 68, 71, 77, 154
Becker, Robert, 143, 148, 185
Becket Ellerbee, 121
Beer Museum Yebisu, 107
Beijing, 107
Benesse, 90
Berlijn, 175
Bertrand Goldberg Associates, 87
Bijvoet, Bernard, 63
Biedermeier, 111
Blaser, Werner, 65
Bofill, Ricardo, 102, 176
Bothe-Richter-Teherani (BRT Architecten)
Brits Indië, 41, 43
Brazilianen, 28
Building Coverage Ratio (BCR), 38
Bunri Ha Kenchiki Kai, 68
Byodo-in Uji, 60, 77

Canada, 24, 84
Canal City Hakata, 147, 162, 171
Carcassone, 147
Caretta, 132, 133
Castalia, 186
Central Station, Tokyo, 19, 20, 45, 49, 67, 117
Campidoglio Rome, 96
Chang'An, 11
chano-yu, 68
Château de Maisons, 109, 110
Chiba, 51, 86, 91, 93
Chicago, 81, 87

Childs, David M., 168
China, 11, 21, 26
Chinezen, 28
Chiyoda, 24, 54
cho, 43
chokai, 43
Chuttrakul, Chadatip, 173
Chuo, 54
Chuo Line, 54
CIAM, 66, 69, 73, 75, 76, 77, 98
Citta Italia, 131, 138, 140, 141, 142, 190
City Planning & Building Standards Law, 40
City Planning Law (CPL), 11, 34, 35
City Planning Law for Tokyo Metropolis, 37
City Planning System, 42
Cohen, Jean Louis, 102
Commissie Beeldkwaliteit, 188
Conder, Josiah, 19, 57 t/m 58, 77
Conran & Partners, 143
Coocoon Shintoshin, 123
Creo, winkelcentrum, 98

Daikanyama, 88
Daimler Benz project, 175
daimyo, 14, 15, 19, 81, 128, 146
Dalian, 41
Den Haag, 186
Dentsu Head Office Building, 56, 132 t/m 133, 147, 186
Derek, Bo, 8
Diet, 20, 152
Dijk, Hans van, 102
District Planning System, 40
Dojun-Kai Foundation, 36
Dôkan, Ôta, 14
DP Architects, 174
Droog Design, 150
Dudok, Willem M., 70, 77
Duiker, Jan, 63
Duitsland, 108

East Japan Railway, Culture Foundation (EJRCF), 131, 133
Ebisu, 106
EDAW, 143, 148, 159, 162, 165, 169
Edo, 10, 13, 14, 16, 17, 20, 160
Edo-periode, 11, 13, 15, 33, 43, 47, 152, 182, 190
Edward Suzuki Associates, 116 t/m 117
Endo, Arata, 55, 61, 62
Engineering Department of the University Tokyo, 57
Europa Passage, Hamburg, 175
Expressionisten, 68

Féau, Joël, 110
Flack + Kurtz Consulting Engineers, 121
Floor Area Ratio (FAR), 38, 87, 109, 129, 145, 159, 166, 188
Floto, Julius, 62
Forum, 82
Frans Indo-China, 41, 43
Fudosan Kenbutsu Service, 136
Fujikura, Goichi, 62

Fukuoka, 171
 Fukuzawa, Yukichi, 18
 Fuller, Buckminster, 116
 Fuller Compagny, 81
 Fundamental Guidelines for Postwar Recovery Plan, 1946, 37
 futon, 33

 Gaast, Koen van der, 87
 Galleria, 161, 163, 165
 GHQ, American General Headquarters, 21
 Ginbura, 19
 Ginza, 18, 19, 20, 24, 29, 30, 73, 139, 142, 166
 Ginza Brick Quarter, 19, 33
 Glasgow School of Art, 67
 Gluckman Mayner Architects, 143
 Graves, Michael, 186
 Groot Brittannië, 183
 Gropius, Walter, 41, 65, 70, 77
 Gross Domestic Product (GDP), 26
 Guggenheim Museum, 157

 Hahn Compagny, The, 170
 Hama Rikyu Teien, 56, 130, 131, 133, 142, 185
 Hamburg, 175, 187
 Haneda, 37, 51
 Harayuku, 176
 Hardes, H., 80
 Harvard Universiteit, 100
 Hayashi, Aisaky, 61
 Hazama Corporation, 121
 Hepburn connotatie, 7
 Herzog & De Meuron, 104, 155
 Hesselink, dr. R.H., 8
 Heian-Kyo, 11
 Helwa Fudosan, 136
 Herziening Building Standards Law, 40
 Hibiya Baai, 128
 Hibiya City, 45
 Hideyoshi, Toyotomi, 160
 Hiroshige, Ando, 182
 Hiroshima, 21, 22, 73
 Hillside Terrace, 86, 88
 Hinokicho Park, 159, 161, 166 t/m 168
 Hoof, Robert van 't, 77
 Hoog Catharijne, 87
 Hoogvliet, 183
 Hoffmann, Joseph, 67
 Hokkaido, 106
 Hollein, Hans, 96
 Hollywood, 84
 Holme, C.G., 56
 Horiguchi, Sutemi, 68 t/m 69, 77
 Horton Plaza, San Diego, 150, 170
 Hosokawa, Kiyokazu, 56, 132
 Housing and Urban Development Organisation, 89, 94
 Huis ten Bosch, 31

 Iccho Rondon, 19
 Iino Lines Tochi, 138
 Ikai, Tomio, 56, 132
 Ikebukuro, 30, 84

Imperial Hotel, 62, 68
 India, 26
 International Childrens Library, 79
 International Style, 41, 63, 68
 Irie Miyake Architects & Engineers, 143
 Ise Shrine, 64
 Ishimoto, Kikuji, 41, 68, 70 t/m 71, 77
 Ishiyama, Osamu, 183
 Isozaki, Arata, 45, 73, 74, 82, 94 t/m 99, 183
 Italiaanse renaissance, 96, 184
 Ito, Toyo, 29, 105, 150, 155, 176
 Iwasaki, Yataro, 19
 Izumi Garden, 143

 Jakarta, 174, 187
 Jansen, Jo, 187
 Japan National Railways Settlement Corporation (JNRSC), 127, 129
 Japan Railways (JR), 52, 115, 127
 Jerde Jon, Jerde Partnership International, 96, 132, 140, 143, 147, 148, 149, 153, 162, 170, 171, 185, 186
 John Hancock Center, 87
 John Lennon Museum, 121

 Kajima Corporation, 80, 119, 121, 136, 137
 Kajima Design, 135
 Kajima, Iwaki, 80
 Kamo, 11
 Kano, Kyuro, 75
 Kansai, 156
 Kanto aardbeving, 19, 22, 36, 37, 44, 66, 130
 Katsura villa, 64, 65, 75
 Kawase, Shunji, 56
 keyaki, 118
 Keyaki Horoba plein, 118, 126
 Kikutake, Kiyonori, 73
 Kinshicho, 84, 127
 Kipling, Rudyard, 8
 Klotz, Heinrich, 96
 Kluckhohn, Florence, 32
 Kobe, 43, 128
 Kôbu bijutsu gakkô, 11
 Kohn Pederson Fox Associates PC., 143, 146
 Koolhaas, Rem, 92, 189
 Korea, 20, 21, 41
 Koreanen, 178
 Kruger, Barbara, 8
 Kuala Lumpur, 79
 kukantai, 101
 Kuma & Associates, Kengo, 29, 159, 163, 164
 Kumagai Gumi Compagny, 121
 Kume, Gonkuro, 107
 Kume Sekkei, 45, 106 t/m 112
 kura, 13
 Kurata, Chikatada, 71
 Kurokawa, Kisho, 55, 67, 73, 74, 77, 183
 Kyojima, 22
 Kyodo News Agency, 137
 Kyoto, 10, 11, 14, 16, 47, 67

 La Cittadella, Kawasaki, 147
 Lang, Fritz, 12

Law for Preserving Scenic Historic and Natural Monuments, 40
 Larkin Building, 134
 Le Corbusier, 22, 41, 55, 62, 63, 71, 73, 75, 77
 Lelystad, 90
 Lissabon, 172, 187
 Lloyd Wright, Frank, 55, 60 t/m 62, 68, 77, 134
 Londen, 19, 23, 43, 49, 145
 Luckhardt, H. en W. 63
 Lynch, Kevin, 101

 Mackintosh, Charles Rennie, 67
 Maeda Corporation, 121
 Maekawa, Kunio, 21, 22, 41, 55, 64, 66, 71 t/m 72, 75, 77
 Maki, Fumihiko, Maki & Associates, 31, 44, 45, 73, 74, 77, 78, 88, 91, 93, 143, 152, 184
 Makuhari Messe, 91
 Manga, 12
 Mansart, François
 Mantsjoerije, 20, 36, 41
 Marita Yasumichi, 110
 Marot, Daniël, 31
 Marunouchi, 19, 30, 44, 57, 79, 81
 Marunouchi Building, 80, 81, 86
 Masakata, Tobei, 79
 Matsushita Electric Works Tokyo, 133 t/m 134
 Matsuya, 49
 Meer, Marijke van der, 8
 Meier, Richard, 96
 Meiji, 20
 Meiji Life Insurance Building, 79
 Meiji periode, 16, 17, 18, 19, 47, 55
 Meiji-regering, 18
 Meiji Seimei Aoyama Paracio, 102
 Meiji Shrine, 16, 155
 Meisho, 149
 Mendelsohn, Erich, 70
 Metabolisme, 72 t/m 73, 75
 Metropolis, 12
 Metropolitan Intercity Railway Compagny, 50
 Mexico, 170
 Michelangelo, 96
 Midden Oosten, 79
 Midtown Garden, 166 t/m 168
 Minami Makoto, 61
 Minato, 54
 Minka, 10, 63
 Mita, 106
 Mitsubishi, 114
 Mitsubishi Heavy Industries, 121
 Mitsubishi Jisho Sekkei, 135
 Mitsubishi Shokai, 19
 Mitsubishi Estate, 45, 57, 67, 80 t/m 81, 136, 143
 Mitsubishi-ga-hara, 81
 Mitsui Bussan, 136
 Mitsui Fudosan, 133, 136, 159, 162
 Mitsui Jisho Sekkei, 81
 Mitsui Kasumigaseki, 39, 80
 Mitsukawa, 19
 Mitsunari, Ishida, 14
 Miyake, Issey, 100, 155, 160, 162, 166, 169
 Mohri Garden, 149

Moneo, Rafael, 96
 Mori Art Museum, 143
 Mori Building First Class, 143
 Mori Building Co. Ltd., 154
 Mori Clan, 160
 Mori, Hanae, 100
 Mori, Minoru, 145
 Mori Sangyo Trust, 136
 Mori, Terumoto, 160
 Mori Tower, 143
 Mori Trust Sumimoto, 136
 Morishima, Seita, 137
 Morse, Edward, 43, 58 t/m 59, 77
 München, 108
 Murakami, Haruki, 30, 31
 Murano, Togo, 68
 Mutsuhito, keizer, 16, 17, 60

 Nabi's, 11
 Nagasaki, 21, 22, 31, 80
 Nagano, Uheiji, 42
 Nagoya, 22, 23, 62
 Nakasone, Yasuhiro, 41
 Namba Parks, Osaka, 147
 Narita vliegveld, 91
 National Art Center, 160
 National Federation of Land and Building Agents, 41
 National Land Agency, 42, 127
 Nelms, Cynthia, 8
 Neutra, Richard, 71
 New City Planning Law, 39, 89, 115
 New Land Readjustment Law, 37
 New York, 23, 43, 82, 145, 157
 Nihombashi, 83
 Nihon TV Broadcasting Network Office, 135
 Nijmegen, 188
 Nikken Sekkei Ltd., 78 t/m 79, 92, 116, 119, 120, 121, 133, 136, 159
 Nilson, Pete, 170
 Nippon Express, 136
 Nittei Kenchiku Inc., 120
 Nittsu Fudosan, 136
 Nouet, Noël, 15, 182
 Nouvel, Jean, 56, 132, 141, 185, 186

 Ogawa, Akinori, 141
 Ohno, Hidetoshi, 179
 Ohtori Consultance Environmental Design Institute, 118
 Oita, 95
 Ojima, Toshio, 141, 179
 Okada Architects & Associates, 137
 Okada, Shinichiro, 79
 Okumura Gumi, 121
 oliecrisis, 26
 Olympische Spelen, 37, 73
 Omotesando, 16, 36, 102, 154, 176
 Omotesando Hills, 16, 36, 86, 93, 154 t/m 158, 176, 184, 189
 Omiya, 115
 ORIX, 136
 Osaki, 84

Osaka, 22, 23, 79, 156
 palazzogedevs, 96
 Parijs, 23, 49, 145
 Pei, leoh Ming, 151
 Pelli, Cesar, 104, 105
 Philippijnen, 43
 pilasters, 97
 Piranesi, Giovanni Battista, 152, 153
 Post, Pieter, 31
 Prada, 155
 Pritzker Price, 100
 Queen's Square Yokohama, 92
 Rail City Shiodome Project Corporation, 127
 Randstad, 24
 Raymond, Antonin, 62 t/m 64, 71, 75, 77
 Reagan, Ronald, 41
 Real Estate Association, 41
 Ritz Carlton Hotel, 163, 165
 Riverwalk Kitakyushu, 147
 Roche, Kevin, 133, 141
 Rogers Partnership, Richard, 135, 141, 188
 Rokushika, Masaharu, 133
 Rooy, Max van, 12, 182, 188
 Roppongi Hills, 13, 15, 43, 56, 58, 85, 86, 110, 137, 140, 143 t/m 153, 159, 160, 162, 171, 176, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191
 Rossi, Aldo, 176
 Royal Institute of British Architects, 57
 RTKL International, 119, 173
 rustica, 97
 Ryounkaku, 19
 S'International Architects Tokyo, 123
 Sacchi, Livio, 30, 182, 188
 Saitama, 23, 92, 93, 188
 Saitama Basic City Planning Policy Review, 115
 Saitama Shintoshin, 54, 85, 89, 93, 113 t/m 126, 154, 155, 184, 185, 187, 189, 190
 Saitama Super Arena, 114
 Sakura Associates Architects & Engineers, 159, 165
 Sakura, Junzo, 22, 72
 San Diego, 170
 San Francisco, 111
 SANAA (Kazuyo Sejima, Ryue Nishizawa, 105, 155, 176
 Sanrio Puroland, 90
 Sant'Elia, Antonio, 75
 Sapporo, 106 t/m 108
 Sato Kogyo Corporation, 119, 121
 Schijndel, Mart van, 87
 Schindler, Rudolph, 62
 Seibu Line, 49
 Sejima, Kazuo, 104
 Senayan City, Jakarta, 174
 senbiki, 39, 89, 115
 Sendai, 128
 Sensoji temple, 20
 Seoel, 22, 41, 79
 Severin & Associates, Bent, 111
 shakai, 17
 shakkei, 17
 Shanghai, 107
 Sharp, 84
 Shiba, 15
 Shibuya, 30, 50, 84, 88, 176
 Shimbashi, 18, 129, 139, 142
 Shimbashi Station, 47, 129, 134
 Shin Toshi Keikaku Hô, 39
 Shinjuku, 30, 45, 49, 50, 73, 83, 117, 127
 Shinjuku Southern Terrace, 86
 Shinome, 29
 Shinoyama, Kishin, 147
 Shiodome Area Planning Investigation Committee (SAPIC), 127
 Shiodome City Center, 133 t/m 134
 Shiodome Development Association, 127, 135
 Shiodome - Siosite, 86, 127 t/m 142
 Shiodome Media Tower, 80, 137
 Shiodome Sumito Building & Hotel Villa Fontane, 136
 Shiodome, 136
 Shirokiya, 49
 Shirokiya warenhuis, 70
 Shitamachi, 14
 Shitao, 168
 Shiseido Royal Park Shiodome Tower, 135
 shogun, 20, 128, 160
 shogunaat, 18
 shoïn stijl, 65, 69
 shôtengai, 50
 Siam Paragon, Bangkok, 173, 174
 Siam Paragon Development, Co. Ltd., 173
 Sio Site, 13, 15, 80, 85, 86, 110, 154, 171, 173, 185, 187, 189, 190, 191
 Skidmore Owings and Merrill (SOM), 87, 159, 165, 166, 168
 Smith, William, 62
 Sottsass, Ettore, 150
 Spiral Building, 45, 86, 93, 100 t/m 105, 154, 176, 180, 184, 189, 191
 Stijl, De, 68, 77, 184
 Stirling, Hans, 96
 Suica & Pasmio, 53
 Sumida Rivier, 21
 Sumimoto Corp., 136
 Sumimoto Fudosan, 136
 Sumimoto Life Insurance, 136
 Suntory Art Museum, 160, 163, 176
 Suzuki, Edward, 12, 116
 Taipei, 22, 41, 42, 107
 Taisei Construction Compagny, 121
 Taisei Corporation, 138
 Taiwan, 20, 21, 41, 42
 Taiwanezen, 28
 Takamatsu, Shin, 12
 Takeda, Goichi, 67, 68, 77
 Takenaka Corporation, 79, 80, 116, 136, 138, 188
 Takenaka, Toichi
 Tama New Town, 86, 89 t/m 91, 92, 93
 Tama Zoological Park, 90

Tange, Kenzo, 55, 66, 72, 73 t/m 76, 77, 83, 92, 95, 116
 Taoistische, 75
 Tachikawa, 90
 Tatemono Kyodo Building, 138
 Tatsuno, Kingo, 19, 66 t/m 67, 77
 Taut, Bruno, 63, 64 t/m 65, 107
 Taveira, Tomás, 172
 Team X, 73, 76, 77, 98, 101
 Technical Art School, 11
 teikan-yoshiki, 68
 Tenryu-ji Tempel, Kyoto, 168
 Thatcher, Margareth, 41
 timpanen, 97
 Todai Universiteit, Tokyo, 43, 68, 156
 Tohaka Architects, 119
 Tohoku Line, 54
 Tokugawa, 16, 17, 43
 Tokugawa, Ieyasu, 11, 14, 32
 Tokyo Imperial Museum, 68
 Tokyo City Improvement Ordinance (TCIO), 34, 49
 Tokyo Disneyland, 152
 Tokyo Imperial Museum, 57
 Tokyo Metropolitan Festival Hall, 72
 Tokyo Metropolitan Government, 89, 107
 Tokyo Midtown, 13, 85, 86, 101, 143, 154, 159 t/m 169, 175, 176, 184, 185, 187, 189, 190, 191
 Tokyo Museum of Photography, 107
 Tokyo Shiodome Building, 136
 Tokyo Tatemono, 136
 Tōkyu, 49
 Tokyo Twin Parks, 136, 140
 Tokyu Construction Compagny, 121
 Tominaga, Naoki, 133
 Toppan Forms Head Office, 137
 Toshi Kiban Seibi Kodan, 137
 Tsuchiura, Kamiki, 62
 Tsukuba, 49, 51, 86, 92, 93, 184
 Tsukuba Civic Center Building, 45, 94 t/m 99, 189
 Tsukuba Kenkyu Gakuen Toshi, 94
 Tsukuba Line, 49, 95
 Tsunashige clan
 TV Asahi hoofdkantoor, 148, 190
 Tweede Wereldoorlog, 41, 44, 69, 80, 131

 UDK, 121
 Ueno, 15, 30, 84, 117
 Umeda Station Osaka, 129
 Urawa, 115
 Urawa Reds, 114
 Urban Buildings Law (UBL), 34
 Urban Controlled Area (UCA), 38
 Urban Development Association, 41
 Urban Promotion Area (UPA), 38
 Urbanised Area, 39
 Utrecht, 87

 Vasco da Gama, 172
 Venetiaanse gotiek, 57
 Verenigde Staten, 26, 84, 183
 Vierde Nationale Uitgebreide Ontwikkelingsplan, 42, 114

Viñoli, Rafael, 82

 Wacoal Compagny, 100
 Wakabayashi, Hiroyuki, 12
 Wakonyosai, 68
 Waseda Universiteit, 141, 179
 Watanabe, Hitoshi, 68
 Waters, Thomas, 19
 wederopbouw, 72
 Westin Hotel, 107, 111
 Wiener Secession, 67, 68, 70
 Wijdeveld, Hendrik, 77
 Wimberly Allison Tong and Goo WATG), 173
 World's Columbian Exposition, 60

 Yamada, Mamuro, 68, 69 t/m 70, 77
 Yamaguchi, Bunzo, 71
 Yamamoto, Riken, 29, 184
 Yamanote, 14, 15
 Yamanote Line, 45, 48, 51, 86, 89, 94, 95, 106, 162, 180
 Yamashita, Hiromitsu, 133
 Yamashita Seikkei, 39
 Yasuda, Kan, 186
 Yasui Architects, 136
 Yayoi-periode, 10
 Yebisu Garden, 13, 45, 67, 85, 86, 87, 93, 106 t/m 112, 184, 185, 189, 190
 Yebisu Beer Museum, 108
 Yokohama, 18, 23, 47, 48, 51, 86, 89, 92, 128, 129
 Yokohama Art Museum, 92
 Yono, 115
 Yoshida, Tetsuro, 68
 Yoshizaka, Takamasa, 72
 Yurikamome Line, 129

 Zeepbel economie, 24, 42
 zelkova, 118, 155
 Zelkova Terrace, 154 t/m 158
 Zeneka Corporation, The, 121
 Zutphen, 187

Stellingen

1. Een goed ontworpen Multi Use Complex verkrijgt klasse en aantrekkingskracht door gebruik van hoogwaardige materialen en een goede overgang van gesloten ruimtes naar open buitenruimtes.
2. Voor een gevoel van veiligheid in openbare ruimtes moet controle fysiek aanwezig zijn. Alleen de aanwezigheid van camera's toont een bezoeker, dat de omgeving goed gecontroleerd moet worden.
3. Ruimten in het winkelcentrum, waar optredens gegeven kunnen worden, geven Multi Use Complexen eigenheid en meerwaarde.
4. Kunst dient bij de opdrachtgeving van Multi Use Complexen, maar ook bij grote stedenbouwkundige projecten, reeds in de ontwerpfase een belangrijke rol te spelen.
5. Een ruim opgezette tuin, die deels aansluit bij de traditie van de omgeving en toch eigentijds is en centraal ligt, geeft een Multi Use Complex extra allure.
6. Projectontwikkelaars die nieuwe stadscentra laten ontwerpen, zouden zeer geïnspireerd kunnen raken bij de analyse van en een bezoek aan het Roppongi Hills Complex in Tokyo, waar een moderne interpretatie van traditie op een natuurlijke wijze een spel speelt met eigentijdse architectuur met kunst.
7. De Floor Area Ratio geeft de gemeente Tokyo onderhandelingsruimte voor woningbouw en groen in het dicht bebouwde centrum. Artikel 19 Wet Ruimtelijke Ordening zou in Nederland een vergelijkbare status kunnen krijgen om afwijkingen binnen het bestemmingsplan onderhandelbaar te maken.
8. Het is essentieel om in de ontwerpfase de eigenheid van de cultuur van de omgeving te implementeren, waardoor een Multi Use Complex een relatie krijgt met de gebouwde en/of natuurlijke omgeving en met de habitues van de gebruikers
9. Kattenvoer wordt geleverd volgens de verpakking met zalm, lam, en rund, terwijl katten zelf opteren voor mus, muis, mees, merel en eventueel spin. Een producent zou zich meer kunnen inleven in de wensen van de doelgroep.
10. Bij het middelbaar onderwijs zou het goed zijn wanneer de mening van leerling pas gevraagd wordt nadat deze eerst toetsbare kennis heeft opgedaan betreffende het besproken onderwerp.

Deze stellingen worden opponeerbaar en verdedigbaar geacht en zijn als zodanig goedgekeurd door de promotoren: Prof. ir. H.C. Bekkering en Prof. dr. ir. A.C.J. Eekhout

fotoverantwoording

blz. 12 Otomo Katsuhiro, Akira vol. 6 Kodansha, Tokyo, 1993, blz. 13 boven: omslag Edo, The City that became Tokyo, blz. 14 The City that became Tokyo, blz. 1, blz. 15. Ando Hiroshige, The Saruwakamachi yoru-no kei 1856, blz. 16 Tokyo City and Architecture blz. 42, blz. 18 ansichtkaart blz. 19 ansichtkaart, blz. 21 Mainichi Shinbunsha, blz. 22 Tokyo Inner City Project blz. 82, blz. 33 Felice Beato, blz. 36 The Making of a Modern Japanese Architecture blz. 150, blz. 44 boven ansichtkaart, blz. 45 Arata Isozaki, blz. 47 Utagawa Kunitsuru Shimbashi Station 1874, blz. 49 van flyer Tsukuba Line, blz. 50 boven Brutus Casa 2006 The Complete Grand Tour with Ando blz. 102, blz. 58 linksboven Josiah Conder Plate XXVII in Landscape Gardening in Japan Japanese Homes and their Surroundings blz. 52, blz. 59 linksboven midden en onder Japanese Homes and their Surroundings blz. 61, 146 en 53, blz. 61 boven Frank Lloyd Wright in his Renderings 1887-1959 afb. 37 onder ansichtkaart, blz. 62 foto van brochure Koshien Kaikan, blz. 63 boven Antonin Raymond blz. 125, midden foto coll. E.J. Jelles Amsterdam, blz. 64 boven Antonin Raymond blz. 118, blz. 65 boven Das Japanische Haus und sein Leben blz. 66, onder Antonin Raymond blz. 247, blz. 67 linksboven ansichtkaart, blz. 69 boven Contemporary Architecture of Japan blz 36 en 37, blz. 70 linksboven Contemporary Architecture of Japan blz. 40, linksonder ansichtkaart, rechtsonder Architectuur van de 20^e eeuw blz. 134, blz. 71 Ishimoto Kenchiku Jimusho, blz 72 boven Contemporary Architecture of Japan blz. 46, midden The Work of Kunio Maekawa blz. 211, onder Tange Kenzo Toshi Kenchiku Sekkei Jimusho, blz. 73 links Osamu Murai, rechts Kikutake Kiyonori Sekkei Jimusho, blz. 74 boven Osamu Murai, midden Arata Isozaki Atelier, onder rechts Maki F. Investigations in Collective Forms, blz. 75 onder Evert Bloemsma en Martin van den Oever, blz. 76 links Musei Civici Como Kat. 328, blz. 77 Encyclopedia of World Architecture blz. 334 en 456, blz. 83, flyer, blz. 84 boven Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, links onder Thomas Heinle, blz. 95 Yasuhiro Ishimoto, blz. 96 linksonder Yasuhiro Isghimoto, rechtsonder silk screen Arata Isozaki, blz. 101 uit Movements Systems in the City, blz. 102 onder Toshi Kitahara, blz 104 boven Fumihiko Maki, blz 107 boven The Photography Dept. JA, blz. 109 De juwelen van Bianca Castafiore, 115 t/m 123 flyer van Saitama Shintoshin, 128 flyer van Sio Site, blz. 130 Architecture in Japan 2005 blz. 44, blz 135 links onder en midden onder Noboru Inoue, blz. 144 + 148 linksboven The Photography Dept. JA, blz. 152 linksonder Metropolitan Museum of Art New York, blz. 155 boven The Photography Dept. JA, onder Brutus Casa 2006 The Complete Grand Tour with Ando blz. 105, blz. 156 boven Brutus Casa 2006 The Complete Grand Tour with Ando blz. 108, blz. 157 boven en onder Koji Okumura, blz 160 t/m 161 + 165 flyer Midtown Project, 171 rechtsonder flyer van Canal City, blz. 182 Ando Hiroshige Soto-Sakurade Benkeibori Kojimachi 1856, Noël Nouët Benkeibori, blz. 187, Gemeente Den Haag

luchtfoto's blz. 90, 91, 92, 106, 130, 170 Google Earth

Foto's op blz. 13, 20, 27, 29, 31, 39, 41, 42, 44, 50, 55, 56, 58, 60, 64, 67, 68, 69, 74, 75, 76, 79, 80, 82, 87, 88, 89, 90, 91 92, 93, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 186, 188, Dave van Eijnsbergen

Multi Use Complexes in Tokyo

Summary

This dissertation describes eight Multi Uses Complexes in Tokyo. All these buildings combine work, living, leisure and parking. In the first part of the study, there is a historical view of Tokyo concerning the infrastructure of the city. Important is that the city has still the same street pattern as in the Edo period (1603 – 1868). New building complexes have to be realised within the historical structure of the city. Public transport is, in a city with more than 35 million inhabitants, very important. Tokyo has the best railway and subway system of all big cities in the world. All these Multi Use Complexes have their own subway or railway entrances. Sometimes a new subway or railway line is constructed or a new station is situated on an existing line. The latest Multi Uses Complexes, finished after 2003 combine modern architecture with a modern interpretation of Japanese classical gardens. In this way they became centres with an own Japanese identity. Specially Roppongi Hills can be an example for European real estate developers to combine modern architecture with traditional elements of the existing landscape.

Multi functionele gebouwcomplexen in Tokyo

Dave van Eijnsbergen